

**MARGULAN
UNIVERSITY**

**ISSN 2957-5567 (Print)
ISSN 2957-5575 (Online)**

**Том 4 № 1
2025**

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ: ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ

**LANGUAGE AND LITERATURE:
THEORY AND PRACTICE**

**ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА**

**MARGULAN
UNIVERSITY**

**ISSN 2957-5567 (Print)
ISSN 2957-5575 (Online)**

**2022 жылдан шығады
Издается с 2022 года**

**ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ПАВЛОДАРСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬКЕЯ МАРГУЛАНА
ALKEY MARGULAN PAVLODAR PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ:
ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ**

**ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА**

**LANGUAGE AND LITERATURE:
THEORY AND PRACTICE**

4(1) 2025

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ: ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ

КУӘЛІК

2022 жылы 4 наурызда

№ KZ06VPY00046675

мерзімді баспасөз басылымын,

ақпараттық агенттікті және желілік басылымды есепке қою туралы
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Бас редактор

Теміргазина Зифа Қақбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ., Қазақстан. Scopus ID: 55776658000 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>), Web of Science Researcher ID AAC-7121-2020 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAC-7121-2020>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Атқарушы хатшысы

Гаранина Екатерина Петровна, филология ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ., Қазақстан. Scopus ID: 56258135800 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56258135800>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4134-0445>

Халықаралық редакция алқасының мүшелері:

1. *Әбішева Сәуле Жүнісқызы*, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет, Алматы қ., Қазақстан. Scopus ID: 55801544900 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55801544900>), Web of Science ResearcherID: AAJ-1094-2021 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2238472>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4497-0805>

2. *Агманова Әтіркүл Егембердіқызы*, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университет, Астана қ., Қазақстан. Scopus ID: 56223933300 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56223933300>), Web of Science ResearcherID: E-5676-2015 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1716154>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0222-2304>

3. *Андрющенко Ольга Константиновна*, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ., Қазақстан. Scopus ID: 56016816000 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>), Web of Science ResearcherID: ADB-6737-2022 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/3081175>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

4. *Ергалиев Қуаныш Советұлы*, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ., Қазақстан. Scopus ID: 56263071700 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56263071700>)

5. *Жарқынбекова Шолпан Құзарқызы*, профессор, филология ғылымдарының докторы, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университет, Астана қ., Қазақстан. Scopus ID: 55446258300 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55446258300>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>

6. *Лучик Малгожата*, филология ғылымдарының докторы, профессор, Зеленогурский университет, Зиелона Гура қ., Польша. Scopus ID: 57216740660 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216740660>)

7. *Николаенко Сергей Владимирович*, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, П.М. Машеров атындағы Витебск мемлекеттік университет, Витебск қ., Беларусь. Scopus ID: 57208782361 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208782361>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7749-6671>

8. *Осокина Светлана Анатольевна*, филология ғылымдарының докторы, Алтай мемлекеттік университет, Барнаул қ., Ресей. Scopus ID: 57207456758 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57207456758>), Web of Science ResearcherID: AAO-6543-2020 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2007473>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9480-1364>

9. Сағындықұлы Бекен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ., Қазақстан. Scopus ID: 57193848072 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57193848072>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1423-0339>

10. Синячкин Владимир Петрович, филология ғылымдарының докторы, профессоры, Ресей халықтар достығы университет, Мәскеу қ., Ресей. Scopus ID: 57192938803 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192938803>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

11. Сүтжанов Сейфитден Назымбекович, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3819-1450>

12. Тоқатова Людмила Ербулатқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ., Қазақстан. Scopus ID: 56127290800 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56127290800>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8282-1096>

Техникалық хатшы: Г.С. Салменова

«Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі» журналдың тақырыптық бағыты:
тіл білімі, әдебиеттану, мектепте және университетте тілдерді оқыту әдістемесі,
мәдениетаралық коммуникация.

Журнал жылына 4 рет шығарылады.

Мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жарияланады.

© Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университеті

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ06VPY00046675

выдано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан
04.03.2022 года

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

Темиргазина Зифа Какбаевна, профессор, доктор филологических наук, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. Scopus ID: 55776658000 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>), Web of Science Researcher ID AAC-7121-2020 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAC-7121-2020>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Ответственный секретарь

Гаранина Екатерина Петровна, кандидат филологических наук, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. Scopus ID: 56258135800 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56258135800>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4134-0445>

Члены международной редакционной коллегии

1. *Абишева Сауле Жунусовна*, профессор, доктор филологических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан. Scopus ID: 55801544900 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55801544900>), Web of Science Researcher ID: AAJ-1094-2021 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2238472>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4497-0805>

2. *Агманова Атиркуль Егембердиевна*, проф., доктор филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, г. Астана, Казахстан. Scopus ID: 56223933300 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56223933300>), Web of Science Researcher ID: E-5676-2015 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1716154>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0222-2304>

3. *Андрющенко Ольга Константиновна*, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. Scopus ID: 56016816000 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>), Web of Science Researcher ID: ADB-6737-2022 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/3081175>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

4. *Ергалиев Куаныш Советович*, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. Scopus ID: 56263071700 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56263071700>)

5. *Жаркынбекова Шолпан Кузаровна*, профессор, доктор филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, г. Астана, Казахстан. Scopus ID: 55446258300 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55446258300>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>

6. *Лучик Малгожата*, хабилитиров. доктор наук, профессор, Зеленогурский университет, г. Зелена Гура, Польша. Scopus ID: 57216740660 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216740660>)

7. *Николаенко Сергей Владимирович*, доктор педагогических наук, профессор, Витебский государственный университет им. П.М. Машерова, Витебск, Беларусь. Scopus ID: 57208782361 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208782361>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7749-6671>

8. *Осокина Светлана Анатольевна*, доктор филологических наук, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия. Scopus ID: 57207456758 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57207456758>), Web of Science Researcher ID: AAO-6543-2020 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2007473>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9480-1364>

9. Сағындықұлы Бекен, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. Scopus ID: 57193848072 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57193848072>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1423-0339>

10. Снячкин Владимир Петрович, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов, Москва, Россия. Scopus ID: 57192938803 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192938803>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

11. Сутжанов Сейфитден Назымбекович, доктор филологических наук, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3819-1450>

12. Токатова Людмила Ербулатовна, кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. Scopus ID: 56127290800 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56127290800>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8282-1096>

Технический секретарь: Г.С. Салменова

Тематическая направленность журнала «Язык и литература: теория и практика»:
языкознание, литературоведение, методика преподавания языков в школе и вузе,
межкультурная коммуникация.

Периодичность: 4 номера в год. Язык публикуемых статей: казахский, русский, английский

© Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан

LANGUAGE AND LITERATURE: THEORY AND PRACTICE

CERTIFICATE

about registration of a periodical print publication, an information agency and an online publication
№ KZ06VPY00046675
issued by the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan
04.03.2022

EDITORIAL BOARD

Chief editor

Temirgazina Zifa Kakbaevna, Professor, Doctor of Philology, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. Scopus ID: 55776658000 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>), Web of Science Researcher ID AAC-7121-2020 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAC-7121-2020>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Executive secretary

Garanina Yekaterina Petrovna, Candidate of Philological Sciences, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. Scopus ID: 56258135800 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56258135800>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4134-0445>

Members of the international editorial board:

1. *Abisheva Saule Zhunusovna*, Professor, Doctor of Philology, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan. Scopus ID: 55801544900 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55801544900>), Web of Science Researcher ID: AAJ-1094-2021 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2238472>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4497-0805>

2. *Agmanova Atirkul Egemberdievna*, Professor, Doctor of Philology, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Scopus ID: 56223933300 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56223933300>), Web of Science Researcher ID: E-5676-2015 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1716154>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0222-2304>

3. *Andryushchenko Olga Konstantinovna*, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. Scopus ID: 56016816000 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>), Web of Science Researcher ID: ADB-6737-2022 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/3081175>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

4. *Ergaliev Kuanyshev Sovetovich*, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. Scopus ID: 56263071700 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56263071700>)

5. *Zharkynbekova Sholpan Kuzarovna*, Professor, Doctor of Philology, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Scopus ID: 55446258300 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55446258300>), Web of Science Researcher ID: P-3739-2014 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1696263>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>

6. *Luczyk Malgorzata*, hab. Doctor of Science, Professor, Zelenogursky University, Zielona Góra, Poland. Scopus ID: 57216740660 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216740660>)

7. *Nikolaenko Sergey Vladimirovich*, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vitebsk State University named after P.M. Masherova, Vitebsk, Belarus. Scopus ID: 57208782361 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208782361>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7749-6671>

8. *Osokina Svetlana Anatolyevna*, Doctor of Philology, Altai State University, Barnaul, Russia. Scopus ID: 57207456758 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57207456758>), Web of Science Researcher ID: AAO-6543-2020 (<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2007473>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9480-1364>

9. *Sagyndykuly Beken*, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. Scopus ID: 57193848072 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57193848072>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1423-0339>

10. *Sinyachkin Vladimir Petrovich*, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia. Scopus ID: 57192938803 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192938803>) ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

11. *Sutzhanov Seyfitden Nazymbekuly*, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3819-1450>

12. *Tokatova Lyudmila Erbulatovna*, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. Scopus ID: 56127290800 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56127290800>). ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8282-1096>

Technical secretary: G.S. Salmenova

Thematic focus of the journal «Language and Literature: Theory and Practice»:
linguistics, literary studies, methods of teaching languages at school and university,
intercultural communication.

Frequency: 4 issues per year. The language of published articles: Kazakh, Russian, English

© Pavlodar pedagogical university named
after Alkey Margulan

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENT

1 Бөлім. Тіл білімі және әдебиеттану
Раздел 1. Языкознание и литературоведение
Section 1. Linguistics and literary studies

А.К. Bakytzhanova

Phraseological explication mental activity
in the linguistic consciousness of kazakhs and russians.....9-25

Ш.К. Жаркынбекова, Ж.Б. Селиверстова

Лингвистические подходы к изучению социокультурных ценностей
в условиях современных вызовов (аналитический обзор) 26-48

Қ.Б. Күдерінова, Е. Маралбек

Қазіргі және дәстүрлі қазақ сөзсаптамасы: салыстырмалы талдау..... 49-62

Х.П. Кулиева

Словари иностранных слов в азербайджанской лексикографии.....63- 69

М.Б. Молдағали, С.Д. Абишева

Цифровая поэзия: особенности и развитие.....70-79

А.В. Овчинникова, А.Ш. Тлеулесова

Поэма «Соляной бунт» П. Васильева как источник исторической памяти.....80-92

Б. Сағындықұлы, Н. Ахтаева

Қазақ тілі пунктуациясы: терминдену мен ғылымилану үдерісі.....93-101

Ш.А. Умирханова, Г.А. Орынханова

Поэтика повествования в рассказе А. Арцишевского
"Брат" в контексте жанрового подхода.....102-113

2 Бөлім. Тілдерді оқыту әдістемесі
Раздел 2. Методика преподавания языков
Section 2. Methods of teaching languages

Li Shirui, M. Zhambylkyzy

The pronunciation transfer of russian phonemes and syllables
among students from southeast china.....114-127

1 БӨЛІМ.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

РАЗДЕЛ 1.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

SECTION 1.

LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

UDC 811.512.122:811.161.1.
SRSTI 16.21.33

[DOI: 10.52301/2957-5567-2025-4-1-9-25](https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-1-9-25)

A.K. Bakytzhanova

*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan*

 <https://orcid.org/0000-0002-5305-8295>
email: altyn051275@gmail.com

**PHRASEOLOGICAL EXPLICATION MENTAL ACTIVITY
IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF KAZAKHS AND RUSSIANS**

Abstract. The article analyzes the features of the phraseological explication of the cognitive picture of the world of Kazakhs and Russians, represented in the intellectual conceptual sphere. The purpose of the study is to determine the specifics of the phraseological explication of mental activity in the Kazakh and Russian linguistic consciousness, represented through the semantic microfields of the intellectual conceptual sphere, based on the analysis of phraseological semantics.. The results of the study showed that phraseological units can serve as indicators of various forms of intelligence and reflect the cultural and social contexts in which they are used. A comparative analysis of the phraseological explication of mental activity in the linguistic consciousness of Kazakhs and Russians revealed the following results: three semantic microfields: "subject of mental activity" (possessor of intellect, thinking abilities), "processes of mental activity" (thinking abilities), "characteristics of thinking abilities" (qualities, properties of thinking abilities, intelligence); typology of phraseological models with the following productive components – abstract substantive components, somatic and zoonymic components; linguocultural factors that influenced the formation of FE; positive and negative connotative characteristics of mental activity at the level of three semantic microfields.

Keywords: phraseology, phraseological semantics, phraseological explication, cognitive sphere, mental activity, intellectual conceptual sphere.

Conflict of interests:

The authors declare no conflict of interest.

Article history:

Received: 09.12.2024

Accepted: 28.02.2025

Introduction

This study is devoted to the problem of explication of mental activity in linguistic consciousness by means of phraseological units (hereinafter referred to as FE), which form semantic microfields of the intellectual conceptual sphere of the Kazakh and Russian languages, which is relevant for modern linguistics, comparative linguistics and phraseology. Mental activity belongs to the cognitive sphere of a person, as well as emotional, spiritual, etc. The cognitive sphere includes all mental processes that perform the function of rational cognition, translated from Latin. *Cognitio* – knowledge, cognition, study, awareness (Kozlov, 2015, p. 27). As the scientist notes, the concept of "cognitive" (cognitive processes, cognitive psychology and cognitive psychotherapy...) became widespread in the 60s of the XX century, during the fascination with cybernetics and electronic modeling of intellectual processes, which grew into the habit of presenting a person as a complex biocomputer. In attempts to model all the mental processes that occur in a person, later researchers defined them as cognitive processes (Kozlov, 2015).

It should be clarified that we refer mental activity to the spiritual sphere of man. The concepts that form the macroconcept of intelligence are components of the value-based linguistic picture of the world, i.e. they have a value status.

Turning to the topic of phraseological explication of a cognitive phenomenon in language testifies to the most important methodological shift that has taken place in linguistic science, including phraseological semantics.

A characteristic feature of modern linguistics is the study of language not "in itself", but in close connection with man, his consciousness, thinking, spiritual and practical activity. Of particular interest in the anthropocentric aspect of modern linguistics are FE denoting the cognitive sphere of a person. The study of FE with semantics of intelligence was carried out mainly within the German, German-Russian, English, English-German, Russian-English and other phraseological systems, for example, this is evidenced by the dissertation research of R.T. Siraeva (Siraeva, 2015, p. 116), A.V. Lazarev (Lazarev, 2009), M.K. Abaeva (Abaeva, 2008), Trovati S.N. (Trovati, 2007), A.A. Mishin (Mishin, 2007), M.D. Samedov (Samedov, 2006) and others. The contrastive-semantic approach to the study of phraseological explication and phraseological modeling of mental activity on the material of the Kazakh and Russian languages, taking into account the national, cultural, social contexts, is carried out for the first time.

The phraseological image of a person can be described on the basis of biological, physical, mental, spiritual, religious, intellectual, and social parameters. Many researchers, when defining the concept of "person", refer to any particular aspect: gender, age, appearance, physical, mental or emotional state, profession, social status, character, moral attitudes, value orientations, etc.

However, linguists have always been most interested in the linguistic image of a person from the point of view of intellectual abilities and thinking processes, so vocabulary and phraseology with the semantics of intelligence are the object of close attention of researchers. Scientific research is carried out in relation to individual lexemes or expressions, groups of lexemes and FE identified on semantic grounds, part of the semantic field. The semantics of mental actions and states expressed by verbs of thinking and understanding has been thoroughly studied; semantics of the concepts of "mind", "reason", "reason", "intellect", "thought", "idea"; The conceptual content and historical changes in the semantic structure of nouns with the meaning "stupid person" are considered. Particular attention is paid to the metaphorical ways of expressing vocabulary and phraseology of the intellectual sphere, since it is distinguished by exceptional

metaphorical nature inherent in the internal form of words and the denotation of FE.

According to phraseologists, the study of linguistic conceptualization of one of the most important spheres of human life – the mental sphere – on the material of FE is multifaceted. The key components that nominate the concepts of the mental sphere are the lexemes *mind* and *mind* (Siraeva, 2015; Sergeeva, 2005). As the analysis of scientific literature shows, these lexical components are characterized by nationally conditioned content and participate in the representation of the basic concepts of Kazakh and Russian linguocultures.

In the opinion of modern researchers, the presence of similarity in phraseological systems not only in related, but also in languages of different structures leads to the conclusion that in phraseology there should be certain elements of semantic modeling, based on certain general logical and associative processes of human thinking, which, under equal material conditions, contribute to the emergence of identical or close stable verbal complexes of the language (Vaganova, 2021; Teliya, 2006).

The purpose of this study is to determine the specificity of the phraseological explication of mental activity in the Kazakh and Russian linguistic consciousness, represented through the semantic microfields of the intellectual conceptual sphere, based on the analysis of phraseological semantics. The object of this fragment of the research is the phraseological units explicating mental activity in the Kazakh and Russian linguistic consciousness. The subject of this research is phraseological semantics, which represents the subject of mental activity, the processes of mental activity and the characteristics of thinking abilities in the comparative aspect of the Kazakh and Russian languages. The choice of the subject of research is actualized by the following factors. First, the phenomenon of the intellectual conceptual sphere, which represents the cognitive sphere of a person, despite the growing interest of linguocognitive research, has not been fully studied, especially in a comparative aspect. Numerous studies in the field of the phraseological system of the language, however, do not reveal the contrastive and semantic features of the phraseological modeling of the intellect in the minds of native speakers of the Kazakh and Russian languages. In connection with the rapid growth of cognitive, psycholinguistic and other scientific directions of this order, the problems in the field of phraseological explication, including those based on the material of genetically distant, and at the same time closely contacting native speakers, demonstrate a comprehensive scientific interest. Secondly, the semantic fragment of the intellectual conceptual sphere under study is explicated by the figurative means of the Kazakh and Russian languages, which allows us to determine the linguocultural features and structural-semantic organization of the cognitive picture of the world in the linguistic consciousness of Kazakhs and Russians. Thirdly, the cognitive sphere and the intellectual conceptual sphere have not been fully studied both in linguistics and in special branches of science. At the same time, the cognitive sphere as a complex phenomenon of human essence, reflecting the intellectual nature of mental activity, is able to be explicated in linguistic consciousness through figurative means of language – FE, and in this aspect phraseological semantics requires a comprehensive study.

The theoretical significance of the work lies in the comprehensive description of phraseological semantics, explicating the cognitive picture of the world in the linguistic consciousness of Kazakhs and Russians, taking into account the identification of the typology of phraseological modeling and linguocultural factors of conceptualization of mental activity. The study develops the theory of phraseological explication in language, the theory of FE with the semantics of intelligence, determining the close relationship

between emotional, cognitive and social intelligence. The development of the theory of FE with the semantics of intelligence covers a wide range of problems that determine the complex methodological approach to the study of phraseological semantics, phraseological explication and the conceptual sphere. The practical significance of the study lies in the fact that the materials and the results obtained can be used in the further development of the theory of cognitive linguistics, phraseological semantics, in the compilation of lexicographic works, in the teaching of courses on comparative linguistics, methods of teaching Kazakh and Russian languages, on the theory and practice of translation.

Materials and methods

This study is based on the phraseological material of the Kazakh and Russian languages, reflecting the intellectual conceptual sphere of the speakers of these languages. FE explicating the concepts of mental activity were selected by the method of continuous sampling from phraseological dictionaries (Teliya, 2006; Kenesbaev, 2007; Kumin, 2006; Stepanov, 2006; Amanzholov, 1988). The use of lexicographic material makes it possible to obtain objective data in comparative terms. In addition, dictionary interpretations give key ideas about the semantics of FE, which provides mutual understanding in communication between native speakers of the Kazakh and Russian languages.

Phraseology, as the most original, idio-ethnic layer of the language, is of particular interest from the point of view of such modern areas of linguistics as psycholinguistics, ethnopsycholinguistics, linguocognitology. In connection with the development of these scientific directions, phraseological research based on the new methodology began to acquire special significance and relevance.

The development of a number of theoretical and experimental works conducted from the standpoint of linguistic, cognitive and psycholinguistic approaches to the study of phraseological semantics is associated with both the heterogeneous interpretation of the actual object of phraseology and the complexity of its semantic nature. The variety of concepts and trends that appeared in linguistics of the late twentieth and early twenty-first centuries led to a comprehensive and multifaceted study of phraseological semantics. Thus, the subject of phraseological research was concepts, images, model, modeling, etc.

Phraseological explication can give deeper and more imaginative ideas about the cognitive picture of the world, especially when the subject of the description is actually the intellectual sphere of a person.

The indisputable statement that phraseology is not only a mirror reflecting national culture, but also features of the systemic organization of the language, its structure, and idioethnic features, acquires special significance in the context of contrastive research. In this regard, it is necessary to emphasize the relevance of the study carried out from the point of view of the contrastive-semantic approach to the description of phraseological modeling of intelligence in the minds of native speakers.

The study was carried out in four areas:

- 1) within the framework of the first direction, the description and interpretation of the ways of expressing the concept of "mental activity" was carried out, which consisted in the analysis of the semantic structure of FE, the definition of nuclear and peripheral semantic and conceptual features;

- 2) the second direction was to build the structure of the concepts of semantic microfields and to identify the features of the phraseological explication of mental activity in the linguistic consciousness of Kazakhs and Russians;

3) the third direction was based on a comparative and typological analysis of the structure, composition, grammatical properties of FE, which form semantic microfields of concepts;

4) the fourth direction was carried out on the basis of a contrastive-semantic approach, taking into account the linguocultural analysis of the figurative semantics of FE.

The following methods were used in the study: the method of semantic determination (when interpreting the values of FE); component analysis (when identifying conceptual features represented in the meanings of FE); comparative method (when identifying universal and specific characteristics of the concepts "subject of mental activity", "processes of mental activity", "characteristics of thinking abilities" in the Kazakh and Russian languages); the method of continuous sampling of phraseological material, as well as elements of quantitative analysis. Within the framework of the traditional approach to the study of FE, the descriptive method is used. It makes it possible to identify the explicit contribution of the lexical and grammatical components of the FE to the semantics of the intellectual concept and to determine the meaning of the whole stable expression.

The following thesis should be accepted as the main theoretical position of the study. The meaning of FE is anthropocentric, since it reflects the general properties of human nature and at the same time ethnocentric, since the internal form of phraseology contains images understandable to an ethnic group with cultural background knowledge of a certain linguoculture (Siraeva, 2015). The image of a person in the anthropo- and ethnocentric paradigm of linguistics and humanities is widely studied in the work of Z.K. Temirgazina (Temirgazina, 2015).

Phraseology with the semantics of intelligence is an important area of research that covers both cognitive and emotional aspects of it. The research material showed that FE reflect various aspects of intelligence, including emotional, social, and cognitive intelligence, as well as their relationship to national-cultural and cultural-social contexts.

Fes containing the semantics of intelligence are often used to convey complex ideas and concepts. For example, the works of E. Valueva, E. Lapteva, and A. Grigoriev emphasize that text messages on social networks can reflect the level of intelligence of users, which opens up new horizons for the analysis of social interactions (Valueva et al., 2021). This is supported by research that shows that phraseological constructions can serve as indicators of emotional intelligence, especially in the context of stress and burnout (Polskaya & Mukhametzyanova, 2018). Thus, phraseology becomes not only a means of communication, but also a tool for assessing intellectual abilities.

Emotional intelligence, as emphasized by N. Polskaya and M. Mukhametzyanova, has a significant impact on a person's ability to cope with stress and burnout (Polskaya & Mukhametzyanova, 2018). This emphasizes the importance of emotional regulation in the context of phraseology, since many Fes can be associated with emotional states and reactions. For example, phraseological expressions reflecting "loss of control" or "emotional management" can be used to describe states associated with a low level of emotional intelligence.

Cognitive intelligence also plays an important role in understanding phraseology. Studies conducted by L. Chutko, S. Surushkina, E. Yakovenko, et al. show that cognitive impairment may be associated with a reduced level of emotional intelligence, which indicates a relationship between different forms of intelligence (Chutko et al., 2014, p. 17). This highlights the need for an integrated approach to the study of phraseology that takes into account both cognitive and emotional aspects.

Social intelligence, as O. Nikiforov notes, is also important in the context of phraseology. It is associated with the accumulation and assimilation of social experience, which is reflected in the use of Fes, which can convey social norms and expectations (Nikiforov, 2021). For example, expressions related to "social adaptation" or "mutual understanding" can be used to describe successful interactions between people, which is an important aspect of social intelligence.

The importance of phraseology in the context of intelligence is also emphasized in research concerning cultural semantics. Studies conducted by Z. Issyangulova and G. Issyangulova show that Fes in different languages can reflect unique cultural and historical realities, which in turn affects the perception of intelligence in different cultural contexts (Issyangulova Z. & Issyangulova G., 2020). This highlights the need to take cultural differences into account when analyzing phraseology related to intelligence.

A comparative analysis of FE of the Kazakh and Russian languages also reveals significant cultural and cognitive differences and similarities. For example, Mokienko's research on the image of the enemy in Russian phraseology illustrates how the concepts of confrontation and rivalry are reflected in language, reflecting broader social attitudes and mental models (Mokienko, 2022). In contrast, Kazakh expressions may place a greater emphasis on reconciliation and community, thereby demonstrating different approaches to conflict and thought processes. Such comparative studies are key to understanding how phraseological expressions shape cultural identity and cognitive processes.

The phraseological explication of mental activity in the linguistic consciousness of Kazakhs and Russians reveals a rich picture of cultural, cognitive and historical aspects, which can also be found in detail in the works of Y. Sairambay (Sairambay, 2021), C. Dan, M. Rozin, V. Svechkarev and others (Dan, et al., 2020). FE act as key linguistic markers that capture the thought processes and cultural values of each group. Comparative analysis reveals both significant differences in the ways of expressing mental activity and common features reflecting universal human experience. Understanding these nuances plays a key role in the study of linguistic consciousness and the role of phraseology in shaping cultural identity and cognitive processes.

In the context of Russian and Kazakh linguistic consciousness, FE often embody unique cultural values and cognitive models. For example, Russian phraseological expressions often reflect a collectivist mentality rooted in the Soviet past and dominant social norms focused on the priority of the group over individual interests. This is confirmed in the work of Grigoriev and co-authors, who examine authoritarian attitudes in modern Russia, emphasizing the influence of collective authority on individual thought patterns and social behavior (Grigoryev, et al., 2022). Such phraseological expressions often include ideas of loyalty, duty and conformity, which is the key to understanding the mental activity of the Russian-speaking society.

The methodological approach determines the scientific novelty of the study, which lies in the fact that FE with the semantics of intelligence are considered from the standpoint of the following directions: as structural components (constructs) of the conceptual field and as linguistic units proper (means of nomination), the formation of which is based on universal ways of nomination and various linguistic processes. Linguistic means that contribute to the creation of imagery and strengthening the linguocultural potential of FE with semantics of intelligence are considered in the article for the first time. The role of one or another linguistic means and linguocultures in the formation of FE in the Kazakh and Russian languages, the ways of explication of the concepts of mental activity, the share of participation of linguistic means (for example, somatisms, zoonyms,

etc.) in comparison with other figurative means are investigated. Also new is the complex approach to the contrastive-semantic description of linguistic and linguoculturological figurative means involved in the creation of FE, as well as the typological analysis of phraseological modeling of conceptual fields.

Results and discussion

The study and description of semantic features of FE of the mental activity of the compared languages led to the following conclusions. Thus, in this study, we have identified three main (nuclear) semantic microfields:

- 1) "subject of mental activity" (possessor of intellect, thinking abilities);
- 2) "processes of mental activity" (thinking abilities);
- 3) "characteristics of thinking abilities" (qualities, properties of thinking abilities, intelligence).

The FE of these microfields are interconnected by the following conditional relations: the subject of mental activity – the process of mental activity – the properties, the quality of mental activity. In this case, we did not set ourselves the research task of covering all semantic groups of FE covering the field of the concept of mental activity.

According to the research analysis, the semantic microfield "subject of mental activity" mainly includes phraseological units that characterize an educated, quick-witted person, for example: *uchonny muzh* ('scientist husband') (Stepanova, 2006, p. 319), *kuyma kulak* ('the absorbing ear') (Amanzholov, 1988, p. 124), as well as FE of substantive meaning, reflecting abstract realities of thinking such as thought, mind, reason: *tochka zreniya* ('point of view') (Stepanova, 2006, p. 535), *vertitsya na ume* ('spinning on the mind') (Stepanova, 2006, p. 59), *uchonny bagazh* ('scientific baggage') (Stepanova, 2006, p. 15); *kelege kenes kirgizdi* ('made a good advice') (Kenesbaev, 1977, p. 246), *nurly akyl* ('a bright, radiant mind') (Kenesbaev, 1977, p. 408). In the Kazakh and Russian languages, there is a somatic component of the brain, which is used in the assessment of mental abilities with a negative connotation, for example: *kok mi* ('blue / green brains') (Kenesbaev, 1977, p. 269), *esek miyn zhegen* ('ate donkey brains') (Amanzholov, 1988, p. 68); *kurinye / tsyplyachyi mozgi* ('chicken brains') (Stepanova, 2006, p. 314) – about a stupid, narrow-minded, stupid person.

As a result of the typological analysis, the following conclusions were made: the dominant role of the noun as a semantically dominant component in the compared phraseological systems was revealed; in the considered semantic microfield of the Kazakh and Russian languages, FE corresponding to the grammatical structure "adjective + noun" prevail, for example: *mar kaska* ('broad-minded') (Amanzholov, 1988, p. 135), *kari kulak* ('the old ear') (Amanzholov, 1988, p. 95); *khodyachiy universitet* ('a walking university') (Molotkov, 1968, p. 495), *svetlaya golova* ('a bright head') (Molotkov, 1968, p. 113), etc., as well as the use in the Russian language of the model "noun + noun": *bezдна премудрости* ('the abyss of wisdom') (Stepanova, 2006, p. 22), *uma palata* ('the mind chamber') (Stepanova, 2006, p. 380).

It is interesting to note that in the Kazakh language, the somatisms ear and forehead act as the main abstractions of thinking. The functioning of the FE *kuyma kulak* ('the absorbing ear') (Amanzholov, 1988, p. 124), *mar kaska* ('broad-minded'), *mandayy kere karys* ('his forehead is a full span away') (Amanzholov, 1988, p. 135) allow us to talk about the following specifics of the naïve picture of the world of the Kazakhs: the *ear* was considered an organ that perceives and stores information; a *forehead*, namely a broad one, is a sign of a great mind.

In the traditional culture of the Kazakhs, great importance is attached to the age of a person. It is enough to turn to the interpretation of the 12-year cycle of age (*mushel zhas*) to

realize the naïve picture of the Kazakh world, its sacred meaning, and cultural significance. It was believed that the older a person is, the more extensive his knowledge is, the richer his life experience. The Kazakhs especially revered aksakals – wise elders, whose voice was listened to by the whole people. This can be evidenced by the idioms *kari kulak* ('the old ear'), *kari tarlan* ('old Tarlan') (Amanzholov, 1988, p. 95) and many other similar idioms.

In the Russian semantic microfield, the most active components are somatism, the head, and the abstract name mind. Thus, the idioms *bright head* (Molotkov, 1968, p. 113) and *golden head* (Stepanova, 2006, p. 118) are directly related to the traditional association of the mind, scholarship with *light* and *gold*, which is represented by the corresponding Russian folk sayings *Uchenie – svet, a neuchenije – t'ma* ('Teaching is light, and not teaching – darkness') (Dal', 2008, p. 231).

In the Russian language, the stock of knowledge, erudition of a person are reflected in such idioms as *bezdna premudrosti* ('the Abyss of Wisdom') (Stepanova, 2006, p. 22), *kladez mudrosti* ('a Fount of Wisdom') (Stepanova, 2006, p. 236), *bagage znanyi* ('the baggage of knowledge') (Stepanova, 2006, p. 34); in the Kazakh language – *Platonday bilimi* ('knowledge like Plato's') (Kenesbaev, 2007, p. 38), *oresi zhogary* ('high understanding') (Amanzholov, 1988, p. 150), *duniyenin tilin biledi* ('knows the languages of the world') (Kenesbaev, 2007, p. 196), *keudesi askan* ('the chest cavity is superior') (Kenesbaev, 1977, p. 250), etc. This semantic fragment is reflected in the Russian language by phraseological units, the components of which are more often correlated with the gastronomic, material, socio-hierarchical codes of culture. For example: *tertyy kalach* ('grated kalach') (Stepanova, 2006, p. 227), *siniy chulok* ('blue stocking') (Stepanova, 2006, p. 585), *s tsarem v golove* ('with a king in his head') (Polskaya & Mukhametzyanova, 2018, p. 93), *smotret' so svoey kolokol'ni* ('watch from your bell tower') (Polskaya & Mukhametzyanova, 2018, p. 74).

The specificity of the FE of this microfield of the Russian language is manifested in the frequent transfer of zoomorphic features: *travlenyy volk* ('poisoned wolf') (Stepanova, 2006, p. 79), *strelyanny vorobey* ('shot sparrow') (Stepanova, 2006, p. 82), *knizhnyy cherv'* ('bookworm') (Stepanova, 2006, p. 577). In the Kazakh language, such phraseological units were not noted (it is found only in FE that characterize a stupid, stupid person, the absence of reason, consciousness: *Esektin miyn zhegensin be?* (Did you eat a donkey's brain?) (Amanzholov, 1988, p. 68), *Kutyrgan koidyn miyn zhedin be?* ('Did you eat the brain of a mad sheep?') (Amanzholov, 1988, p. 127), in Russian phraseology, the meaning of FE *beleny obyelsya* ('beleni has eaten') (Amanzholov, 1988, p. 127; Stepanova, 2006, p. 22), that as a result, this group of FE expresses the meaning of "to go mad, to act unreasonably".

The next semantic group of FE "processes of mental activity" represents the most extensive microfield in the compared languages, which can be represented in the following percentage: in the Kazakh language – 56.8% of FE of their total number; in the Russian language – 48.5%. This statement (quantitative indicators) confirms the validity of the hypothesis about the interconnectedness and interdependence of thinking with other types of human mental activity. The semantic group "processes of mental activity" consists of FE, characterizing mental activity as a process. Since FE, which denote thought processes in various aspects and the volitional acts of consciousness accompanying these processes, for all their diversity, are united by the common meaning "to carry out the thinking process," the number of FE included in this group is the most extensive. This indicator is quite acceptable due to the fact that thinking is the highest form of human cognitive activity, characterized not by isolation from other components of cognitive processes, but also by coverage, a peculiar combination and interaction between them.

This microfield is a series of verbal designations of intellectual actions performed by a person, as well as the impact on the human intellect. In the analysis of the microfield under consideration, FE characterized by the following semantic features were revealed: *the process of acquiring knowledge, skills, experience; the process of thinking or mental processes.*

The core of this microfield in the compared languages is formed by phraseological units that reflect active mental activity: *kotelok varit* ('the pot is cooking') (Stepanova, 2006, p. 111), *shevelit' mozgami* ('move your brain') (Stepanova, 2006, p. 315), *lomat' golovu* ('the brain is racking') (Stepanova, 2006, p. 290); in Kazakh – *gylym bakty* ('was hunting for science') (Kenesbaev, 2007, p. 179), *akyl tarazysyna saldy* ('puts on the scales of the mind') (Kenesbaev, 2007, p. 37), *oiga saldy* ('put thoughts') (Kenesbaev, 2007, p. 543). To the periphery of the microfield of the Kazakh and Russian languages there are FE with the same to give wise advice, to guide on the right path, to teach, i.e. having the meaning of influencing the human intellect of an ideal substance from the outside, for example: *akyl uyretti* ('taught me the mind', lit.), *akyl kosty* ('added a mind'), *akyl aitty* ('the mind said'), *oy saldy* ('added thoughts'), *akyl berdi* ('mind gave') (Kenesbaev, 1977, p. 28); *nastavlyat' na um (razum)* ('to instruct the mind (reason)'), *uchit' umu-razumu* ('to teach the mind-reason') (Stepanova, 2006, p. 545).

In the analysis of grammatical structures, it was revealed that in these FE of the compared languages, the dominant component is the verb. In the Kazakh and Russian languages, the following similarity was noted: the FE of this microfield have a similar model "noun + verb". Also, in the Russian language, in most cases, it is possible to rearrange the components, for example: *to take up – to take up the mind, to think with the head – to think with the head, which does not lead to a distortion of the meaning.* In the Kazakh language, the rearrangement of the positions of the components is unacceptable (in rare cases, poetic texts may be an exception).

This microfield of the Kazakh language, unlike Russian, is characterized by FE that reflect the intellectual growth of a person. The concept of smartness in Kazakh phraseology means to become literate: *sauat ashu* ('becomes literate') (Kenesbaev, 1977, p. 456), *kara tanu* ('black recognition') (Kenesbaev, 2007, p. 425), *kozi ashylu* ('the eyes opened') (Kenesbaev, 2007, p. 333). In the Russian linguistic picture of the world, there is a slightly different understanding of the development of intelligence. In the traditional Russian understanding, the concept of becoming wise is equivalent to the concept of becoming aware and coming to one's senses. This is very figuratively traced in the idioms *vzyat'sya za um* ('to take up the mind') (Stepanova, 2006, p. 43), *dokhodit' svoim umom* ('to reach with one's own mind') (Yarantsev, 2006, p. 315), *ukhvatytsya za um* ('to grasp at the mind') (Stepanova, 2006, p. 561), *vkhodit' v razum* ('to enter the mind') (Molotkov, 1968, p. 88), *nabirat'sya uma* ('to gain mind') (Yarantsev, 2006, p. 362).

FE of the microfield "characteristics of thinking abilities" are used to express the assessment of intelligence, mental abilities of a person. As the typological analysis has shown, most of the FE of the microfields of the Kazakh and Russian languages are two-component. Almost all FE of this microfield of the compared languages contain somatic names. In 33.3% of the analyzed phraseological units of this microfield of the Russian language, there is the somatism "head" and the abstract name "um": *s golovoy na plechakh* ('with a head on the shoulders') (Stepanova, 2006, p. 119), *s tsarem v golove* ('with a tsar in the head') (Molotkov, 1968, p. 512), *imet' golovu* ('to have a head') (Stepanova, 2006, p. 118), *svetlaya golova* ('a bright head') (Molotkov, 1968, p. 113); *nabirat'sya uma* ('to gain mind') (Yarantsev, 2006, p. 362), *nastavlyat' na um* ('to instruct the mind') (Stepanova, 2006, p. 331).

As well as the phraseological units of the microfield "abstractions and subjects of mental activity", the FE of this microfield are very meaningful. For example, according to the idiom *omyrtkasy tuzu zhigit* ('a guy with a flat spine') (Kenesbaev, 1977, p. 416) in the meaning of 'literate, knowledgeable, smart; prominent; *Jack of all trades*' can be concluded that in the Kazakh worldview, an even posture, a stately figure characterized a reasonable person. Thus, in the naïve picture of the Kazakh world, an intelligent person (*akyly / basy bar adam* – 'a person has a mind / head') is always associated with a good, handsome, stately, prominent, kind, modest, intelligent, correct, savvy, versatile, businesslike, confident, decisive, physically developed person. This specificity of the Kazakh worldview is also indicated by the rich proverbial fund of the Kazakh language, which is a mirror of traditional culture.

A distinctive feature of the studied phraseology of the Kazakh language is the frequent use of somatic nominations, which allow us to see a kind of interpretation of the mental abilities of a person, i.e. the reflection in the linguistic consciousness of abstract processes of the spiritual (cognitive) sphere of a person through specific anatomical nominations. Thus, in the reflection of human thinking abilities, phraseological units with somatism components are involved: *kokirek* ('chest, chest cavity'), *bas* ('head'), *bet* ('face'), *koz* ('eyes'), *kulak* ('ears'), *manday* ('forehead'), *yyk* ('shoulders'), *omyrtka* ('vertebra, spine'), *tobe* ('crown'), *til* ('tongue'), *sausak* ('fingers'), *bakay* ('toes').

The saturation of the phraseology of this semantic field with somatic names is explained by ethno-cultural factors: the Kazakhs were engaged not in agriculture, but in animal husbandry, therefore, they were well acquainted with the names of all parts of the body (anatomical knowledge). All internal organs (tripe) were used for cooking, not to mention the head of the animal.

It should be noted that in the microfield "characteristics of thinking abilities" of the Kazakh language, there are isolated cases of using the somatic component *bas* (*head*). Perhaps this is due to the sacred understanding of the head not only as a vital organ, but also to a special conceptual interpretation: *head as a person, soul, source, head, beginning, upper part of something, initial period, etc.*

It is also worth noting the ritual of giving the head of an animal – *bas tartu* ('giving the head'), which is significant in the gastronomic culture of the Kazakhs. The head was boiled and served on a separate dish to the guest of honor on special occasions (more often to the aksakal – a respected elder, or the owner of the house), then butchered (the brains of the animal were also eaten) according to the ritual custom and passed from hand to hand to those sitting at the table. All parts of the animal's head (more often a ram's head) – *tongue, palate, ears, eyes* – were cut up and presented according to cultural and social stereotypes. When giving the head of the animal, all the traditional "rules" were observed: *ears* to the youngest, so that they would obey the elders of their family, *eyes* to the elders, so that they would look after the younger and younger of their family, etc. This ritual of hospitality (manifestation of honor and respect for the guest) and gastronomic tradition exists today in the modern Kazakh family, which has retained its sacred, cultural and social significance.

It is interesting to note that, in contrast to the semantic microfield of the Kazakh language, in Russian phraseology, stable phrases with the component "head" prevail, but there are isolated cases of the use of other somatic nominations.

If the Kazakh phraseology, reflecting the mental activity of a person, is distinguished by the use of somatic vocabulary, then in Russian phraseology there is a wide use of culturally marked vocabulary (compare: *with the tsar in the head, grated kalach, to see three arshins in the ground, uma palata*); active use of somatism head; zoonyms – *dog, sparrow, wolf, chicken*.

In the Russian worldview, an intelligent, quick-witted, reasonable, thinking person is correlated through the image of a person with his head, with his mind, with open eyes. In other words, the very fact of the presence and presence of a "head" and "mind" spoke of a high level of human intelligence. For comparison: in the Russian people, a person who had completely lost his mind and head, with a holey head, etc., was considered stupid.

A comparative analysis of FE with the semantics of mental activity revealed the following typology (Table 1), which draws attention to the differences between phrase-forming capabilities and productivity/non-productivity of phraseological components in the Kazakh and Russian languages. The identified typological characteristics are explained by the peculiarities of the origin of FE, linguocultural factors, as well as the specifics of the fragment of reality they designate. Each semantic microfield is characterized by certain phrase-forming models, which once again demonstrates the originality of the compared phraseological systems, the formation of which is influenced by the national-cultural worldview.

Table 1. Typology of the use of somatic and zoonymic components of FE with the semantics of mental activity (fragment)

Semantic microfields	The somatic component of FE		Zoonymic component of FE	
	Kazakh	Russian	Kazakh	Russian
Memory	–	+	–	–
Imagination	+	–	–	–
Thinking Processes	+	+	–	–
Intelligence	+	+	+	–
Understanding	+	+	–	–

Thus, the following similarities and differences in the modeling of human mental activity are revealed, in this case, by means of phraseology reflecting the subject, processes and properties of thinking with a positive connotation. Thus, in the compared languages there are differences:

- 1) in the composition of semantic microfields;
- 2) in the selectivity of the constituent components;
- 3) in structural models of FE;
- 4) in the formation of models of mental representation of the image of a "thinking, rational person".

Conclusion

Thus, phraseology with the semantics of intelligence is a multifaceted field that requires an integrated approach. Research shows that Fes can serve as indicators of various forms of intelligence, including emotional, cognitive, and social. This opens up new horizons for further research aimed at understanding how language and intelligence are interrelated in different contexts.

In general, the differences in the phraseological modeling of these semantic fragments of reality in the studied languages are due to the ethno-cultural representation and understanding of the value picture of the world, a peculiar representation of being.

Thus, it should be stated that this study does not exhaust all the topical issues of the study of linguistic consciousness, reflecting the features of the figurative nomination

of the mental activity of Kazakhs and Russians, but is only a fragment that sheds light on the specifics of the semantic organization of these microfields.

FE explicating the concepts of the semantic field of mental activity are distinguished by figurative semantics and are characterized by the function of representation worldview concepts conditioned by the national and cultural features of conceptual fields. The phraseological explication of the studied conceptual fields of mental activity is characterized by universal (universal structures of thinking) and national-cultural semantic structures of representation. Linguocultural features are manifested both in the component composition of FE and semantic fields, and in the semantic hierarchy of conceptual features. Ethnic connotations expressed by cultural traditions, gender norms and stereotypes, cultural and social context, as well as metaphorical ways of representing the characteristics of mental activity contribute to the further development of the theory and methodology of phraseological explication, which will lead to a systematic description of the semantic, cognitive and linguocultural content of conceptual fields.

References

- Abaeva, M.K. (2008). *Frazeologizmy so znacheniem intellektualnoy deyatelnosti s pozitsii kognitivnoy teorii* [Phraseologisms with the Meaning of Intellectual Activity from the Perspective of Cognitive Theory]. Diss. cand. philol. nauk. Almaty. (in Russ.).
- Chutko, L., Surushkina, S., Yakovenko, E., Is, N., Anisimova, T., & Bondarchuk, I. (2014). Cognitive and Emotional Impairments in Patients with Protracted Anxiety-Phobic Disorders. *Terapevticheskiy Arkhiv*, 86(12), 61–65. <https://doi.org/10.17116/terarkh2014861261-65>
- Dan, Ch., Rozin, M., Svechkarev, V., Mareev, V., & Aslanov, Y. (2020). Foreign student in a russian university: trends of choice, problems of adaptation and formation of relationships. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 8(3), 1106–1111. <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.83114>
- Grigoryev, D., Batkhina, A., Conway, L., & Zubrod, A. (2022). Authoritarian attitudes in russia: right-wing authoritarianism and social dominance orientation in the modern russian context. *Asian Journal of Social Psychology*, 25(4), 623–645. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12523>
- Isyangulova, Z. & Isyangulova, G. (2020). Ethnocultural semantics of phraseological units in the Bashkir and Kazakh languages. *TDSE*, 22–25. <https://doi.org/10.18411/lj-07-2020-277>
- Kozlov, N. (2015). *Psikhologos: Entsiklopediya prakticheskoy psikhologii* [Psychologos: Encyclopedia of Practical Psychology]. Moskva: Eksmo Publ (in Russ.).
- Lazarev, A.V. (2009). *Kognitivno-fraymerovye osobennosti glagol'nykh i substantivnykh sredstva vyrazheniya ponimaniia (na materiale angliyskogo i russkogo yazykov)* [Cognitive and Frame Features of Verbal and Substantive Means of Expressing Understanding (Based on the Material of English and Russian Languages)]. Diss. cand. philol. nauk. Moskva. (in Russ.).
- Mishin, A.A. (2007). *Kontsepty «um» i «glupnost» v nemetskoj i angliyskoj yazykovoy kartinakh mira* [Concepts of "Mind" and "Stupidity" in German and English Language Pictures of the World]. Diss. cand. philol. nauk. Vladimir. (in Russ.).
- Mokienko, V. (2022). Image of the enemy in russian phraseology and paremiology. *Russian Language Studies*, 20(2), 203–216. <https://doi.org/10.22363/2618-8163-2022-20-2-203-216>

- Nikiforov, O. (2021). Various types of intelligence and professional success in human interaction professions (case study of salespeople). *Psychology in Education*, 3(3), 288–303.
- Polskaya, N. & Mukhametzyanova, M. (2018). Osobennosti emotsional'noy regulyatsii v svyazi so stressom i emotsional'nym vygoraniem [Features of Emotional Regulation in Relation to Stress and Emotional Burnout]. *Psikhologicheskoe issledovanie*, 11(61), 1–12. (in Russ.). <https://doi.org/10.54359/ps.v11i61.264>
- Sairambay, Y. (2021). Political culture and participation in russia and kazakhstan: a new civic culture with contestation? *Slavonica*, 26(2), 116–127. <https://doi.org/10.1080/13617427.2021.1983095>
- Samedov, M.D. (2006). *Frazeologicheskie ediny, obrazovayushchie emotsional'nye i intellektual'nye sostoyaniya cheloveka, v angliyskom i archinskom yazykakh* [Phraseological units denoting emotional and intellectual states of a person in English and Archin languages]. Diss. cand. philol. nauk. (in Russ.).
- Sergeeva, N.M. (2005). Um i razum [Mind and Reason]. In: V.I. Karasik & I.A. Sternin (Eds), *Antologiya kontseptov*, 1, 286–305. (in Russ.).
- Siraeva, R.T. (2015). *Reprezentatsiya mentalnoy sfery v russkoy i angliyskoy frazeologicheskoy kartine mira* [Representation of the Mental Sphere in Russian and English Phraseological Worldviews]. Diss. cand. philol. nauk. Ufa. (in Russ.).
- Temirgazina, Z.K. (2015). *Obraz cheloveka v russkoy tsennostnoy kartine mira: uchebnoe posobie* [The Image of a Person in the Russian Value Picture of the World: A Textbook]. Moskva: Flinta Publ. (in Russ.).
- Trovati, S.N. (2007). *Verbalizatsiya osnovnykh kontseptov, predstavlyayushchikh intellektual'no-emotsional'nuyu deyatel'nost' cheloveka: na materiale angliyskoy i russkoy frazeologii* [Verbalization of Main Concepts Representing Intellectual and Emotional Activities of a Person: Based on English and Russian Phraseology]. Diss. cand. philol. nauk. Pyatigorsk. (in Russ.).
- Vaganova, E.N., & Kharlamova, A.K. (2021). Фразеологическая экспликация базовых эмоций «Trauer / Sorrow» в немецком и русском языковом сознании [Phraseological explication of basic emotions "Trauer / Sorrow" in German and Russian language consciousness]. *Dnevnik nauki*, 4, 1–12. (in Russ.).
- Valueva, E., Lapteva, E., & Grigoriev, A. (2021). The intelligence of Russian regions through the prism of social networks. *Psychology Journal of the Higher School of Economics*, 18(1), 129–144. <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2021-1-129-144>

Sources

- Amanzholov, A.S. (1988). *Kazakhsko-russkiy frazeologicheskiy slovar'* [Kazakh-Russian Phraseological Dictionary]. Alma-Ata: Mektep. (in Russ.).
- Dal', V.I. (2008). *Poslovitsy i pogovorki russkogo naroda* [Proverbs and Sayings of the Russian People]. Moskva: Eksmo. (in Russ.).
- Felitsyna, V.P. & Mokienco, V. M. (1990). *Russkie frazeologizmy: lingvostranovedcheskiy slovar'* [Russian Phraseologisms: Linguistic and Cultural Dictionary]. Moskva: Russkiy yazyk. (in Russ.).
- Kenesbaev, I.K. (1977). *Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi* [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty: Gylym. (in Kaz.).

- Kenesbaev, I.K. (2007). *Frazeologiyalyk sozdik* [Phraseological Dictionary]. Almaty: Arys. (in Kaz.).
- Kunin, A.V. (2006). *Anglo-russkiy frazeologicheskii slovar'* [English-Russian Phraseological Dictionary]. Moskva: Russkiy yazyk, Media Publ. (in Russ.).
- Molotkov, A.I. (1968). *Frazeologicheskii slovar' russkogo yazyka* [Phraseological Dictionary of the Russian Language]. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya. (in Russ.).
- Stepanova, M.I. (2006). *Frazeologicheskii slovar' russkogo yazyka* [Phraseological Dictionary of the Russian Language]. Sankt-Peterburg: Poligrafuslugi. (in Russ.).
- Teliya, V.N. (2006). *Bol'shoy frazeologicheskii slovar' russkogo yazyka* [Large Phraseological Dictionary of the Russian Language]. Moskva: AST-PRESS KNIGA. (in Russ.).
- Yarantsev, R.I. (2006). *Russkaya frazeologiya. Slovar'-spravochnik: okolo 1500 frazeologizmov* [Russian Phraseology. Reference Dictionary: About 1500 Phraseological Units]. Moskva: Russkiy yazyk, Media. (in Russ.).

Список использованной литературы

- Абаева М.К. Фразеологизмы с значением интеллектуальной деятельности с позиции когнитивной теории: дис. ... канд. филол. наук. Алматы, 2008. 276 с.
- Ваганова Е.Н., Харламова А.К. Фразеологическая экспликация базовых эмоций «Trauer / Sorrow» в немецком и русском языковом сознании // *Дневник науки*. 2021. №4. С. 1–12.
- Козлов Н. Психологос. Энциклопедия практической психологии. Москва: Эксмо, 2015. 752 с.
- Лазарев А.В. Когнитивно-фреймовые особенности глагольных и субстантивных средств выражения понимания (на материале английского и русского языков): дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2009. 209 с.
- Мишин А.А. Концепты «ум» и «глупость» в немецкой и английской языковых картинах мира: дис. ... канд. филол. наук. Владимир, 2007. 150 с.
- Польская Н., Мухаметзянова М. (2018). Особенности эмоциональной регуляции в связи со стрессом и эмоциональным выгоранием. Психологическое исследование. Вып. 11. №61. С. 1–12. <https://doi.org/10.54359/ps.v11i61.264>
- Самедов М.Д. Фразеологические единицы, обозначающие эмоциональные и интеллектуальные состояния человека, в английском и арчинском языках: дис. ... канд. филол. наук. Махачкала, 2006. 162 с.
- Сергеева Н.М. Ум и разум // *Антология концептов*: под ред. В.И. Карасик, И.А. Стернина. Волгоград: Парадигма, 2005. Т. 1. С. 286–305.
- Сираева Р.Т. Репрезентация ментальной сферы в русской и английской фразеологической картине мира: дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 2015. 205 с.
- Темиргазина З.К. Образ человека в русской ценностной картине мира. Москва: Флинта, 2015. 95 с.
- Тривати С.Н. Вербализация основных концептов, представляющих интеллектуально-эмоциональную деятельность человека: на материале английской и русской фразеологии: дис. ... канд. филол. наук. Воронеж, 2007. 186 с.
- Chutko, L., Surushkina, S., Yakovenko, E., Is, N., Anisimova, T., & Bondarchuk, I. (2014). Cognitive and Emotional Impairments in Patients with Protracted Anxiety-Phobic

- Disorders. *Terapevticheskii Arkhiv*, 86(12), 61–65. <https://doi.org/10.17116/terarkh2014861261-65>
- Dan, Ch., Rozin, M., Svechkarev, V., Mareev, V., & Aslanov, Y. (2020). Foreign student in a russian university: trends of choice, problems of adaptation and formation of relationships. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 8(3), 1106–1111. <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.83114>
- Grigoryev, D., Batkhina, A., Conway, L., & Zubrod, A. (2022). Authoritarian attitudes in russia: right – wing authoritarianism and social dominance orientation in the modern russian context. *Asian Journal of Social Psychology*, 25(4), 623–645. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12523>
- Isyangulova, Z., & Isyangulova, G. (2020). Ethnocultural semantics of phraseological units in the Bashkir and Kazakh languages. *TDSE*, 22–25. <https://doi.org/10.18411/lj-07-2020-277>
- Mokienko, V. (2022). Image of the enemy in russian phraseology and paremiology. *Russian Language Studies*, 20(2), 203–216. <https://doi.org/10.22363/2618-8163-2022-20-2-203-216>
- Nikiforov, O. (2021). Various types of intelligence and professional success in human interaction professions (case study of salespeople). *Psychology in Education*, 3(3), 288–303.
- Sairambay, Y. (2021). Political culture and participation in russia and kazakhstan: a new civic culture with contestation? *Slavonica*, 26(2), 116–127. <https://doi.org/10.1080/13617427.2021.1983095>
- Valueva, E., Lapteva, E., & Grigoriev, A. (2021). The intelligence of Russian regions through the prism of social networks. *Psychology Journal of the Higher School of Economics*, 18(1), 129–144. <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2021-1-129-144>

Источники

- Аманжолов А.С. Казахско-русский фразеологический словарь. Алма-Ата: Мектеп, 1988. 224 с.
- Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. Москва: Эксмо, 2008. 640 с.
- Кенесбаев І.К. Фразеологиялық сөздік. Алматы: Арыс, 2007. 800 б.
- Кенесбаев І. К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. 712 б.
- Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Москва: Русский язык, Медиа, 2006. 571 с.
- Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1968. 543 с.
- Степанова М.И. Фразеологический словарь русского языка. Санкт-Петербург: Полиграфуслуги, 2006. 608 с.
- Телия В.Н. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. 784 с.
- Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы: лингвострановедческий словарь. Москва: Русский язык, 1990. 220 с.
- Яранцев Р.И. Русская фразеология. Словарь-справочник: ок. 1500 фразеологизмов. Москва: Русский язык – Медиа, 2006. 894 с.

А.К. Бакытжанова

ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы

Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДІК САНА-СЕЗІМІНДЕГІ ОЙЛАУ ӘРЕКЕТІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЛИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада зияткерлік концептосферада көрініс табатын, қазақ және орыс когнитивтік дүние бейнесінің фразеологиялық экспликациясының ерекшеліктері талдауға алынады. Зерттеудің мақсаты – фразеологиялық семантиканы талдау негізінде зияткерлік концептосфераның семантикалық микроәрістері арқылы бейнеленетін қазақ және орыс тілдік сана-сезіміндегі ойлау әрекетін фразеологиялық экспликациялау ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу нәтижелері фразеологизмдердің интеллектінің түрлі формаларының индикаторы (көрсеткіш-белгісі) ретінде қызмет етіп, өздері қолданылатын мәдени және әлеуметтік контекстерді бейнелей алатындығын көрсетті. Ойлау әрекетінің фразеологиялық экспликациясын салғастырмалы талдау қазақтар мен орыстардың тілдік санасындағы келесі нәтижелерді анықтады: *үш семантикалық микроәрісті* белгіледі, олар – «ақыл-ой әрекетінің субъектісі» (зияткерлік, ойлау қабілетінің иесі), «ойлау әрекетінің процестері» (ойлау қабілеті), «ойлау әрекетінің сипаты» (зияткерлік пен ойлау қабілетінің сапасы, сипаттары); *фразеологиялық модельдердің* келесі өнімді компоненттері бар *типологиясы* анықталды – абстрактілі субстантивтік компоненттер, соматикалық және зоонимдік компоненттер; фразеологизмнің қалыптасуына әсер еткен *лингвомәдени факторлары* айқындалды; үш семантикалық микроәріс деңгейінде ойлау әрекетін бейнелейтін фразеологизмдердің *жағымды және жағымсыз коннотациялық сипаттамалары* белгіленді.

Түйінді сөздер: фразеология, фразеологиялық семантика, фразеологиялық экспликация, когнитивтік болмыс, ойлау әрекеті, зияткерлік концептосфера.

А. К. Бакытжанова

Академия государственного управления при Президенте РК

Астана, Казахстан

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЛИКАЦИЯ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ КАЗАХОВ И РУССКИХ

Аннотация. В статье анализируются особенности фразеологической экспликации когнитивной картины мира казахов и русских, репрезентируемые в интеллектуальной концептосфере. Цель исследования – на основе анализа фразеологической семантики определить специфику фразеологической экспликации мыслительной деятельности в казахском и русском языковом сознании, репрезентируемую через семантические микрополя интеллектуальной концептосферы. Результаты исследования показали, что фразеологизмы могут служить индикаторами различных форм интеллекта и отражать культурные и социальные контексты, в которых они используются. Сопоставительный анализ

фразеологической экспликации мыслительной деятельности в языковом сознании казахов и русских выявил следующие результаты: *три семантических микрополя* «субъект мыслительной деятельности» (обладатель интеллекта, мыслительных способностей), «процессы мыслительной деятельности» (мыслительные способности), «характеристика мыслительных способностей» (качества, свойства мыслительных способностей, интеллекта); *типологию фразеологических моделей* со следующими продуктивными компонентами – абстрактными субстантивными компонентами, соматическими и зоонимическими компонентами; лингвокультурные факторы, повлиявшие на формирование ФЕ; положительные и отрицательные *коннотативные характеристики* мыслительной деятельности на уровне трех семантических микрополей.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая семантика, фразеологическая экспликация, когнитивная сфера, мыслительная деятельность, интеллектуальная концептосфера.

Ш.К. Жаркынбекова*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева**Астана, Казахстан*<https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>*email: zharkyn.sh.k@gmail.com***Ж.Б. Селиверстова***Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева**Астана, Казахстан*<https://orcid.org/0000-0001-6686-3368>*email: seliverst.zh@gmail.com***ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ
К ИЗУЧЕНИЮ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ВЫЗОВОВ
(АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР)**

Аннотация. Статья посвящена анализу лингвистических подходов, применяемых на современном этапе при теоретическом осмыслении и практическом исследовании социокультурных ценностей. Методологический подход выполненного анализа основан на интеграции нарративного и систематического обзоров, а также на ряде некоторых актуальных методологических критериев. Предварительно для выявления причин актуализации аксиологических исследований предпринят диахронический анализ лексемы «ценности» с привлечением инструмента корпусной лингвистики – онлайн-сервиса Google Books Ngram Viewer, который позволяет изучить динамическое поведение заданной лексемы во времени. Данные, полученные в результате выполненного диахронического анализа, позволяют утверждать объективную взаимосвязь между частотностью употребления лексемы «ценности» и глобальными, региональными, национальными историческими процессами. Рассмотрен ряд направлений аксиологически ориентированной лингвистики. По результатам представлен аналитический обзор наиболее значимых и актуальных подходов и концепций, применяемых в настоящее время для исследования ценностного компонента в языке. На материале исследований отечественных и зарубежных ученых изучены методологические возможности этно- и психолингвистики, дискурсологии, социолингвистики, лингвокультурологии. Установлены общие и частные особенности названных методологических подходов. Подведены некоторые итоги разработки аксиологической проблематики в лингвистике и определены перспективные задачи дальнейших лингвоаксиологических исследований.

Ключевые слова: социокультурные ценности, аналитический обзор, лингвистические подходы, современная методология и методика анализа.

Конфликт интересов:

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

История статьи:

Дата поступления: 23.12.2024

Дата приема в печать: 12.02.2025

Введение

Осмысление ценностей как значимых социокультурных, национальных интеграторов в настоящее время является важным общественным вопросом и актуальной научной задачей. Ценность как междисциплинарная категория рассматривается в различных областях гуманитарного знания – философии, политологии, культурологии, социологии, психологии, педагогике и др. (Инглхарт, Вельцель, 2011; Тесленко, Акылтанова, 2012; Саликжанов, 2014; Кисельникова, 2021; Canivez, Bakirlanova, 2023; Белоконов, Селиванов, 2024), что свидетельствует об аксиологическом повороте в научном дискурсе. При этом в различных отраслях гуманитарного знания исследователи применяют не идентичные концептуальные подходы к пониманию, содержанию и интерпретации ценностей, что существенно увеличивает теоретическую и практическую значимость обзора соответствующих концепций и методов.

Интерес лингвистики к аксиологической проблематике обусловлен тем, что язык не только представляет собой средство общения, передачи информации, но и структурированный образ, отражающий реальность в форме картины мира, а также неизменно присутствует в восприятии, осмыслении и отражении человеком реальной действительности. По мнению исследователей, «актуализация аксиологического аспекта исследования может «захватить» любое лингвистическое пространство – от языковых единиц <...> до дискурса» (Котюрова, 2019, с. 84).

В практическом плане выявление динамики выражения ценностей в языке позволяет проследить реальные трансформации в ценностных иерархиях и выявить перспективные тенденции, – что имеет особое значение для развития современного государства и социума в контексте национальных задач, глобальных и социокультурных трендов. При этом, учитывая постоянный рост потока научной информации, для реализации релевантного исследования ценностных приоритетов необходимо консолидировать накопленный научный опыт путем обозрения актуальных теоретико-методологических источников. Поэтому цель исследования заключается в определении и систематизации наиболее значимых, актуальных тенденций, концепций, методов, применяемых при теоретическом осмыслении и практическом анализе аксиологем в процессе трансформации ценностных приоритетов, имеющих узких мест и перспективных аспектов.

Материалы и методы

Типологически для целей изучения проблематики ценностей наиболее важен такой аналитический обзор, фокус которого сосредоточен как на теоретических разработках, выявлении концепций и подходов к проблеме, так и на прикладных, эмпирических исследованиях, реализующих концептуальные подходы. В совокупности, данная нарративная конфигурация позволяет наилучшим образом консолидировать научную базу для исследования ценностных приоритетов. Аналитический обзор такого типа, сориентированный в конечном счете на практическую применимость выявленных концепций и методов в достаточно

широкой лингвоаксиологической области, следует обозначить как теоретико-прикладной.

В 2018 г. в общенаучном плане группой европейских авторов был поставлен примечательный вопрос, имевший в научном сообществе резонанс: «Пришло время бросить вызов ложной иерархии систематических обзоров по сравнению с нарративными»? При этом подчеркивалось, что нарративные аналитические обзоры существенно дополняют узкие специализированные систематические обзоры и по сравнению с ними позволяют – что весьма важно – «расширить понимание проблемы» в рамках более объемной научной и прикладной области (Greenhalgh и др., 2018). Подобная интерпретация типологии обзоров явилась для данного аналитического обзора определяющей.

Общий авторский методологический подход, примененный к аналитическому, теоретико-прикладному обзору, включает ряд аспектов и критериев:

- интеграция позитивных сторон нарративного и систематического обзоров;
- определение актуальных приоритетных научных областей, направлений обзора;
- качественный отбор источников, содержащих наиболее значимые, ключевые подходы и концепции для объяснения онтологии, структуры и закономерностей аксиологем;
- выявление прикладных исследований, в которых результативно применены подходы и методы, обоснованные в теоретических разработках;
- признанность (цитируемость) авторов в научном сообществе и относительная новизна научных публикаций;
- аналитический, систематический и структурированный характер обзора концептуальных и эмпирических исследований (Onwuegbuzie, Frels, 2016; Раицкая, Тихонова, 2019).

Опираясь на данный методологический подход, в статье представлен аналитический обзор лингвистических исследований отечественного и зарубежного авторства, посвященных самостоятельным концептуальным подходам к проблеме осмысления онтологического статуса аксиологем, а также их прикладному применению.

Кроме того, для выявления побудительных причин актуализации аксиологических исследований в работе использован диахронический анализ лексемы «ценности» в ее историческом становлении и развитии методами лингвистической статистики. По мнению исследователей, компьютерные технологии и корпусная лингвистика дают принципиально новые инструменты диахронического исследования языка и скрывающихся за ним фактов исторической действительности. В частности, онлайн-сервис Google Books Ngram Viewer предоставляет беспрецедентные возможности для изучения размеченных для компьютерной обработки текстов и позволяет проследить поведение лексической единицы во времени, то есть изменение частоты ее употребления в письменном языке (Davies, 2014; Масевич, 2014).

Результаты и обсуждение

Под социокультурными ценностями понимаются основные жизненные смыслы, которыми человек руководствуется в повседневной жизни и которые в значительной степени определяют модели его поведения в обществе и ориентиры

жизненной стратегии. Исследователи связывают трансформационные изменения ценностных ориентаций общества с масштабными социокультурными кризисами и трансформациями, причинами которых могут быть переломные исторические процессы (радикальные изменения в области социально-экономических отношений, политического и государственно-правового устройства), приводящие к качественным изменениям в осознании многих институтов как ценностей (Лопатина, 2018). Для верификации данного положения привлечен инструментарий корпусной лингвистики, позволяющий охватить максимальный объем корпусов текстов с применением компьютерных технологий. Диахронические срезы на основе корпусных данных открывают возможность для проведения различных исследований гуманитарной направленности, в том числе выявления фактов и закономерностей лингвистического и историко-культурного значения.

1. Анализ употребления лексемы «ценности» в диахроническом аспекте

В качестве материала и инструмента исследования сферы ценностей был использован корпус системы Google Books Ngram Viewer как наиболее мощный инструмент диахронических исследований в настоящее время. Данный онлайн-сервис позволяет отследить поведение N-граммы, основной анализируемой единицы, в массиве русскоязычных печатных текстов, собранных в сервисе Google Books, в темпоральном интервале более чем за 500 лет (1500–2022 гг.). Относительная частота встречаемости N-граммы за определенный период времени подсчитывается следующим образом: «число употреблений N-граммы в данном году делится на общее число словоупотреблений в корпусе в этом же году» (Захаров, Масевич, 2016). В качестве анализируемой N-граммы в системе была задана лексема «ценности». Модель поведения N-граммы «ценности» во временном интервале 1880–2022 гг. показана на рис. 1.

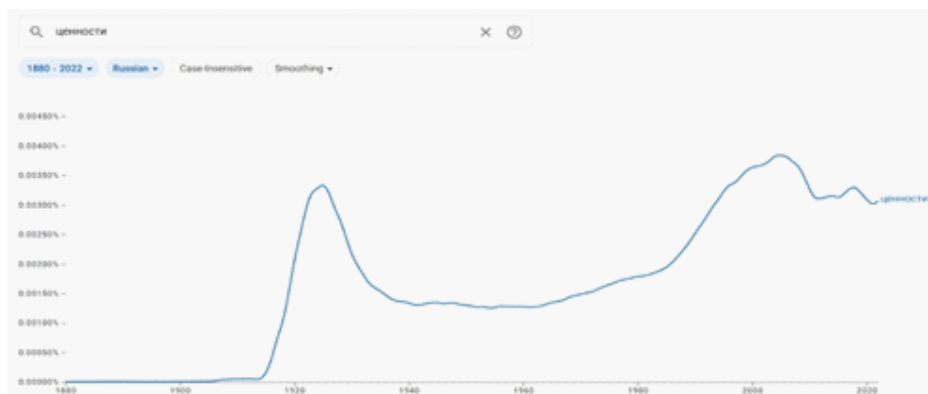

Рис. 1. Динамика частоты упоминания лексемы «ценности» в печатных текстах на русском языке

Кроме того, для получения более достоверных, детальных результатов диахронического анализа был задан максимально возможный временной интервал (1500–2022 гг.), что позволило дифференцировать ряд субпериодов. Статистические данные диахронического анализа представлены в таблице 1.

Таблица 1. Статистические данные корреляционных отношений год / частота употребления лексемы «ценности» в русскоязычных печатных текстах

Временной период / гг.	Относительная частота словоупотреблений / %
1500-1904 гг.	0,0000086022%
1905-1913 гг.	0,0000508650%
1914-1924 гг.	0,0016495012%
1925 г.	0,0033665516%
1940-1962 гг.	0,0013691777%
1963-1984 гг.	0,0015483988%
1985-2003 гг.	0,0028114085%
2004 г.	0,0038433755%
2005-2017 гг.	0,0035584888%
2018 г.	0,0033099098%
2019-2022 гг.	0,0030882170%

Согласно результатам проведенного анализа, наибольший сопоставительный историко-культурный интерес представляет период XX – начала XXI века (1905–2022 гг.), поскольку позволяет выявить динамику словоупотреблений лексемы «ценности» вплоть до современности. Количество словоупотреблений до XX века (1500–1904 гг.) очень незначительно (0,0000086022%).

С середины первого десятилетия XX в. происходит фактически актуализация тематики ценностей в общественном дискурсе. В период 1905-1913 гг. показатель относительной частоты употребления составляет 0,0000508650%, что почти в 6 раз выше, чем в предшествующее время. Данное оживление связано с рядом исторических событий, имевших большой общественный и международный резонанс: революционные процессы в России, Турции, Иране, рост либеральной, радикальной и национальной прессы, российско-японская война, турецко-балканские войны, становление политических партий и парламентаризма и т.д. (Мирзеханов, 2014). Однако с середины 1910-х гг. (1914 г.) кривая графика в течение десятилетия демонстрирует чрезвычайно резкую динамику, достигая в 1925 году максимального значения относительной частоты использования лексемы «ценности» (0,0033665516%).

Подобный взрывной рост был вызван глобальными, эпохальными процессами – 1-й мировой войной против германского блока, социально-экономическим кризисом в Европе и России, распадом четырех империй, радикальными революциями, внешними и внутренними конфликтами в России, Германии, Австро-Венгрии, Турции, Китае, быстрыми преобразованиями социалистического характера, строительством новой союзно-республиканской национальной государственности, массовым распространением просвещения и культуры и т.д. (Чубарьян, 2017). На евразийском пространстве, по сути, произошла полная смена ценностных приоритетов.

После 1925 г., когда новая система в целом была сформирована, на протяжении второй половины 1920-х – 1930-х гг. происходит естественное снижение частоты использования лексемы «ценности». Тем самым, на очередном этапе (1940–1962 гг.) имело место ровное, без всплесков и провалов употребление со средним значением – 0,00136917775%. Очевидно, что стабилизирующую роль в понимании ценностей в этот период сыграла общая победа народов Советского Союза в Отечественной

войне 1941–1945 гг., восстановление народного хозяйства и возрождение оккупированных территорий, что также было выполнено консолидированными усилиями всех народов (Чубарьян, 2018).

Новый, весьма плавный, но уверенный рост словоупотребления анализируемой лексемы начался в 1963–1964 гг. и продолжился до середины 1980-х гг. (показатель – 0,0015483988%). Примечательно, что данная тенденция наблюдалась в позднесоветский период, впоследствии маркированный как «застой». Однако приведенные данные позволяют констатировать относительное оживление в сфере общественного сознания, науки и культуры.

Процессы перестройки, начавшиеся в 1985 г., стали точкой отсчета для более крутого роста употребления лексемы «ценности» (до показателя 0,0028114085%). На этом этапе также происходила смена ценностных приоритетов – от социализма к индивидуализму, рынку, коммерции и частной собственности, – что особенно ускорилось в начале 1990-х гг. в связи с распадом СССР и образованием новых независимых государств (Чубарьян, 2018). Кроме того, в конце 1980-х – 1990-х гг. всеобщим стал ориентир на западные, европейские ценности и, вместе с тем, на ценности национальные. Советские коллективистские и трудовые ценности остались в прошлом. Интересно, что в период финансово-экономического кризиса 1997–1998 гг. и преодоления его последствий (до 2002–2003 гг.) динамика фактически перешла в плато.

Абсолютный апогей роста интереса к тематике ценностей был достигнут в 2004–2005 гг. (0,0038433755%, что в 2,5 раза превысило показатель 1984 г.). Подобный интеллектуальный сдвиг соответствует общему экономическому подъему «нулевых» годов и социальной стабилизации на евразийском пространстве. Существенно при этом, что показатели употребления лексемы «ценности» в 2004–2005 гг. превысили уровень пика 1925 г. Затем кривая графика снижается. И это объясняется тем, что в 2007–2010 гг. произошел глобальный финансово-экономический кризис, что не могло не отразиться в негативном плане на восприятии и популярности ценностей глобализации. Локальный период первой половины 2010-х гг. стал своего рода еще одним кратким плато.

Примерно с 2015 г. начался очередной, относительный подъем в словоупотреблении лексемы «ценности» (в 2018 г. показатель достиг 0,0033099098%). В последние годы, которые отражены на графике N-граммы сервиса Google Books Ngram Viewer (2019–2022 гг.), кривая графика фиксирует устойчивый интерес общественно-научной мысли к лексеме «ценности», демонстрируя среднее значение (0,0030882170%). Существенно, что финал графика характеризуется новым ростом, что еще раз свидетельствует о значимости ценностной проблематики в настоящее время как для исследовательского дискурса, так и для государственной политики.

В целом, интерпретация данных, полученных в результате диахронического анализа, наглядно демонстрирует объективную корреляцию частотности употребления слова «ценности» с глобальными, региональными и национальными процессами.

2. Современное состояние аксиологически ориентированной лингвистики

Результаты проведенного диахронического анализа подтверждают мнение исследователей о том, что точкой отсчета для возникновения аксиологически ориентированной лингвистики на пространстве СНГ принято считать 1980-е гг. (Мамонтов и др., 2021). В настоящее время в лингвистике существует ряд

направлений, осуществляющих теоретический и практический анализ ценностей и использующих различные концептуальные подходы для объяснения онтологии, структуры и закономерностей аксиологием. Рассмотрим методологическую специфику основных лингвистических подходов более подробно.

2.1. Изучение ценностной проблематики в этно- и психолингвистике

Психолингвистика в рамках рассматриваемых в статье вопросов стремится выявить сущность, структуру и особенности понимания ценностей при помощи психолингвистической методологии. Особенностью данного подхода является его специфичность и в то же время универсальность. Исследователи отмечают, что современная психолингвистика способна обеспечить теоретическую и экспериментальную основу исследования «базовых ценностей»: выявить объект и предмет исследования, обосновать методы их изучения, достоверно интерпретировать языковые данные, «установить тенденции в изменении содержания ценностей» (Пищальникова, 2020, с. 21). В целом, психолингвистика ценностей сосредоточивается на процессе появления, развития, утверждения и воздействия ценностей на людей.

Этнопсихолингвистика, выделившаяся из психолингвистики, рассматривает «речевую деятельность в преломлении национально-культурной специфики и с учетом национально-культурной составляющей дискурса, а также исследует этнопсихолингвистическую детерминированность языкового сознания и коммуникации» (Красных, 2002, с. 10). Через изучение ценностей этносов можно установить их этнические характеристики и стереотипы, провести этническую идентификацию.

В качестве методологической основы и интерпретирующей теории этнопсихолингвистики рассматривается теория речевой деятельности А.А. Леонтьева, которая позволяет решать комплекс задач теоретического и практического планов: исследовать содержание этнического сознания, выявлять и моделировать систему ценностей личности в речевой деятельности и в языковом сознании, выявлять национальную специфику и базовые оппозиции современных культур и др. (Леонтьев, 2008).

Параллельно для этнопсихолингвистических исследований формируется иная методологическая база, центральной проблемой изучения которой становится национально-культурная специфика языкового сознания, а «главной причиной непонимания при межкультурном общении признается различие национальных сознаний коммуникантов» (Уфимцева, 2011, с. 205).

Согласно данному подходу теорией, применяемой для установления содержания базовых ценностей, становится концепция языкового сознания, понимаемого как совокупность структур сознания, в формировании которых были использованы социальные знания, связанные с языковыми знаками, или образы сознания, овнешняемые языковыми средствами (Тарасов, 2000). Примерами аксиологического приложения данной концепции являются исследования, в которых на основе проведенных экспериментов проводится анализ содержания базовых ценностей на общественном и обыденном уровнях сознания (Самойлова, 2010).

Колоссальный методологический аппарат и экспериментальные возможности этно- и психолингвистики предоставили следующие продуктивные методы исследования социокультурных ценностей:

1. Ассоциативный эксперимент, позволяющий выявить «системность образа мира носителей той или иной культуры» и, тем самым, «систему их культурных стереотипов» (Уфимцева, 2011, с. 236), доказывает, что в основе каждой культуры лежит своя система ценностей. Инвариант «образа мира» обусловлен лежащими в его основе «социально выработанными опорами (прежде всего значениями)». При этом «за телом знака (словом в его звуковой или графической материальности) стоит живая клеточка образа мира конкретной культуры» (Уфимцева, 2011, с. 237). Материалы массовых ассоциативных экспериментов способствуют выявлению степени влияния особенностей культуры на образы языкового сознания ее носителя.

С позиций этнопсихолингвистики значимость ассоциативного подхода в анализе ценностей проявляется в том, что он позволяет «характеризовать структуру системы в целом, обнаруживает национальную специфику ее организации, выявляет ментальную историю» конкретной общности (Ушакова, 2000, с. 19).

2. Метод моделирования ассоциативного поля как совокупности полученных на основе ассоциативного эксперимента реакций на слово-стимул, структурированной по их частотности. Ассоциативные поля, формируемые из реакций носителей языка, дают возможность описывать их образы сознания (Уфимцева, 2011, с. 206). При моделировании ассоциативного поля необходимо учитывать ряд параметров и принципов, разработанных психолингвистами для придания большей эвристической ценности данного метода и определяющих использование полученных данных для установления семантических потенций лексических единиц (Пищальникова, 2022).

3. Метод темного анализа словарной дефиниции толковых словарей, используемый для определения основных и дополнительных оттенков значений слов (Стернин, 2017).

Для ценностной проблематики этот метод является особенно важным при работе с абстрактными аксиологическими номинациями, поскольку их значения не имеют физического объекта или предмета во внешней действительности и несут различные философские, психологические, социальные и иные оттенки.

2.2. Методологические подходы к ценностям в дискурсологии

Согласно дискурсологическому постулату «дискурсу свойственны когнитивная, аксиологическая и прагматическая функции: он способен сообщать знания, влиять на эмоциональное состояние, побуждать к действию. Основной целью дискурса является не что иное, как координация деятельности людей в обществе. Средствами достижения этой цели выступает «изменение ментальных состояний реципиента: его знания, оценок и ценностей, волевых импульсов» (Касавин, 2008, с. 300).

Система методов исследования дискурса обозначается как дискурс-анализ. Его основная задача – выявление способов и приемов, посредством которых конструируется реальность. Дискурс-анализ не имеет четких процедур. Исследователь сам определяет линию исследования: он может создавать свой собственный, новый комплекс путем комбинирования элементов различных подходов. Считается, что «различные подходы обеспечивают различные знания об изучаемом явлении и, таким образом, в сочетании дают более широкое понимание проблемы» (Йоргенсен, Филлипс, 2008, с. 22). Для изучения же ценностно маркированного дискурса, т.е. дискурса, семантическую основу

которого составляют ценности коммуникантов или их представления о ценностях, используется системно-деятельностный ценностный подход к исследованию речевой коммуникации в рамках изучения семантики дискурса (Сидорова, Курочкина, 2020). Авторы подхода отмечают, что явление ценностного маркирования дискурса состоит в том, что семантическая организация высказываний, основу которых составляют ценности или представления о них участников речевой коммуникации, обладает определенным специфическим свойством. В частности, наличие в дискурсе словесных единиц, замещающих ценностные образы, придает семантике дискурса способность коррелировать с представлениями о ценностях говорящего и реципиента. Исследователи утверждают, что в коммуникативных актах дискурса передаются не ценности или представления о ценностях коммуникантов, а знаковые программы актуализации ценностей в сознании.

Одним из методов, позволяющих выявить ценностные смыслы в дискурсе, является метод лингвистической этносемиотрии. Методологически этносемиотрия определяется как вид семантической интерпретации, выходящий на глубинный оценочный дискурсивный уровень. Такой способ семантического анализа, по мнению исследователей, позволяет более объективно подойти к решению аксиологической лингвистической гипотезы, поскольку исходит не из априорно выделяемых конструкторов, которым заранее придается ценностная значимость в аксиосфере данной культуры, а из контекстов, интерпретируемых с целью установления оценочного содержания смыслов, наделенных субъектом в данном контексте.

Авторы этносемиотрии обозначают три возможных направления аксиологического лингвистического анализа: 1) анализ языковой идиоматики отдельных слов и выражений, образующих аксиологическое лексико-семантическое поле языка; 2) изучение явных текстов-источников, в которых в эксплицитной или имплицитной форме выражено оценочное суждение; 3) аксиологическое измерение неявных оценочных текстов с интерпретацией имеющихся в контексте прагма-риторических структур (метафора, метонимия, сравнение, ирония и др.) (Серебренникова, 2011, с. 45–47).

Разработка семиотрии как способа аксиологического анализа позволяет использовать его для определения ценностных координат языковой картины мира, установления элементов личностной и национальной аксиосферы, закономерностей эволюции сущностных смыслов в различных сферах жизни общества, а также для сравнительного анализа национальных аксиосфер.

Этносемиотрия может рассматриваться как один из способов лингвистического мониторинга функционирования языка в его аксиологическом измерении. Так, для исследования идеологизированного социального дискурса (политический дискурс, медиадискурс), в котором продвигаются социально важные, значимые смыслы, разрабатываются отдельные методики и практики анализа. Политические тексты охватывают максимальную аудиторию и предлагают массовому адресату систему декларируемых ценностных ориентаций. Аксиологичность медиадискурса также направлена на массовое распространение системы взглядов на мир, которые структурируются в соответствии с определенной совокупностью ценностей (Ерофеева, 2010). По этой причине медиа- и политический дискурс является привлекательным объектом критического изучения в лингвистике, семиотике, прагматике и дискурсивных исследованиях.

Для ценностного анализа медиа-политического текста была предложена модель аксиологической структуры, включающая ценностно маркированные роли автора и адресата, ценностно маркированный сценарий, ролевую парадигму персонажей, систему оценок. Научный инвариант модели аксиологической структуры создается в целях интерпретации и замещения исследуемого объекта. Автор рассматривает медиа-политический контекст в событийном аспекте как структурно и системно организованную, коммуникативную, знаковую единицу, представляющую собой целостное и завершенное сообщение, функционирующее в сфере массовой коммуникации, отражающее политическую тематику (Марьянчик, 2013).

Для анализа дискурсивных образований, ориентированных на гуманизацию общества, на трансляцию значимых социальных ценностей и формирование благоприятного психологического климата в социуме в научный тезаурус вводится понятие «дискурс социальных ценностей». К такому типу дискурса относят дискурс социальной рекламы, дискурс благотворительности и просветительский дискурс. В качестве периферийных компонентов моделируемого дискурса также рассматривается корпоративный дискурс благотворительности, или социальный маркетинг, и религиозный дискурс (Терских, 2015).

В качестве модели анализа дискурс-строения данного типа предлагается совокупность аналитических процедур, включающих: 1) выявление основных типов дискурсов, конституирующих дискурс-строй; 2) определение и характеристику основных дискурсивных жанров; 3) выявление и систематизацию типичных коммуникативных стратегий и тактик, регулярно используемых в моделируемом дискурсе; 4) изучение дискурсивных доминант – когнитивных механизмов речевого воздействия (метафорическое моделирование, механизмы фреймирования и рефреймирования, интертекстуальности, интердискурсивности и т.п.); 5) определение когнитивных доминант дискурс-строения (реконструирование концептосферы).

Автор отмечает, что моделирование дискурс-строения в виде предлагаемой конфигурации дискурсивных практик выступает удобным способом организации, структурирования и упорядочивания информации о том или ином типе дискурса, стандартизации методик анализа и описания формаций, конституирующих дискурс-строй (Терских, 2015, с. 147).

2.3. Ценностные ориентиры в социолингвистическом измерении

С позиций социолингвистики каждый носитель того или иного языка имеет набор социальных характеристик (уровень образования, профессию, принадлежность к определенному речевому сообществу и т.д.), влияющих на систему его ценностных ориентиров. Социальная позиция носителя языка, называемая социальным статусом, определяет взаимоотношения индивида с другими членами общества и подразумевает определенный набор ценностных установок, которые разделяет индивид. Кроме того, социальные роли, связанные с постоянными или долговременными характеристиками, накладывают отпечаток на личностные качества индивида, его отношение к другим людям, ценностные ориентиры и речевые особенности. Соответственно, дифференциация систем социальных ценностей оказывает влияние на языковую стратификацию, обусловленную социальными различиями носителей языка. Это означает, что

различия в ценностных ориентациях, характерных для определенной социальной группы, проявляются в языковых особенностях ее представителей. Иными словами, различия в ценностных ориентациях, присущих той или иной социальной группе, находят отражение в языковых различиях индивидов.

Социолингвистика исследует аксиологическую сферу не только с позиции индивидуальных ценностных ориентиров и норм, но и динамические изменения в ценностных приоритетах, формируемых под влиянием и на основе тех требований, которые общество предъявляет к человеку. При этом глобальные социальные изменения последних десятилетий диктуют необходимость изучения трансформаций в ценностных устоях и нормах современного общества для понимания и прогнозирования аксиологических процессов (Серебренникова, 2012; Ергалиева, 2018; Холин, 2019; Тонких, Баранова, 2020; Ильясова, Жусупова, 2021; Исаева, 2023).

В более широком смысле угрозы, связанные с глобализационными процессами, ставят современные этносы перед цивилизационным выбором между ценностными установками традиционного общества, обусловленными особенностями исторического развития и национальной культуры, и ценностными приоритетами постиндустриального общества. При этом эволюционное развитие социума делает возможным одновременное существование в одном социуме разных надбиологических программ человеческой жизнедеятельности (реликтовые программы, устойчиво воспроизводящиеся программы, а также проекты будущих социальных программ) (Тарасов, 2020). Поэтому выявление ценностных приоритетов, их динамика, а также ценностно-нравственная позиция современного человека – проблемы, которые являются наиболее актуальными в современных социолингвистических исследованиях.

Методология данного научного направления сформировалась на основе общенаучных методических наработок, коррелирующих научной проблематике социолингвистики. При этом связь лингвистики и социологического подхода весьма продуктивна, так как позволяет расширить пределы лингвистического анализа аксиологической сферы как в денотативном компоненте, так и в дополнительных коннотативных значениях – с учетом современных социальных явлений, структур и отношений. Для выявления ценностных ориентиров и их трансформаций в обществе используются методы массовых обследований, анкетирование, опросы, интервью (Шапошникова, Рус-Брюшинина, Гордиенко, 2019; Павлова, 2021; Мухортов, Стрелец, 2023).

2.4. Ценностная картина мира: лингвокультурологический подход

Лингвокультурология изучает проявление, отражение и фиксацию культуры в языке и дискурсе. Она связана с изучением национальной картины мира, языкового сознания, особенностей ментального лингвального комплекса. В связи с тем, что ценностные стереотипы репрезентируются в языковой форме, они часто исследуются при помощи понятия «концепт», что предполагает лингвоконцептологический подход (Ongarbayeva, Tayeva, Kolesnikova, 2018; Жаркынбекова, Галиева, 2024).

К изучению и описанию ценностей разработаны различные подходы. Так, при субъектном подходе выделяются общечеловеческие, цивилизационные, этнокультурные, социально-групповые и индивидуальные ценности. Объектный подход ориентируется на следующие ценностные приоритеты: а) базовые ценности

физического бытия, определяющие условия биологического состояния человека, б) утилитарные ценности, характеризующие пользу и вред для индивидов, в) моральные ценности, раскрывающие природу долга и ответственности, г) терминальные ценности, объясняющие суть духовного бытия и смысла жизни. Кроме того, ценности противопоставляются по дискурсивной специфике, как определяющие установки и поведение людей в разных дискурсах, а также по уровню конкретизации и степени обязательности (собственно ценности, запреты и правила, традиции и стереотипные реакции) (Карасик, 2022, с. 15–16).

Лингвокультурологический анализ ценностей нацелен, в частности, на выявление в семантике языковых единиц конкретных оценочных значений, входящих в национально-культурную модель труда, патриотизма, семьи и т.д. (Койлыбаева, Жунисова, 2020).

Аксиологическая лингвистика базируется на следующих постулатах:

1. Комплексное исследование ценностей в языке возможно при изучении ценностной картины мира, выделяемой как компонент языковой картины мира. Ценностная картина мира в языке являет собой проявление семантического закона, заключающего в том, что наиболее важные предметы и явления жизни народа получают наиболее разнообразную и подробную номинацию. Межъязыковое сопоставление ценностных картин мира позволяет обнаружить, что различие между ними заключается большей частью в частотности определенных признаков и специфике их комбинирования.

2. В ценностной картине мира имеются ценностные доминанты, наиболее существенные для культуры смыслов, определяющие тип культуры, хранимый в языке и транслируемый будущим поколениям (Карасик, 2002, с. 117). Следует отметить, что в разных этнических культурах одни и те же ценности выстраиваются в разные иерархические системы, имеют специфические нюансы в их интерпретации, что обусловлено историческим опытом сообщества. Предлагается термин «этническая картина мира», являющаяся «особым структурированным представлением о мироздании, характерным для того или иного этноса, которое, с одной стороны, имеет адаптивную функцию, а с другой – воплощает в себе ценностные доминанты, присущие культуре конкретного народа» (Завальников, 2000, с. 4).

3. В этнической картине мира присутствуют ценностные установки, отражающие отношение народа к разным явлениям действительности, так как картина мира является результатом познавательной деятельности людей, а познание неотделимо от оценки (Смағұлова, Мақатаева, 2020). При этом, по мнению некоторых исследователей, основным способом выражения оценочной семантики выступают не лексические единицы, а оценочные высказывания (Темиргазина, 2015). Этническая картина мира осознается представителями этноса в процессе взаимодействия с носителями иной картины мира. Вместе с тем собственная картина мира воспринимается членами этноса как упорядоченная, стройная и единственно верная.

Исследование аксиологической составляющей этнической картины мира позволяет выявить специфику взаимодействия человека и окружающего его мира, который членится говорящим с точки зрения его ценностного характера – добра и зла, пользы и вреда и т.д. И это вторичное, социально обусловленное членение весьма сложным образом отражается в структурах языка, как на лексико-семантическом, так и на синтаксическом уровнях.

В структуре данного научного направления выделяются следующие уровни: 1) аксиологическая семантика лексических единиц; 2) аксиологическая семантика форм; 3) аксиологическая семантика текста-дискурса (Милованова, 2022, с. 9).

Методы исследования в аксиологической лингвистике определяются в зависимости от целей и задач исследователя. В качестве основного варианта исследования предлагается типологический анализ единиц, предполагающий матричное построение на дедуктивной основе «модели культурно-значимых отношений и определение языковых способов избирательного заполнения такой матрицы» (Карасик, 2002, с. 76). Также предлагается методика изучения культурных доминант – наиболее значимых для данной культуры смыслов. Данная методика предполагает следующие этапы: 1) сплошная выборка лексических и фразеологических единиц, а также прецедентных текстов из словарей, сборников пословиц и афоризмов, текстов художественной литературы, газет и т.д.; 2) разработка анкет, включающих различные оценочные суждения, связанные с определенными предметными областями; 3) интервьюирование носителей языка 4) интерпретация эмпирических данных. Так, в данном направлении выполнены работы отечественных исследователей, в которых авторы рассматривают особенности вербализации семейных ценностей в казахских и русских поговорках (Егизбаева, Жандыкеева, 2019), а также некоторые универсальные и национальные духовные доминанты казахской и русской лингвокультур на базе семантической организации фразеологизмов (Байшукурова, Казмагамбетова, 2021).

Вместе с тем рассматриваются и традиционные лингвистические методики. Например, структурно-семантический метод и методы современного лингвистического анализа (когнитивный анализ). Общим местом для всех методик исследования является обязательный учет экстралингвистических факторов, таких как личность автора высказывания, предмет коммуникации, характеристики речевого акта и пр.

Подводя итоги разработки аксиологической проблематики в лингвистике на современном этапе, можно отметить следующие результаты:

- разработаны теоретическая и методологическая основы лингво-аксиологической проблематики в разрезе лингвистических направлений;
- изучена категория оценки и оценочные речевые акты;
- обозначены важнейшие прикладные аспекты языкового представления универсальных и базовых ценностей;
- разработаны модели представления аксиосферы как совокупности полученных реакций, как подсистемы образа мира, возникающей и развивающейся в различных видах человеческой деятельности как аксиологической структуры медиа-политического контекста и др.;
- разрабатываются отдельные методики и практики анализа идеологизированного и социального дискурса;
- изучаются социальные изменения в ценностных приоритетах на микро- и макроуровнях;
- разрабатываются прикладные методики сопоставительной лингво-аксиологии и т.д.

В то же время, учитывая важность и значимость аксиологической проблематики в условиях современных вызовов, сегодня перед лингвоаксиологией стоят следующие задачи:

- уточнение теоретических основ и коррекция содержания базовых интерпретирующих терминов;
- построение иерархической модели ценностей, наиболее адекватной вызовам современного мира и национально-государственным потребностям, и разработка инструментов воздействия на иерархическую модель с целью ее коррекции;
- разработка научно аргументированной методики содержания этно- и социокультурных ценностей;
- обоснование методик обнаружения изменений содержания ценностей для установления и прогнозирования тенденций ценностных трансформаций;
- формирование теоретической базы сопоставительной лингвоаксиологии;
- выявление соотношения степени влияния социума на ценностные установки индивида и на формирование актуального содержания социокультурных ценностей;
- исследование общечеловеческих и национальных ценностей, детерминированных мировоззренческими универсалиями, поскольку именно они обеспечивают сохранность микро- и макросоциальных образований во времени и т.д.

Заключение

Аналитический обзор релевантной научной литературы показал, что в отраслях гуманитарного знания накоплен значительный материал по изучению ценностного онтологического статуса. Предпринятый выше аналитический обзор позволяет утверждать, что общим местом для всех изученных областей лингвоаксиологии является то, что ценности изучаются не как абстрактные феномены, а как единицы языка и речи, имеющие образно-понятийное содержание и занимающие определенную позицию в структуре языкового сознания, являющегося принадлежностью как отдельной языковой личности, так и социума, этноса в целом.

Исследователи, работающие в русле лингвоаксиологических направлений, сходятся во мнении о необходимости расширения методов исследования аксиологической составляющей языка путем разработки комплексных методов. Поэтому перспективой изучения ценностей представляется разработка и построение комплексных моделей и процедур исследования, измеряющих ценности как в повседневных жизненных ситуациях, так и в сложном социо- и мультикультурном контекстах. Следует также учитывать тот факт, что продвижение в этой области будет затруднительно без методологической рефлексии над характеристиками и свойствами ценностной категории (например, транзитивности, степени осознаваемости, универсальности / специфичности и др.), представления о которых лежат в основе понимания данной онтологической сущности.

Таким образом, можно сделать вывод, что классификация подходов и методов исследования ценностей с лингвистических позиций не является строго абсолютной. Многоаспектная природа аксиологем, интегративность гуманитарного знания, вообще, и современных лингвистических направлений, в частности, а также понимание преимуществ комплексного подхода и установка на разработку комплексных методов обуславливают вариативность использования методологических подходов и исследовательских методов в сопредельных научных направлениях.

В целом, в условиях концептуального и методологического многообразия, новейшей казахстанской науке и общественной практике необходимы собственные

комплексные социо- и лингвоориентированные подходы и форматы в инновационной конфигурации, которые позволят не только проанализировать текущее состояние изучения ценностей, но и выявить их динамику, вектор трансформации и перспективы.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024–2026 гг. (ИРН AP23488481).

Список использованной литературы

- Байшукурова Г.Ж., Казмагамбетова А.С. Отражение духовных ценностей во фразеологии русского и казахского языков // Вестник Кокшетауского Университета им.Ш.Уалиханова. Серия филологическая. 2021. № 2. С. 53–59.
- Белоконев С.Ю., Селиванов А.А. Сравнительный анализ методологических подходов российских и зарубежных ученых к изучению общественных ценностей // Власть. 2024. № 1. С. 87–95. <https://doi.org/10.24412/2071-5358-2024-1-87-95>
- Егизбаева З.С., Жандыкеева Г.Е. Своеобразие вербализации семейных ценностей в русских и казахских поговорках // Вестник КазНУ. Серия филологическая. 2019. № 1 (173). С. 51–58. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2019.v173.i1.ph17>
- Ергалиева Р.А. Проблемы национального культурного наследия в современном социуме // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия Филология. 2018. № 2 (123). С. 76–81. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-123-2-76-81>
- Ерофеева И.В. Аксиология медиатекста в российской культуре: репрезентация ценностей в журналистике начала XXI в. Дис. ... докт. филол. наук. Санкт-Петербург, 2010. 398 с.
- Жаркынбекова Ш.К., Галиева Б.Х. Трансформация ценностных приоритетов казахстанской молодежи в условиях современной реальности // Взаимодействие науки и общества: язык, инновации, культура. Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2024. С. 68–74.
- Завальников В.П. К вопросу об экстралингвистических детерминантах языковой картины мира: обобщение известного // Язык. Человек. Картина мира. Омск: ОмГУ, 2000. С. 4–6.
- Захаров В.П., Масевич А.Ц. Опыт корпусно-ориентированного историко-культурного исследования исторической и политической лексики // Библиосфера. 2016. № 2. С. 47–55. <https://doi.org/10.20913/1815-3186-2016-2-47-55>
- Ильясова Б.А., Жусупова А.М. Жасөспірімдердің рухани дамуына элеуметтік желілердің ықпалы // ҚазҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. 2021. № 4 (62). С. 46–54. <https://doi.org/10.26577/HJ.2021.v62.i4.05>
- Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. Москва: Новое издательство, 2011. 464 с.
- Исаева А.М. Трансформация духовно-нравственных ценностей в условиях глобализации: философский анализ // Известия НАН КР. 2023. № 5. С. 186–193.
- Йоргенсен М.В., Филлипс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр, 2008. 352 с.

- Карасик В.И. Щедрость как ценность русской лингвокультуры // *Общая и русская лингвоаксиология* / Отв. ред. М.С. Милованова. Москва – Ярославль: Канцлер, 2022. С. 14–39.
- Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
- Касавин И.Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. Москва: Канон+, 2008. 437 с.
- Кисельникова Н.В. Методологические проблемы измерения ценностей и ценностно-ориентированного поведения человека // *Социальная психология и общество*. 2021. Т. 12. № 4. С. 20–33. <https://doi.org/10.17759/sps.2021120402>
- Койлыбаева Р.К., Жунисова М.А. Ұлт ерекшелігін көрсететін отбасылық құндылықтар // *ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы*. 2020. № 3 (179). Б. 122–129. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v179.i3.ph14>
- Котурова М.П. Трансдисциплинарность как условие формирования лингвоаксиологии // *Аксиологические аспекты современных филологических исследований*. Екатеринбург: Ажур, 2019. С. 84–86.
- Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. Москва: Гнозис, 2002. 284 с.
- Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Москва: Смысл, Академия, 2008. 288 с.
- Лопатина Н.Л. Социокультурная трансформация религиозных ценностей в СССР в первой половине XX в. // *Идеи и идеалы*. 2018. Т. 1. № 4. С. 49–62. <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2018-4.1-49-62>
- Мамонтов А.С., Богуславская В.В., Будник Е.А., Ратникова А.Г., Нгок Чинь Тхи Ким. Аксиологическая лингвистика и национально ориентированная лексикография: опыт взаимодействия (на материале русско-вьетнамских сопоставлений) // *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание*. 2021. Т. 20. № 1. С. 101–113. <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2021.1.8>
- Марьянчик В.А. Аксиологическая структура медиа-политического текста (лингвостилистический аспект). Дис. ... канд. филол. наук. Архангельск, 2013. 382 с.
- Масевич А.Ц. Google Books Ngram Viewer – инструмент для историко-культурных исследований // *Информационные ресурсы – футурологический аспект: планы, прогнозы, перспективы*. Санкт-Петербург: ЦГПБ, 2014. С. 43–58.
- Милованова М.С. (ред.). *Общая и русская лингвоаксиология*. Москва – Ярославль: Канцлер, 2022. 390 с.
- Мирзеханов В.С. (ред.). *Всемирная история: в 6 т. Т. 5*. Москва: Наука, 2014. 940 с.
- Мухортов Д.С., Стрелец И.Э. Проблемы формирования созидательных ценностей студенческой молодежи (итоги опроса) // *Политическая наука*. 2023. № 4. С. 186–203. <https://doi.org/10.31249/poln/2023.04.07>
- Омарова Н.Г. Реализация коммуникативно-аксиологической категории шутивности в рекламном дискурсе // *Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова. Серия филологическая*. 2023. № 3. С. 34–41.
- Пищальникова В.А. Ассоциативное поле как база исследования потенциальных значений слов // *Уральский филологический вестник. Серия: Язык. Система. Личность: Лингвистика креатива*. 2022. № 2. С. 303–317.
- Пищальникова В.А. Базовые ценности: методологические проблемы психолингвистического исследования // *Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки*. 2020. Вып. 3. С. 20–35.

- Раицкая Л.К., Тихонова Е.В. Обзор как перспективный вид научной публикации, его типы и характеристики // Научный редактор и издатель. 2019. № 4. С. 131–139. <https://doi.org/10.24069/2542-0267-2019-3-4-131-139>
- Саликжанов Р.С. Система ценностей современной казахстанской молодежи // Вестник РУДН. Социология. 2014. № 2. С. 136–145.
- Самойлова С.П. Анализ индивидуального языкового сознания в системе координат базовых ценностей россиян // Вестник РУДН. Теория языка. Семиотика. Семантика. 2010. № 4. С. 62–64.
- Серебренникова Е.Ф. (ред.). Лингвистика и аксиология: этносемиотрия ценностных смыслов. Москва: Тезаурус, 2011. 352 с.
- Серебренникова Е.Ф. К проблеме аксиологического измерения социального дискурса // Вестник Бурятского государственного университета. Философия. 2012. № SA. С. 122–128.
- Сидорова Н.А., Курочкина Е.В. Семантика ценностно маркированного дискурса // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия Гуманитарные и социальные науки. 2020. № 6. С. 63–71. <https://doi.org/10.37482/2687-1505-V064>
- Смағұлова Г.Н., Мақатаева Ш.М. Лингвоаксиология: қазақтар дүниетанымындағы құндылықтар ұғымы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2020. № 1 (177). Б. 187–193. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v177.i1.ph26>
- Стернин И.А. Словарные дефиниции и семантический анализ. Воронеж: Истоки, 2017. 34 с.
- Тарасов Е.Ф. (ред.). Базовые ценности носителей русской культуры. Москва: РУДН, 2020. 479 с.
- Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира / Ред. Н.В. Уфимцева. Москва: Институт языкознания РАН, 2000. С. 24–32.
- Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология. Оценочные высказывания в русском языке. Москва: ФЛИНТА, 2015. 247 с.
- Терских М.В. Дискурс социальных ценностей: структура и базовые дискурсивные практики // Политическая лингвистика. 2015. № 4(54). С. 144–149.
- Тесленко А.Н., Акылтанова К.Б. Ценностные ориентации молодежи как объект молодежной политики // Доклады Казахской академии образования. 2012. № 1–2. С. 68–72.
- Тонких Н.В., Баранова Н.В. Work-life balance в системе ценностей молодежи: методология исследования // Дискуссия. 2020. Вып. 102. С. 50–62. <https://doi.org/10.24411/2077-7639-2019-10076>
- Уфимцева Н.В. Языковое сознание: динамика и вариативность. Москва, Калуга: Институт языкознания РАН, 2011. 252 с.
- Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание и образ мира / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. Москва: Институт языкознания РАН, 2000. С. 13–23.
- Холин Н.Д. Ценность семьи в понимании российской молодежи: теоретический анализ трансформации понятия // Казанский педагогический журнал. 2019. №1. С. 209–212.
- Чубарьян А.О. (ред.). Всемирная история: в 6 т. Т. 6. Кн. 1. Москва: Наука, 2017. 690 с.
- Чубарьян А.О. (ред.). Всемирная история: в 6 т. Т. 6. Кн. 2. Москва: Наука, 2018. 642 с.
- Шапошникова Т.Л., Рус-Брюшнина И.В., Гордиенко О.А. Ментальная репрезентация

- социальной идентичности в языковой картине мира студента (по результатам социолингвистического исследования) // Гуманитарные и социальные науки. 2019. № 5. С. 187–197. <https://doi.org/10.23683/2070-1403-2019-76-5-187-197>
- Canivez, P., & Bakirlanova, A. (2023). Analysis of the transformation of values of the Kazakhstani society. *Adam alemi*, 1(95), 65–72. <https://doi.org/10.48010/2023.1/1999-5849.07>
- Davies, M. (2014). Making Google Books n-grams useful for a wide range of research on language change. *International Journal of Corpus Linguistics*, 19(3), 401–416. <https://doi.org/10.1075/ijcl.19.3.04dav>
- Google Books Ngram Viewer. Retrieved 5 January 2025 from <https://books.google.com/ngrams>
- Greenhalgh, T., Thorne, S., & Malterud, K. (2018). Time to challenge the spurious hierarchy of systematic over narrative reviews? *European Journal of Clinical Investigation*, 48(6). <https://doi.org/10.1111/eci.12931>. Retrieved 8 January 2025 from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/eci.12931>
- Ongarbayeva, M.S., Tayeva, R.M., & Kolesnikova, T.P. (2018). An experience of using an associative experiment in the study of the concepts of “неке” and “отбасы”. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 1, 126–130.
- Onwuegbuzie, A.J., & Frels, R. (2016). *Seven Steps to a Comprehensive Literature Review: A Multimodal and Cultural Approach*. London: SAGE.

References

- Baishukurova, G.Zh. & Kazmagambetova, A.S. (2021). Otrazheniye dukhovnykh tsennostey vo frazeologii russkogo i kazakhskogo yazykov [Reflection of spiritual values in the phraseology of the Russian and Kazakh languages]. *Vestnik Kokshetauskogo Universiteta im. SH. Ualikhanova, Seriya filologicheskaya*, 2, 53–59. (in Russ.).
- Belokonev, S.Yu. & Selivanov, A.A. (2024). Sravnitel'nyy analiz metodologicheskikh podkhodov rossiyskikh i zarubezhnykh uchenykh k izucheniyu obshchestvennykh tsennostey [Comparative analysis of methodological approaches of Russian and foreign scientists to the study of social values]. *Vlast'*, 1, 87–95. (in Russ.). <https://doi.org/10.24412/2071-5358-2024-1-87-95>
- Canivez, P. & Bakirlanova, A. (2023). Analysis of the transformation of values of the Kazakhstani society. *Adam alemi*, 1(95), 65–72. <https://doi.org/10.48010/2023.1/1999-5849.07>
- Chubar'yan, A.O. (ed.). (2017). *Vsemirnaya istoriya: v 6 tomakh* [World History: in 6 volumes]. T. 6(1). Moskva: Nauka. (in Russ.).
- Chubar'yan, A.O. (ed.). (2018). *Vsemirnaya istoriya: v 6 tomakh* [World History: in 6 volumes]. T. 6(2). Moskva: Nauka. (in Russ.).
- Davies, M. (2014). Making Google Books n-grams useful for a wide range of research on language change. *International Journal of Corpus Linguistics*, 19(3), 401–416. <https://doi.org/10.1075/ijcl.19.3.04dav>
- Egizbaeva, Z.S. & Zhandykeeva, G.E. (2019). Svoeobraziye verbalizatsii semeynykh tsennostey v russkikh i kazakhskikh paremiyakh [The Peculiarities of Verbalization of Family Values in Russian and Kazakh Proverbs]. *Vestnik KazNU, Seriya filologicheskaya*, 1(173), 51–58. (in Russ.). <https://doi.org/10.26577/EJPh.2019.v173.i1.ph17>

- Ergaliyeva, R.A. (2018). Problemy natsional'nogo kul'turnogo naslediya v sovremennom sotsiume [Problems of National Cultural Heritage in Modern Society]. *Vestnik YENU im. L.N. Gumileva, Seriya Filologiya*, 2(123), 76–81. (in Russ.). <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-123-2-76-81>
- Erofeeva, I.V. (2010). *Aksiologiya mediateksta v rossiyskoy kul'ture: reprezentatsiya tsennostey v zhurnalistike nachala XXI v.* [Axiology of Media Text in Russian Culture: Representation of Values in Journalism of the Early 21st Century]. Dis. ... dokt. filol. nauk. Sankt-Peterburg. (in Russ.).
- Google Books Ngram Viewer. Retrieved 5 January 2025 from <https://books.google.com/ngrams/>
- Greenhalgh, T., Thorne, S., & Malterud, K. (2018). Time to challenge the spurious hierarchy of systematic over narrative reviews? *European Journal of Clinical Investigation*, 48(6). <https://doi.org/10.1111/eci.12931>. Retrieved 8 January 2025 from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/eci.12931>
- Ilyasova, B.A. & Zhusupova, A.M. (2021). Zhasospirimderdin rukhani damuyna aleumettik zhelilerdin ykpaly [Influence of social networks on spiritual development of teenagers]. *KazYY Khabarshysy. Zhurnalistika seriyasy*, 4(62), 46–54. (in Kaz.). <https://doi.org/10.26577/HJ.2021.v62.i4.05>
- Inglehart, R. & Welzel, K. (2011). *Modernizatsiya, kul'turnyye izmeneniya i demokratiya: posledovatel'nost' chelovecheskogo razvitiya* [Modernization, cultural change and democracy: the sequence of human development]. Moskva: Novoye Izdatel'stvo. (in Russ.).
- Isaeva, A.M. (2023). Transformatsiya dukhovno-nravstvennykh tsennostey v usloviyakh globalizatsii: filosofskiy analiz [Transformation of spiritual and moral values in the context of globalization: philosophical analysis]. *Izvestiya NAN KR*, 5, 186–193. (in Russ.).
- Jorgensen, M.V. & Phillips, L.J. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriya i metod* [Discourse analysis. Theory and method]. Khar'kov: Gumanitarnyy tsentr. (in Russ.).
- Karasik, V.I. (2002). *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd: Peremena. (in Russ.)
- Karasik, V.I. (2022). Shchedrost' kak tsennost' russkoy lingvokul'tury [Generosity as a value of Russian linguaculture]. In: *Obshchaya i russkaya lingvoaksiologiya*. Otvetstvennyy redaktor M.S. Milovanova. Yaroslavl': Kantsler, 14–39. (in Russ.).
- Kasavin, I.T. (2008). *Tekst. Diskurs. Kontekst. Vvedeniye v sotsial'nuyu epistemologiyu yazyka* [Text. Discourse. Context. Introduction to the social epistemology of language]. Moskva: Canon+. (in Russ.).
- Kholin, N.D. (2019). Tsennost' sem'i v ponimanii rossiyskoy molodezhi: teoreticheskiy analiz transformatsii ponyatiya [The Value of Family in the Understanding of Russian Youth: A Theoretical Analysis of the Transformation of the Concept]. *Kazanskiy pedagogicheskiy zhurnal*, 1, 209–212. (in Russ.).
- Kiselnikova, N.V. (2021). Metodologicheskiye problemy izmereniya tsennostey i tsennostno-oriyentirovannogo povedeniya cheloveka [Methodological problems of measuring values and value-oriented human behavior]. *Sotsial'naya psikhologiya i obshchestvo*, 12(4), 20–33. (in Russ.). <https://doi.org/10.17759/sps.2021120402>
- Koilybaeva, R.K. & Zhunisova, M.A. (2020). Ult ereksheligin korsetetin otbasylyk kundylyktar [The development of social epistemology]. *KazYY Khabarshysy. Filologiya seriyasy*, 3(179), 122–129. (in Kaz.). <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v179.i3.ph14>

- Kotyurova, M.P. (2019). Transdistsiplinarnost' kak usloviye formirovaniya lingvoaksiologii [Transdisciplinarity as a condition for the formation of linguaxiology]. In: *Aksiologicheskiye aspekty sovremennykh filologicheskikh issledovaniy*. Yekaterinburg: Azhur, 84–86. (in Russ.).
- Krasnykh, V.V. (2002). *Etnopsikholingvistika i lingvokul'turologiya* [Ethnopsycholinguistics and linguacultural studies]. Moskva: Gnosis. (in Russ.).
- Leontiev, A.A. (2008). *Osnovy psikholingvistiki* [Fundamentals of psycholinguistics]. Moskva: Smysl, Academy. (in Russ.).
- Lopatina, N.L. (2018). Sotsiokul'turnaya transformatsiya religioznykh tsennostey v SSSR v pervoy polovine XX v. [Sociocultural transformation of religious values in the USSR in the first half of the twentieth century]. *Ideyi i idealy*, 1(4), 49–62. (in Russ.). <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2018-4.1-49-62>
- Mamontov, A.S., Boguslavskaya, V.V., Budnik, E.A., Ratnikova, A.G., & Ngok Chin' Tkhi Kim. (2021). Aksiologicheskaya lingvistika i natsional'no oriyentirovannaya leksikografiya: opyt vzaimodeystviya (na materiale rusko-v'yetnamskikh sopostavleniy) [Axiological linguistics and nationally oriented lexicography: experience of interaction (based on Russian-Vietnamese comparisons)]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2, Yazykoznanie*, 20(1), 101–113. (in Russ.). <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2021.1.8>
- Maryanchik, V.A. (2013). *Aksiologicheskaya struktura media-politicheskogo teksta (lingvisticheskii aspekt)* [Axiological structure of media-political text (linguistic aspect)]. Dis. ... cand. filol. nauk. Arkhangel'sk. (in Russ.).
- Masevich, A.Ts. (2014). Google Books Ngram Viewer – instrument dlya istoriko-kul'turnykh issledovaniy [Google Books Ngram Viewer – a tool for historical and cultural research]. In: *Informatsionnyye resursy – futurologicheskii aspekt: plany, prognozy, perspektivy*. Sankt-Peterburg: TSGPB, 43–58. (in Russ.).
- Milovanova, M.S. (ed.) (2022). *Obshchaya i russkaya lingvoaksiologiya* [General and Russian linguaxiology]. Moskva – Yaroslavl': Kantsler. (in Russ.).
- Mirzekhanov, V.S. (ed.) (2014). *Vsemirnaya istoriya: v 6 tomakh* [World History: in 6 volumes]. T. 5. Moskva: Nauka. (in Russ.).
- Mukhortov, D.S. & Strelets, I.E. (2023). Problemy formirovaniya sozidatel'nykh tsennostey studencheskoy molodezhi (itogi oprosa) [Problems of Formation of Creative Values of Student Youth (Survey Results)]. *Politicheskaya nauka*, 4, 186–203. (in Russ.). <http://www.doi.org/10.31249/poln/2023.04.07>
- Ongarbayeva, M.S., Tayeva, R.M., & Kolesnikova, T.P. (2018). An experience of using an associative experiment in the study of the concepts of “неке” and “отбасы”. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 1, 126–130.
- Onwuegbuzie, A.J., & Frels, R. (2016). *Seven Steps to a Comprehensive Literature Review: A Multimodal and Cultural Approach*. London: SAGE.
- Pishchal'nikova, V.A. (2020). Bazovyye tsennosti: metodologicheskiye problemy psikholingvisticheskogo issledovaniya [Basic Values: Methodological Problems of Psycholinguistic Research]. *Vestnik MGLU, Gumanitarnyye nauki*, 3, 20–35. (in Russ.).
- Pishchal'nikova, V.A. (2022). Assotsiativnoye pole kak baza issledovaniya potentsial'nykh znacheniy slov [Associative Field as a Basis for Studying Potential Meanings of Words]. *Ural'skiy filologicheskii vestnik. Seriya: Yazyk. Sistema. Lichnost': Lingvistika kreativa*, 2, 303–317. (in Russ.).

- Raitskaya, L.K. & Tikhonova, E.V. (2019). Obzor kak perspektivnyy vid nauchnoy publikatsii, yego tipy i kharakteristiki [Review as a Promising Type of Scientific Publication, Its Types and Characteristics]. *Nauchnyy redaktor i izdatel'*, 4, 131–139. (in Russ.). <https://doi.org/10.24069/2542-0267-2019-3-4-131-139>
- Salikzhanov, R.S. (2014). Sistema tsennostey sovremennoy kazakhstanskoy molodezhi [The Value System of Modern Kazakhstani Youth]. *Vestnik RUDN. Sotsiologiya*, 2, 136–145. (in Russ.).
- Samoylova, S.P. (2010). Analiz individual'nogo yazykovogo soznaniya v sisteme koordinat bazovykh tsennostey rossiyan [Analysis of individual linguistic consciousness in the coordinate system of basic values of Russians]. *Vestnik RUDN. Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika*, 4, 62–64. (in Russ.).
- Serebrennikova, E.F. (2012). K probleme aksiologicheskogo izmereniya sotsial'nogo diskursa [On the problem of axiological measurement of social discourse]. *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya, SA*, 122–128. (in Russ.).
- Serebrennikova, E.F. (ed.). (2011). *Lingvistika i aksiologiya: etnosemiometriya tsennostnykh smyslov* [Linguistics and axiology: ethnosemiometry of value meanings]. Moskva: Tesaurus. (in Russ.).
- Shaposhnikova, T.L., Rus-Bryushinina, I.V., & Gordienko, O.A. (2019). Mental'naya reprezentatsiya sotsial'noy identichnosti v yazykovoy kartine mira studenta (po rezul'tatam sotsiolingvisticheskogo issledovaniya) [Mental Representation of Social Identity in the Linguistic Picture of the World of a Student (Based on the Results of a Sociolinguistic Study)]. *Gumanitarnyye i sotsial'nyye nauki*, 5, 187–197. (in Russ.). <https://doi.org/10.23683/2070-1403-2019-76-5-187-197>
- Sidorova, N.A. & Kurochkina, E.V. (2020). Semantika tsennostno markirovannogo diskursa [Semantics of value-marked discourse]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Seriya Gumanitarnyye i sotsial'nyye nauki*, 6, 63–71. (in Russ.). <https://doi.org/10.37482/2687-1505-V064>
- Smagulova, G.N. & Makataeva, Sh.M. (2020). Lingvoaksiologiya: kazaktar dunietanymyndagy kundylyktar ugymy [Linguistic axiology: the concept of values in the Kazakh worldview]. *KazYY Khabarshysy. Filologiya seriyasy*, 1(177), 187–193. (in Kaz.). <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v177.i1.ph26>
- Sternin, I.A. (2017). *Slovarnyye definitsii i semanticheskiy analiz* [Dictionary definitions and semantic analysis]. Voronezh: Istoki. (in Russ.).
- Tarasov, E.F. (2000). Aktual'nye problemy analiza yazykovogo soznaniya [Actual problems of the analysis of linguistic consciousness]. In: *Yazykovoye soznaniye i obraz mira*. Red. N.V. Ufimtseva. Moskva: Institut yazykoznaniya RAN, 24–32. (in Russ.).
- Tarasov, E.F. (ed.) (2020). *Bazovyye tsennosti nositeley russkoy kul'tury* [Basic values of the bearers of Russian culture]. Moskva: RUDN. (in Russ.).
- Temirgazina, Z.K. (2015). *Lingvisticheskaya aksiologiya. Otsenochnyye vyskazyvaniya v russkom yazyke* [Linguistic axiology. Evaluative statements in Russian]. Moskva: FLINTA. (in Russ.).
- Terskikh, M.V. (2015). Diskurs sotsial'nykh tsennostey: struktura i bazovyye diskursivnyye praktiki [Discourse of social values: structure and basic discursive practices]. *Politicheskaya lingvistika*, 4(54), 144–149. (in Russ.).
- Teslenko, A.N. & Akyltanova, K.B. (2012). Tsennostnyye oriyentatsii molodezhi kak ob'yekt molodezhnoy politiki [Value orientations of young people as an object of youth policy]. *Doklady Kazakhskoy akademii obrazovaniya*, 1–2, 68–72. (in Russ.).

- Tonkikh, N.V. & Baranova, N.V. (2020). Work-life balance v sisteme tsennostey molodezhi: metodologiya issledovaniya [Work-life balance in the system of youth values: research methodology]. *Diskussiya*, 102, 50–62. (in Russ.). <https://doi.org/10.24411/2077-7639-2019-10076>
- Ufimtseva, N.V. (2011). *Yazykovoye soznaniye: dinamika i variativnost'* [Language consciousness: dynamics and variability]. Moskva, Kaluga: Institut yazykoznaniya RAN. (in Russ.).
- Ushakova, T.N. (2000). Yazykovoye soznaniye i printsipy yego issledovaniya [Language consciousness and principles of its research]. In: *Yazykovoye soznaniye i obraz mira*. Otv.red. N.V. Ufimtseva. Moskva: Institut yazykoznaniya RAN, 13–23. (in Russ.).
- Zakharov, V.P. & Masevich, A.Ts. (2016). Opyt korpusno-oriyentirovannogo istoriko-kul'turnogo issledovaniya istoricheskoy i politicheskoy leksiki [Experience of corpus-oriented historical and cultural research of historical and political vocabulary]. *Bibliosfera*, 2, 47–55. (in Russ.). <https://doi.org/10.20913/1815-3186-2016-2-47-55>
- Zavalnikov, V.P. (2000). K voprosu ob ekstralingvisticheskikh determinantakh yazykovoy kartiny mira: obobshcheniye izvestnogo [On the issue of extralinguistic determinants of the linguistic picture of the world: generalization of the known]. In: *Yazyk. Chelovek. Kartina mira*. Omsk: OmGU, 4–6. (in Russ.).
- Zharkynbekova, Sh.K. & Galiyeva, B.Kh. (2024). Transformatsiya tsennostnykh prioritetov kazakhstanskoy molodezhi v usloviyakh sovremennoy real'nosti [Transformation of value priorities of Kazakhstani youth in the context of modern reality]. In: *Vzaimodeystviye nauki i obshchestva: yazyk, innovatsii, kul'tura*. Almaty: KazNU im. al'-Farabi, 68–74. (in Russ.).

Ш.Қ. Жарқынбекова, Ж.Б. Селиверстова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан*

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЗЕРТТЕУГЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒА ҚИЫНДЫҚТАР ЖАҒДАЙЫНДА (АНАЛИТИКАЛЫҚ ШОЛУ)

Аңдатпа. Мақала қазіргі кезеңде әлеуметтік-мәдени құндылықтарды теориялық түсіну мен практикалық зерттеуде қолданылатын лингвистикалық тәсілдерді талдауға арналған. Орындалатын талдаудың әдіснамалық тәсілі нарративтік мен жүйелі шолуларды біріктіруге, сондай-ақ бірқатар тиісті әдістемелік критерийлерге негізделген. Бұрын аксиологиялық зерттеулердің өзекті болу себептерін анықтау үшін корпус лингвистика құралы – берілген лексеманың динамикалық әрекетін зерттеуге мүмкіндік беретін Google Books Ngram Viewer онлайн сервисі арқылы «құндылық» лексемасына диахрондық талдау жүргізілді. Біршама уақыттан кейін. Диахрондық талдау нәтижесінде алынған деректер «құндылық» лексемасының қолданылу жиілігі мен жаһандық, аймақтық, ұлттық тарихи процестер арасындағы объективті байланысты бекітуге мүмкіндік береді. Аксиологиялық бағыттағы тіл білімінің бірқатар салалары қарастырылады.

Нәтижелер негізінде тілдегі құндылық компонентін зерттеу үшін қазіргі уақытта қолданылатын ең маңызды және өзекті тәсілдер мен тұжырымдамаларға аналитикалық шолу ұсынылған. Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері негізінде этно- және психолингвистиканың, дискурстанудың, социолингвистиканың, лингвомәдениеттанудың әдіснамалық мүмкіндіктері зерттелді. Аталған лингвистикалық тәсілдердің жалпы және арнайы әдістемелік ерекшеліктері белгіленеді. Тіл біліміндегі аксиологиялық мәселелердің дамуының кейбір нәтижелері қорытындыланып, одан әрі лингвистикалық-аксиологиялық зерттеулердің перспективалық міндеттері айқындалды.

Түйінді сөздер: әлеуметтік-мәдени құндылықтар, аналитикалық шолу, лингвистикалық тәсілдер, заманауи әдістеме және талдау әдістері.

Sh.K. Zharkynbekova, Zh.B. Seliverstova
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

LINGUISTIC APPROACHES TO THE STUDY OF SOCIOCULTURAL VALUES IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY CHALLENGES (ANALYTICAL REVIEW)

Abstract. The article is devoted to the analysis of linguistic approaches used at the present stage in the theoretical understanding and practical research of sociocultural values. The methodological approach of the analysis is based on the integration of narrative, systematic reviews and other relevant methodological criteria. Diachronic analysis of the lexeme “values” with the help of the corpus linguistics tool – Google Books Ngram Viewer online service, which allows studying the dynamic behavior of a given lexeme in time. The data obtained as a result of diachronic analysis allow us to assert an objective relationship between the frequency of use of the lexeme “values” and global, regional and national historical processes. A number of directions of axiologically oriented linguistics are considered. According to the results, an analytical review of the most significant and relevant approaches and concepts currently used to study the value component in language is presented. The methodological possibilities of ethno- and psycholinguistics, discoursology, sociolinguistics, linguoculturology are studied on the material of studies of domestic and foreign scientists. The general and specific features of the mentioned approaches are established. Some results of the development of axiological problems in linguistics are summarized and promising tasks of further linguo-axiological research are defined.

Keywords: sociocultural values, analytical review, linguistic approaches, modern methodology and methodology of analysis.

Вклад авторов

Жаркынбекова Ш.К. – концептуализация, формальный анализ, методология, написание – обзор и редактирование.

Селиверстова Ж.Б. – методология, программное обеспечение, роли/письмо – первоначальный проект, написание.

Қ.Б. Күдерінова*А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты**Алматы, Қазақстан* <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>*email: kuderinova_70@mail.ru***Е. Маралбек***А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты**Алматы, Қазақстан* <https://orcid.org/0000-0001-5954-8669>*email: elahau@mail.ru***ҚАЗІРГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ СӨЗСАПТАМЫ:
САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ**

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптаманың ерекшеліктері, олардың фонетикасы, орфоэпиясы, морфология, синтаксисіндегі өзгерісі қарастырылады. Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы қандай болды, ол несімен ерекшеленді деген сұрақтарға нақты жауап алу үшін бірыңғай қазақұлты қоныстанған Ақтөбе облысының Шалқар ауданы, Қызылорда облысының Арал ауданы, Шығыс Қазақстан облысының Зайсан аудандарына іссапар ұйымдастырылып, жасы үлкен, ел ішіндегі ауызша әңгімелерді жете білетін, қазақтың ескі сөзсаптау жүйесі бойынша сөйлеп дағдыланған қазақтардың машықсыз сөйлеген сөздері жазып алынып, 2000 жылдан бері туған қазақ жастарының және 70 жылдардан бері туған қазақ азаматтарының сөйлеу ерекшеліктерімен салыстыра отырып талданды. Нәтижесінде 70 жылдардан бермен қарай туған қазақтілділердің ауызша тілінде көбіне жазба тіл нормасы сақталғандығы, сөзді қалай жазылса, солай айтатындығы, 2000 жылдан бермен қарай туған ұрпақтың сөйлеу тілінде тіпті қазақ тілінің нормасында жат жана құбылыстар пайда бола бастағандығы байқалды. Сондай-ақ жастар тілі мүлде қасаң тартып, қысқа қайырылатын сөздер мен тіркестерге ауысып, қысқа да нұсқа сөйлейтін ұрпақ тілінде мәнерлілік, әсерлілік, көркемдік азайып келе жатқаны байқалды және мұндай тілдік құбылыстар жіті қарастырылып, тілдік фактілер ақылы жан-жақты талданды.

Түйінді сөздер: қазақ тілі, ұлттық әдеби тіл нормалары, сөзсаптам, морфология, синтаксис, дәстүрлі сөз.

Мүдделер қақтығысы:

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

Мақаланың тарихы:

Түскен мерзімі: 20.10.2024

Баспаға қабылданған мерзімі: 23.12.2024

Кіріспе

Тіл – қоғамдық, биологиялық құбылыс болғандықтан ұлтпен бірге өмір сүреді, ұлтпен бірге дамиды, жетіледі, өзгереді тіпті ұлтпен бірге құриды, өмір сүруін тоқтатады. Өзгермейтін, жетілмейтін, дамымайтын тілдер болмайды, болса, некен-саяқ. Алдыңғы буын өкілдерінің кейінгі, жас буынның өмір сүру дағдысына көңілі толмайтыны сияқты, түсінбейтіні сияқты алдыңғы буын өкілдерінің тілін түсінбей, сөздерін қатеге санап отыру барлық елдердің тіл иелмендеріне тән.

Тілдің әр жүз жыл сайын, 50 жыл сайын өзгеруі эволюция заңдылығы. Кез келген тілдің алдымен фонетикалық деңгейі, содан кейін лексика-фразеологиялық құрамы өзгереді. Ал грамматикасы, морфо-синтаксистік деңгейі баяу, өзгеріске бір-бірте ұшырайды.

Қазақ тілі – түркі тілдерінің қыпшақ тобы, қыпшақ-ноғай бірлестігіне жататын тіл – 20 ғасыр басынан бері небір өзгерістерді басынан кешірген тіл болып отыр. Оған, біріншіден, фонетикасына жазба тілдің пайда болып, оны жетілдіру барысында 3 түрлі әліпби ауыстыруы себеп болса, екіншіден, лексикасына 3 түрлі қоғамдық формациялардан өтуі себеп болып отыр.

Әуелі араб, кейін жетілген араб жазуы – жәдид жазуымен жазып, кейін өзінің ұлттық жазуы, «төте жазу» деп аталатын реформаланған араб жазуымен жаппай сауат ашуы, 1929 жылы латын әліпбиіне, 1940 жылы кирил әліпбиіне көшуі қазақ тілінің артикуляциясы мен акустикасын біржола өзгерте бастады. 20 ғасыр басындағы ұлттық, «алаштық» кезең деп аталатын кезең, ССРО құрамында болған кеңестік кезеңіндегі тілдің логосы мен этосы қазақ тілінің лексика-фразеологиялық құрамына көп жаңалықтар әкелді. Орыс тілінің басқыншы тіл, ел ішінде доминант тіл болуы, барлық құжаттардың, ресми, ақпараттық мәтіндер алдымен орыс тілінде дайындалып, содан кейін қазақ тіліне аударылатыны қазақ тілінің синтаксистік деңгейіне де көп жаңалықтар енгізді. Қазақ тілінде болмаған жаңа сөйлем конструкциялары, жаңа сөз тіркестері, жаңа күрделі сөздер пайда болды. Бұл тенденция қазақ тілінің дамуына 80 жылдарға дейін оң ықпал етті де. Қазақ жазба тілі, іскери-ресми стиль, ғылыми стиль, публицистикалық стиль дамыды, жаңа деңгейге көтерілді. Алайда бара-бара бұл үдеріс күшейіп, кері процесс жүрді: енді қазақ тілінің бүкіл сөзсаптамасы өзгеріп, қазақ тілі өзінің ұлттық негізінен алшақтап, дәстүрлі сөйлеу машығынан айырыла бастады.

Қазақ тіліндегі білім, ғылым, БАҚ мәтіндері орыс тілінің грамматикалық жүйесі мен сөйлеу стилі араласқан, сана тұшынып қабылдай алмайтын аударма тілмен жазылып жатыр. Қазақ тілінің лексикалық бірліктері орыс не ағылшын ойлауымен құрылған сөйлемдерге салынып, қазақ тілі «қиын тілдер» қатарына қосылып барады. Оның себебі қазақ тілі өзінің ұлттық, дәстүрлі сөзінің құрылымы мен стилінен ауытқып қана қоймай, оның үстіне жазба тілдің, сондай-ақ функционалды стильдердің тезіне салған мәтіндерді «жамап», қабылдау мен түсінуді ауырлатудан.

Сол себепті біз бұл мақаламызда қазіргі қазақ тілінің сөйлеу жүйесін дәстүрлі қазақ сөйлеу жүйесімен салыстыруды мақсат еттік. Салыстыра талдай отырып, қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеуіндегі артықшылықтарды көрсетуге тырысамыз.

2020–2022 жылдары мемлекеттік грант аясында зерттеген жобасымызда қазақ тіл білімінде алғаш рет сөзсаптам терминдік атауын қолдандық. Мұндағы «саптау» деген сөз қазіргі қазақ тілінде қолданылмайды. Ол Орхон ескерткіштерінде, яғни көне түркі тілінде «сөз» мағынасында қолданылған. «Күлтегін ханның басына қойылған таста «Сабымен түкәті әсідгіл» (сөзімді түгел есіткіл) деген жазу бар.

Мұндағы саб қазіргі сөз лексикасымен бара-бар. Көне түркі тілінде шешен деген сөзді сабчу, савчу, сапчу деп атаған» дейді профессор Ә. Құрысжанұлы (Құрысжанұлы, 1998). Сонда сөз саптау көне түркі тілінде «сөзді сөйлеу» деген мағынада қолданылған.

Сөзсаптам терминінде жоғары академиялық грамматика, стиль, логикалық қисындылық деген 3 өлшем ұштасқан. Яғни сөзді дұрыс сөйлеу, шешен сөйлеу, нормаға сай сөйлеу деген мағыналар бар.

Сөзсаптамның негізгі бірліктері – мәтін және абзац. Абзацтардың, абзацтағы сөйлемдердің, сөйлемдегі сөйлем мүшелерінің өзара ырғақпен айтылуы, ойдың ырғақпен сыртқа шығуы, лексикалық бірліктер мен грамматикалық формалардың үйлесімі сөзсаптамның сапасын анықтайтын параметрлер. Сөзсаптам деп сөйлем не сөз тіркесінің құрылуы емес, тұтас ойдың жарыққа шығуына қызмет еткен тіл бірліктерінің ұйымдасуын айтамыз.

Сонымен, біз қазіргі қазақ сөзсаптамды дегенде жас буын (2000 жылдан бермен қарай туғандар) мен орта буын (1970 жылдан бермен қарай туғандар) өкілдерінің тілін, ал дәстүрлі қазақ сөзсаптамды дегенде алғашқы қазақ ертегілері мен әңгімелерінің, бірыңғай қазақ қоныстанған өңірлердегі жасы үлкен қариялардың және қазақ қандастары мен оралмандарының тілін айтатын боламыз.

Қазақ халқы орыс ұлтымен қоян-қолтық араласып, орыс халқы қазақ өміріне араласпай тұрған заманда қазақ жеріне келген саяхатшылар, ғалымдар ең алдымен қазақ ұлтының сөзсаптамдына таңғалған. Мысалы, В.В. Радлов: «...Қазақтардың тілі әуезді де, әсем, шебер де шешен. Әсіресе, сөз сайысына келгенде олардың алғырлығы (түсінігі жоғары) мен өткірлігі (әділдік, өжеттілік), тауып сөйлейтін тапқырлығы таңғалдырады» (Радлов, 1992, б. 54) десе, Н.И. Ильминский «... Біздің көзқарасымызша, цивилизациядан мақұрым, татарша мүлдем сауатсыз көшпелі халықтың сөйлеу шеберлігін тамаша меңгергендігін көргенде, мен таңтамаша қалдым» (Ильминский, 1892, б. 61), – деген. «...Қазақтың ойлау қабілетінің кереметтігіне барған сайын көзім жетті. Әр қазақ өз шаруасын жете түсіндіреді» (Янушкевич, 1992, б. 78), – деген А. Янушкевич.

Міне, қазақ тілінің қаймағы бұзылмай тұрған дәуірдегі сөйлеу нормасында таңғалатын қандай ерекшеліктер болды, қазіргі қазақ сөзсаптамды қалай өзгеріп отыр дегенге нақты жауап беру үшін бірыңғай қазақ ұлты өмір сүретін елді мекендердегі жасы үлкен қазақтардың сөйлеуі мен 2000 жылдан бері туған қазақ балаларының, сондай-ақ 70 жылдардан бері туған қазақ азаматтарының сөйлеуі алынды.

Зерттеуіміздің пәні – осы көрсетілген субъектілердің сөзсаптамды болды. Сөзсаптам сөйленген сөздің фонетикасы, орфоэпиясы, морфология, синтаксистік деңгейлерінен тұратындықтан біз аталмыш деңгейлерге жеке-жеке талдау жасадық.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу үшін алдымен сұхбат алу әдісі қолданылды. Бірыңғай қазақ ұлты қоныстанған елді мекендерге, атап айтқанда, Ақтөбе облысы Шалқар ауданы, Қызылорда облысы Арал ауданы, Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданына іссапарлар ұйымдастырылды. Іссапардың негізгі мақсаты – бірыңғай қазақ қоныстанған елді мекендердегі, 70–85 жас аралығындағы, орыс тілінде сөйлей алмайтын қариялармен еркін тақырыпта сұхбат ұйымдастырылып, машықсыз сөйленген сөздерін бейне және аудиотаспаға жазып алу, түсініксіз сөздерінің мағынасын сұрап қағазға түсіру болды. Іссапар 2021 жылдың 14–21 маусымы және

30–9 шілде аралығында ұйымдастырылды. Сұхбат берушілер айтатын әңгімесі бар, өз өмірінің тарихын, елдің, ауылдың тарихын баяндай алатын, толыққанды монологтік сөз құрай алатын, тек қазақ тілінде сөйлейтін болуы шарт болды. Осы өлшемдерге сай келетін тұлғаларды іздеп тауып, алдын ала келісімін алып, дайындауды Ақтөбе, Қызылорда, Шығыс Қазақстан облыстық және аудандық мәдениет бөлімі қызметкерлері мойнына алды. Сұхбат берушілер өз сөздерінің зерттеу нысаны болатынына, әртүрлі құжаттарда көрініс табатынына, бейнелері меен аудиоларының интернет желісінде көрінетініне келісімдерін берді. Барлық интервьюер саны – 20 болды. Келіскен уақытта әр сұхбаттасушымен 30–180 сағат аралығында әңгіме жүргізіліп, сөздері бейне, аудiotаспаға жазылды. Жазылған 18 сағаттық сөз А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Дыбыстық қорында сақтаулы тұр.

Айта кететін жай – ата буынның машықсыз сөйленген сөзін лингвистиканың зерттеу нысаны ретінде таспаға жазу және қазіргі қазақ сөзінің дыбыстық қорын жасау қазақ тіл білімінде алғаш ұйымдастырылып отырған еді.

Сонымен бірге 2000 жылдан бері туған қазақтілді Z ұрпағының тіліне талдау жасау үшін 30 шақты 17–22 жас аралығындағы әртүрлі мамандықта оқитын студенттер мен оқымайтын жастардан сұхбат алынды. Сұхбат материалдары сұхбат берушінің аты-жөні көрсетілмей зерттеу мәтіндерінде жариялануы, пайдаланылуы мүмкін екені ескертіліп, алдын ала келісім алынды. Бұл аудио-бейне таспалар да жазба мәтінге айналдырылды.

Келесіде аудио-бейнетаспаға жазылған сөздердің барлығының транскрибациясы және кейбірінің транскрипциясы жасалды. Транскрибация дыбысталған сөзді еш өзгертпей, кідіріс, хезитациялық кідіріс, тіпті түсініксіз айтылған сөздерді де көрсете отырып, жазба мәтінге айналдыру. Қазіргі уақытта 14-қаріп, 1 интервалмен терілген 167 бет транскрибацияланған қолжазба бар.

Сұхбат кезінде, сұхбаттың транскрибациясы мен транскрипциясын жасау кезінде бақылау әдісі, енжар, астыртын бақылау (пассив) әдісі қолданыла отырып, фонетика, лексика, синтаксистік деңгейлерге талдау жасалып отырды.

Ата буын өкілдері мен жас буын өкілдерінің сөзі фонетика-просодикалық деңгей, морфологиялық-синтаксистік деңгей және сөзсаптамдық деңгей тұрғысынан 4 түрлі зерттеу пәні ретінде алып қарастырылды.

Сипаттама әдісі, синхронды анализ жасау әдісі зерттеудің барлық деңгейінде жүріп отырды. Контекстік талдау мен компонентті талдау дәстүрлі және қазіргі қазақ сөзінің сөйлеу жүйесі мен лексика-фразеологиялық деңгейін талдауда кеңінен қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы қандай еді, жоғарыдағыдай тілдік жағдаяттың кесірінен қазір қандай күйге түсті деген үлкен сауалға тілдің дыбыстық, морфо-синтаксистік деңгейлеріне салыстырмалы талдау жасау арқылы жауап іздеуге тырысамыз. Ол үшін Ақтөбе облысы Шалқар ауданы, Қызылорда облысы Арал ауданы, Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданында тұратын 70–85 жас аралығындағы, орыс тілінде сөйлей алмайтын қариялармен жүргізілген және 2000 жылдан бермен қарай туған 17–22 жас аралығындағы әртүрлі мамандықта оқитын студенттер мен оқымайтын жастардан алынған сұхбат материалдары әртүрлі көлемде пайдаланылды.

Алдымен фонетикалық деңгейге қысқаша тоқталып өтеміз. Қысқаша тоқталатын себебіміз – фонетикалық талдау жасауда транскрипция, фонетикалық таңбалар, символдар қажет болады да, оны мақала көлемі көтермейді. Ал сөздің дыбыстық жағы, просодиясы мен орфоэпиясы ойды жарыққа шығаруда өте маңызды коммуникативтік қызмет атқарады. Сөздің фонетикалық жағы, ғасырлар бойы қалыптасқан орфоэпиялық нормасы бұзылса, бүкіл сөздің коммуникативтік сапасы нашарлайды.

Ал қазақ тілінің басты фонетикалық заңдылығы – үндесім заңы (сингармонизм) (Уәли, 2005, б. 56). Бұл заңдылыққа сәйкес, сөз түбірі мен оған қосылған жұрнақ, жалғанған жалғау, не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып үндеседі (*бала+лар, бөле-лер, қора+лар, төбе+лер*). Тіл үндесімі деп аталатын бұл заңдылық, қазақ тілінің негізгі заңы, тілдің ауызша және жазба формаларына ортақ. Сингармонизм заңының екінші түрі – ерін үндесімі, бұл – бірінші буындағы <о, ө, ұ, ү> ерін дауыстылардың әсерінен екінші-үшінші буындағы <ы, і, е> езуліктердің еріндікке айналып, ұқсап, жуықтап айтылуы. Ерін үндесімі қазақ тілінде тек ауызша тілге тән (жұлдызды – [julduzdu], күнге – [küngö]) (Күдеринаова, 2014, б. 124–132).

Бұдан басқа дауыстылар орфоэпиясына қатысты ықшамдалу құбылысы, яғни дауысты дыбыстың түсіріліп, сусып, көмескі айтылуы және қосылып, селбеспелі айтылуы қазақ орфоэпиясындағы дәстүрлі нормалар. Сондай-ақ тіркес жігінде дауыссыздар үйлесімі, әсіресе ұяңдану бағытындағы үйлесімі қазақ тілінің дәстүрлі нормасы болып табылады. Әсіресе <к, қ, п> қатаң дауыссыздары дауыстылармен не үнді, ұяң дыбыстармен қатар келгенде, ұяңдап, [ғ, г, б] дыбыс варианттарына айналады. Сол сияқты б дыбысы да екі дауыстының, үнді мен дауыстының арасында келгенде, босаң, екі еріннің сәл жуысуы арқылы айтылады, бірақ б әрпі жазылады. Бұл – орыс тіліндегі ерін-тіс жуысуы арқылы жасалатын в фонемасы емес, түрік тіліндегі ерін-ерін жуысуы арқылы жасалатын жұмсақ б вариациясы. Мысалы: *ебедейсіз – еведейсіз, сабақ – савақ, қабаған – қаваған, абай бол – авай^вол, әбігер болу – әвігер вол^у, тәрбие – тәрвійе, табақ – таваяқ, жаз бойы – жаз^вой^у* (Kuderinova, 2016, б. 96).

Ш, с дыбыстарының алдынан келген **п** фонемасы да «жұмсарып», екі еріннің жуысуы арқылы **п** мен **ф**-ның аралығында айтылады: *тепсе – тefce, қапса – қаfca, көпшік – көfшүк, тапсыр – таfсыр, тәпсір – тәfсір, топса – тоfca*.

Ш, с дыбыстарының алдында **к, қ** дыбыстары жұмсарып, өзінің негізгі, яғни *қор, қала, тапқыр, көк, тек* деген сияқты сөздерді айтқандағы реңкінен айнып, жуысыңқы айтылады. Мысалы: *ақша – ахша, ақ шаңқан – ахшаңқан, ақ шағала – ах^шағала, бақшаң-бақшаң ету – бахшаң-бахшаң^ету, көк шәлі – көкхшәлі, көксеу – көкхсөу* (Күдеринаова, 2005, б. 35).

П фонемасы өзінен кейін айтылған дауысты не үнділердің әсерінен босаң **б** вариациясына айналады: *дөп-дөңгелек – дөб-дөңгөлөк, көпбұрыш – көббұрүш*. Бұл нормалар қазақ тілінің ауызша сөйлеу жүйесіндегі негізгі әрі басты заңдылықтар (Күдеринаова, 2005, б. 41).

Қазақ тілі ХХ ғасыр басына дейін ауызша дамып, жетілгеніне байланысты жазу мен оқуға қарағанда, тыңдау мен айтуға бағытталған тіл болғандықтан сөздің айтылу нормасы, сөз просодиясы өте маңызға ие. Егер орфоэпиялық заңдылықтар сақталмаса, бұзыла бастаса, сөздің коммуникативтік әлеуеті бұзылып, айтылар ой тыңдаушысына жетпейді, сөздің мазмұны ашылмайды.

Іссапарға барған аудандардағы қариялардың сөйлеу тілінен біз жоғарыдағы орфоэпиялық нормалардың жарқын үлгісін көрдік. Күнделікті

радио-телехабарлардан, теле жұлдыздар мен әртістерден, әншілерден, дәріс, семинарлардан, интернеттегі сөздерден ести алмайтын, тіпті ұмыта бастаған қазақ ұлтының дәстүрлі дыбыстық сөйлеу нормасын тауып, қауыштық. Сұхбаттар құлаққа өте жағымды, көңілге қонымды шығып отырды. Өйткені бұл сұхбаттарда қазақ тілі ауызша жүйесінің үлкен құрсауы – үндесім заңы – тілдегі дауысты дыбыстардың билігімен сөздің бүтіндей үндесіп, не жуан, не жіңішке немесе жуан еріндік реңкпен, не жіңішке еріндік реңкпен бір әуенмен айтылуы, дауыссыздардың ассимиляциясы айнытпай көрінді.

Алайда қазіргі 70 жылдардан бермен қарай туған қазақтілділердің ауызша тілінде көбіне жазба тіл нормасы сақталады. Сөз қалай жазылса, солай айтылады. Ал 2000 жылдан бермен қарай туған ұрпақтың сөйлеу тілінде тіпті қазақ тілінің нормасына жат жаңа құбылыстар пайда болып жатыр.

Мысалы, сұхбат алған жастардың тілінде ашық дауыстыларды қысаң етіп айту жаппай етек алғаны байқалды: *ниге (неге), себебі (себебі), сүйлегсі (сөйлегісі), узекті (өзекті), уте (өте), урушиша (орысша), уз кизегінде (өз кезегінде), ұлт жанашыры (ұлт жанашыры), уткендей (өткендей)* деген ашық буынның қысаң айтылуы, қысаң буынның тым қысаң айтылуы әсіресе қыз балалардың тілінде жиі кездесті. Бұл – орыс тілінің әсері дейін десек, бірыңғай қазақы ортада өскен, күнделікті сөйлеу тілі қазақ тілі деп көрсеткен, қазақ мектебін бітірген жастардың тіліне орыс тілінің әсері бола қоймауы мүмкін. Бірақ, дегенмен де, орыс тілінің жаңғырық әсері болуы кәдік.

Студент жастардың тіліндегі теріс үдерістердің бірі <ң> фонемасын [н] дыбысы етіп айту жиі, мысалы, *сөздің (сөздің), жана (жаңа), жаназы (жаңазы)*.

Шылаулардың айтылуы морфологиялық ерекшелік болса, оны фонетикалық ерекшелікке қостық, себебі олардың алдыңғы, өзі шыланған сөзбен үндеспей тұруы барлық сөйлеушілердің тіліне тән болды: *білеміз да, көреміз да*.

Сонымен, екі ұрпақтың тіліндегі фонетикалық құбылыстар арнайы талдау жасамай-ақ көрініп тұрған үлкен айырмашылықтардан тұрады.

Енді тілдің баяу өзгеріске түсетін деңгейі – морфологиялық деңгейдің екі ұрпақ тіліндегі айырмашылықтарына талдау жасалық.

Қазақ тілінің қазіргі және дәстүрлі сөзсаптамындағы ерекшеліктер құрылымдық грамматикада, сөз таптарының морфологиялық категорияларынан да байқалады. Әсіресе *зат есім, сын есім және етістіктің* морфологиялық категорияларынан анық көрінеді. Бұлардың қатарында *ілік септігінің (-ның/-нің, -дың/-дің, -тың/-тің)* орны ерекше. Ілік септігінің шығу төркіні тым арыда жатыр. Осы ілік септігі дәстүрлі сөзсаптамда матаса байланысқан тіркес құрамында жасырын формада немесе қысқарған формада жиі қолданылып, атаулы тіркеске жиі айналады. Мысалы, *қанттың қызылшасы – қант қызылшасы*. Бұл аналитикалық тәсіл – қазақ тілінің сөздік қорын байытатын сөзжасамдық тәсілдердің бірі. Қазіргі жастар ілік септігінің морфологиялық және синтаксистік қызметін дұрыс білмеуден атаулы тіркестерді (немесе күрделі сөз) матаса байланысқан сөз тіркестеріне айналдырып қолдану фактілері белең алып барады. Мысалы, қазіргі сөзсаптам ерекшелігін танытатын тілдік респонденттер тілінде мынадай қолданыстар кездесті:

«Бала бақшаның қызметкерлері» (1) / «Бала бақша қызметкерлері» (2);

«Өзімнің әкем Шымкенттің тумасы» (1) / «Өз әкем Шымкент тумасы» (2);

«Физика-математика пәнінің мұғалімі» (1) / «Физика-математика пәні мұғалімі» (2).

Бұл үш тілдік респондент те ілік септігін анықтауыштық қатынаста қолданған. Ал дәстүрлі дәл осы құрылымда ілік септігі жасырын формада келіп, атауыштық формада беріледі.

Екінші, *-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер* көптік жалғауын сөзжасамдық қызметте жұмсалып үдерісі байқалады. Мысалы, «біздікілер», «біздер» сөзі қазіргі ауызекі тілде кең қолданысқа ие. «Біздікілер» сөзі «екі не одан да көп адамға меншікті қатынастағы адамдар тобы» мағынасында жұмсалады. Әдетте көптік жалғауы заттардың немесе адамның екі не одан да көп екенін білдіреді. Қазақ тілінің морфологиялық жүйесі бойынша көптік жалғауы жалғанған сөздің анайы және сыпайы көпше түрлері болуы керек және түбірге септік, тәуелдік, жіктік жалғауларынан бұрын жалғанады. «Біздікілер» қолданысын осы жүйе бойынша түрлендіргенде, оның бірінші және екінші жақтағы анайы формасы – *менікілер, сенікілер*, сыпайы формасы – *сіздікілер*, үшінші жақта – *олардікілер* болуы керек. Алайда *менікілер, сенікілер, сіздікілер, олардікілер* қазіргі қолданыста жоқ. Жалғыз «біздікілер» қолданысының белең алу үдерісіне қарағанда, жоғарыда аталған формалардың болашақта белсенді қолданысқа ие болуы мүмкін. «Біздер» қолданысы да сол сияқты. Қазақ тілінде «біз» сөзінің өзі бірінші жақтағы сыпайы көпше форма. Оған тағы «-лар» көптік жалғауының жалғануы осындай үдерістің әсері болса керек. «*-нікі, -дікі, -мікі*» тәуелдік формадан кейін көптік жалғауының жалғануын қазіргі қазақ тілінің морфологиялық жүйесіндегі жаңа үрдістер ретінде қарастыруға болады. Яғни ортақ тәуелдеулі есімдіктерді («бірнеше адамға тиесілі зат» мағынасын) зат есімнің көпше түріне («біздің адамдар» мағынасында) айналдырып тұр.

Үшінші, қазақ тілінің дәстүрлі морфологиялық жүйесінде *-мын/-мін, -бын/-бін, -пын/-пін, -мыз/-міз, -быз/-біз, -ңыз/-піз* бірінші жақ жіктік жалғауы субъектіге қатысты (адамға қатысты) сөздерге жалғанады. Мысалы, *(мен) жұмысшымын, (біз) зерттеушіміз, (мен) барғанмын, (біз) барыппыз, (мен) қазақпын, (біз) орыспыз* т.б. Қазіргі қазақ тілінде керекпін, керекпіз, керексің, керексіз қолданыстары нормаға айналып барады. Мысалы, «*Мен қалаға баруым керек*» деген сөйлем «*Мен қалаға бару керекпін*» деп қолданылу үдерісі бар. Сол сияқты, *(біз) оқу керекпіз, (сіз) айту керексіз, (сен) отыру керексің* т.б. Бұлар қазақ тілінің дәстүрлі морфологиялық жүйесі бойынша *(біз) оқуымыз керек, (сіз) айтуыңыз керек, (сен) отыруың керек* түрінде қолданылады. Яғни «керек» сөзіне жіктік жалғауы жалғанбайды, ол адамға қатысты зат есім сөздері мен адам іс-әрекетіне байланысты есімше немесе тұйық етістік сөздерге жалғанады.

Төртінші, ырықсыз етістің *-ыл/-іл* формасы жазбаша және ауызша тілде өте белсенді қолданыла бастады. Бұл үрдіс әсіресе терминдер мен ғылыми және ресми стильде кең өріс алуда. Мысалы, *өткізілді, жіберілді, айтылды, берілді, туылды* т.б. Аталған сөздер қазақ тілінің дәстүрлі сөзқолданысында *өткізді, жіберді, айтты, берді, туды* болып келеді. Дәстүрлі қазақ тілі ауызша тілді өзек ететіндіктен, сөйлеу үдерісі көбіне сөйлеушінің өз ырықна тиесілі болып, өзі көрген немесе істеген іс туралы айта келіп, белгісіздік мағына аздау болады. Жазба тіл дамып, коммуникация күшейген тұста сөйленетін сөздің де, істелетін істің айтушыға тікелей қатысты болмаған түрлері көбейіп, белгісіз жақтардың саны артып, ырықсыз етістік рөлі күшейді. Соған сәйкес морфологиялық формалардың қызметінде белсенді өзгеріс пайда болды.

Бесінші, қазақ тілінің дәстүрлі морфологиялық жүйесінде көсемшенің *а, е, й* жұрнағынан кейін жалғанатын үшінші жақтағы ауыспалы келер шақ *-ды/-ды*

формасы *ма? ме? ба? бе? па? пе?* сұраулық шылаулар келгенде түсіріледі. Мысалы, *бара ма* («барады ма?» емес), *жаза ма?* («жазады ма?» емес), *оқи ма?* («оқиды ма?» емес) т.б. Қазіргі тілдік қолданыста аталған *-ды/-ды* формасының түсірілмей айтылу үдерісі орнығып барады. Негізінде қазақ тілінің морфологиялық түрлену жүйесі бойынша жіктік формадағы етістіктің 1-жағы – *айтамын*, 2-жағы – *айтасың*, 3-жағы – *айтады*. Осы жүйе бойынша сұраулық шылаумен тіркескенде үш жақта да *айтамын ба, айтасың ба, айтады ма* болып, 3-жақтағы *-ды/-ді* формасы түсірілмей жазылуы керек. Алайда ежелден келе жатқан түркі тілдерінің ортақ заңы бойынша осы үшінші жақтағы *-ды/-ді* формасы түсіріліп айтылу қалыптасқан.

Қазіргі сөзсаптамда біршама жаңа қолданыстар, тіркестер, синтаксистік құрылымдар пайда болды. Бұлардың біразы уәжді, біразы уәжсіз қате қолданыс салдарынан қалыптасып келе жатқан құрылымдар. Мысалы: Бірінші, жіктік жалғаулы «бол» көмекші етістігінің сөйлемнің соңында күрделі баяндауыш ретінде келуі өріс алуда. Мысалы:

«Болашақ педагог боламын» (1) / *«Болашақ педагогын»* (2);

«Сіз қайдан боласыз?» (1) / *«Сіз қай жерденсіз?»* (2);

«Есімім Дания болады» (1) / *«Есімім Дания»* (2).

Бұл сөйлемдерде зат есім, етістік баяндауыштарға (педагог, Дания, қуанба) жалғанатын үш жақтағы *-мын, -сыз, -ды* жіктік жалғаулары «бол» етістігіне көсемшенің «а» жұрнағынан кейін жалғанып, сөйлемдегі жасанды, артық құрылымға айналған.

Екінші, кейде *-атын, -етін, -итін* құранды жұрнағы жалғанған «бол» етістігі үш жақта жіктеліп келіп, өзімен іргелес, алдында тұрған есімше тұлғалы сөзбен жасанды синтаксистік байланыста айтылу құбылысы өрістеді. Мысалы:

«Қуанбаған болатынмын» (1) / *«Қуанбадым»* (2);

«Екі мектепті бітірген болатынмын» (1) / *«Екі мектепті бітірдім»* (2);

«Универді үздік бітірген болатынмын» (1) / *«Универді үздік бітірдім»* (2).

«-ған+болатынмын» синтаксистік құрылымы қазақ тілінде бар, бірақ өте сирек контекстерде қолданылады және оның арнайы стильдік қызметі бар. Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамында аталған синтаксистік формат экспрессиялық-эмоциялық реңкі жоқ мұндай хабарлы сөйлемдерде қолданылмайды.

Үшінші, қазақ тілінде грамматикалық мағынасы мен морфологиялық қызметі жақын кейбір жалғау-жұрнақтардың орнын ауыстырып қолдану үрдіске айналуда. Мысалы:

«Осы компанияда 3–4 жылдай жұмыс істеп жатырмын» (1) / *«Осы компанияда 3–4 жылдан бері жұмыс істеймін»* (2);

«Қазақша сөйлеген қиынырақ» (1) / *«Қазақша сөйлеу қиынырақ»* (2); *«10:00–11:00-ге дейін менде сабақ»* (1) / *«Мен 10:00–11:00-ге дейін сабақтамын»* (2).

Бұл қолданыстарда айтылмақ ой толық берілген, морфологиялық түрленімі, синтаксистік байланысы дұрыс. Бірақ қазақ тілінің дәстүрлі грамматикалық жүйесіне, тілдік білімі жоғары деңгейде дамыған тіл тұтынушыларын ың сөзсаптам дағдысына сәйкес келмейді. Қазақ тілін төменгі деңгейде меңгерген тіл иелерінің сөйлеу машығына сәйкес келеді. Осындай деңгейдегі бұл тілдік құрылымдар қазіргі тілде кеңінен қолданыс тауып, нормаға айналуға беттеді.

Қазіргі және дәстүрлі сөзсаптамдағы айырмашылықтар қазақ тілінің синтаксистік жүйесінен де көрініс табады. Қазақтың дәстүрлі сөзсаптам ауызша тілдің грамматикалық құрылымын негіз етеді. Ал ауызша тіл құрылымы интонацияға тәуелді де, өлең тілінің элементтерімен араласып, соған бейім келеді.

Сондықтан қазақтың жазба тілі мен ауызша тілінің грамматикалық (синтаксистік) құрылысында өзіндік ерекшеліктер бар. Мұндай өзгешелік кеш дамыған жазба тіл мен орыс тілі әсерінде қалыптасқан қазақтың қазіргі заманғы ауызша тілінен тіптен айқын көрінеді. Қазақтың дәстүрлі сөзтаптамында шұбалаңқы немесе құрмалас сөйлемдер аз кездеседі. Бұл туралы қазақ тіл білімінің негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы: «Қазақ тілінде (сөйлемдердің) толық түрінен де ықшам түрі көбірек жүреді», – дейді (Байтұрсынұлы, 1927, б. 58). Демек жай сөйлемдердің құрмалас сөйлемдерден көп болуы – қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамына тиесілі басты ерекшеліктердің бірі.

Қазақ тілінің қазіргі және дәстүрлі сөзсаптамындағы басты ерекшеліктерді төмендегідей бірнеше түрге жинақтауға болады:

Бірінші, қазақтың дәстүрлі ауызша тілінде көркем әңгімелеу стилі басым болып, онда дайын синтаксистік құрылымдар да, тың ізденістер де аралас жұмсалады. Ал қазіргі ауызша тілде ақпарат алмасу негізгі мақсат ретінде көзделетіндіктен, тілдің эстетикалық өлшемі назардан тыс қалып, соған сәйкес жүйесіз тілдік қолданыстардың саны артып, «жүйесіз синтаксистік жүйе» қалыптасты. Мысалы:

Сексеуіл деген поселканың іргесінде Тербенбес деген тау тұр әйдік, үлкен жал тау (2);

Көп әскер емес, «осы қалай, осы қалай» деген он бес-жиырма адамымен алдынан шығады (2);

Маған негізі Британияның несі ұнайды, ақценттері, күшті естіледі (1).

Бірінші сөйлемдегі поселканың іргесі, жал тау тіркестері – айтылатын ойға образды ұғым беретін, дәстүрлі ауызша тілге тән қолданыстар. Сондай-ақ сөйлемдегі «тау тұр» деген қолданыс қазіргі тілдегі «тау бар» деген тіркесті орнына қолданылатын, бейнелі, заттың қалпын дәл сипаттайтын тіркес. Екінші сөйлемдегі «осы қалай, осы қалай» деген қолданыс та – шебер сөзсаптаушының өзіндік ізденісін көрсететін, тандаулы жасақты іріктеу процесін дәл бейнелейтін образды қолданыс. Үшінші сөйлем қазіргі сөзсаптамаға тиесілі сөз болып, ешқандай образды қолданыс жоқ және артық құрылымдар, қыстырма сөздер («несі» деген) қолданылып, жүйесіз сабақтас құрмалас сөйлемдерден құралады.

Екінші, қазақтың қазіргі ауызша тілінде дәстүрлі ауызша тілдің тұрақты синтаксистік құрылымдарын ауыстыратын жаңа қолданыстар көбейді. Мысалы, (2) тілдік респонденттің: «*Бұл туралы жазайын деген ойым жоқ еді, жездемнің сөзі қамшы болып кетті*», – деген сөйлеміндегі сөзі қамшы болу тұрақты құрылымының орнына қазіргі тілде *шабыт берді, ой салды* сияқты тұрақты құрылымдар жиі қолданылады. Қамшы болу тіркесі сөзсаптамының мәдениетпен ұштасқан дәстүрлі, байырғы формасы болғандықтан, ауызша тілдің синтаксистік құрылымы да белгілі дәуірдің материалдық-рухани құндылықтарына тәуелді болатынын анық дәлелдейді. Бұл қазақ тіліндегі дәстүрлі өлшем бірліктердің орнын әлемдік метрологиялық өлшем бірліктердің ауыстырғанынан да айқын көрінеді (Maralbek, 2018, б. 57).

Үшінші, қазақтың дәстүрлі сөзсаптамында сөзді жүйелі өрбітудің көнеден келе жатқан логикалық тәсілдерінің бірі – санамалау. Яғни әңгімеге қажетті тақырыптық, мазмұндық дәйектерді, кілт сөздерді айтушы әуелі санамалап өтеді де, әңгіме барысында мазмұнды сол тірек сөздермен тоғыстырып отырады. Қазіргі сөзсаптамада жалпы ой жүйелі өрбімейді, ойдың берілуі күрделі синтаксистік тұтастықта болмай, әр сөйлем өз алдына айтылып, логикалық жақтан ғана тұтастық құрайды.

Төртінші, дәстүрлі сөзсаптамда қазақ тілінің фольклорлық кезеңіне тән ертегі мәтіндерінің тұрақты синтаксистік құрылымдары көптеп кездеседі. Мысалы, «Термембес деген таудың ары жағында, құм жағында бір бай өмір сүріпті» (2), – деген сөйлемдегі «бір бай өмір сүріпті» құрылымы – қазақ ертегі мәтіндерінде ежелден бар, ауыздан-ауызға көшіп, жалғасын тауып отырған құрылым. Мұнда «сүріпті» сөзіндегі «-іпті» шақ формасы сөйлемдегі өзге сөздермен лексика-грамматикалық мағына тұтастығын құрып, оқиғаның бұрынғы (ежелгі) өткен шаққа қатысын сипаттайтын дағдылы синтаксистік құрылымға айналған. Ал қазіргі сөзсаптамда «-ыпты/іпті» формасы қолданыста болғанымен, онымен бір сөйлем ішінде лексика-грамматикалық байланысқа түсетін сөздердің шоғыры басқа болғандықтан, сөйлемде көбіне жедел өткен шақ мағынасын ғана береді.

Бесінші, қазақтың дәстүрлі ауызша тілінде ауыспалы мағыналы синтаксистік бірліктер (құрылымдар) немесе сұраулық құрылымдағы хабарлы сөйлемдер жиі кездеседі. Мысалы, «Шөмекейлер қарап жата ма?!» (2), – деген сөйлем сұраулық құрылымда болғанымен, айтылу интонациясы лепті сөйлемге жақын және ауыспалы мағына (қарап жатпайды) білдіреді. Айтатын ойын ауыспалы мағына беретін синтаксистік жүйемен құрылымдау – сөзсаптаушының тілдік тәжірибесінің молдығын білдіретін басты өлшем. Қазіргі сөзсаптамда сөздердің тіркес, синтаксистік құрылым ішіндегі мағына тудыру потенциалын толық пайдалану шеберлігі жетіспейді. Сондықтан көбіне тура мағыналы синтаксистік құрылымдардан тұрады. *Аңғарту, бүкпелеу, астарлау* сияқты тілдік тактикалар және оған сәйкес синтаксистік құрылымдар қазіргі тілде сирек кездеседі.

Алтыншы, қазақтың дәстүрлі сөзсаптамында сөздің тыңдаушыға әсері, тілдің адам эмоциясымен қарым-қатынасы, этика, эстетикалық өлшемі басты назарда ұсталады. Сондықтан соған сәйкес сөздер мен грамматикалық амалдар таңдалады. Мысалы, «Ізі сіздің үйге келіп тұр (барымталанған бір үйір жылқының ізі)» (2) сөйлемі – дәстүрлі сөйлеу этикасына сай, «сен ұрладың» деген ұғымды жеңіл, сыпайы түрде жеткізетін перифраздық сипаттағы сөйлем. Дәстүрлі сөзсаптамда сөз болып тұрған зат, құбылыс жайлы тікелей мазмұндалмайды, мінезделмейді, оның қасиетін, ерекшелігін сипаттау арқылы тыңдарманың өзі түсінуіне, аңғаруына бағыттайды. Мысалы, *Менің жылқышым атқа шаққа мінетін адам* (2), – деген сөйлемде жылқышысының физикалық мүмкіндігін сипаттау арқылы қуғыншылардың күдігін терістеп, өзінің ақ екенін аңғартып отыр. Дәстүрлі қазақ қоғамында көп мәселе сөз құдіреті арқылы шешілетіндіктен, яғни түйткілді мәселенің шешімі қалай айтуға байланысты болғандықтан, сөйлеушінің сөз қолданысы мен сөз жүйесінде дипломатиялық сарын болады. Сондықтан анайы сипаттағы сөз қолданыстар аз болады. Кез келген агрессиялы оқиға барынша сыпайы түрде айтылады. Аса күрделі дау-шар үстінде де тараптар ұрыс-керіс, қорқыту сипатында емес, сөзбен жеңу, ұялту, адамгершілік сезімін ояту сарынында тілдеседі. Бұл біз зерттеу нысаны еткен дәстүрлі сөзсаптам өкілдерінің тіліндегі *Байеке, жылқышыңыз, антыңызды аламыз* т.б. сыпайы формадағы сөздер мен қаратпа сөздерден анық аңғарылады. Ал қазіргі сөзсаптамда тілдің этикалық, эстетикалық құдіреті назардан тыс қалып, факті келтіру, сөзден жаңылдыру, сөйлетпеу, мысын басу, даттау сарынды болып, соған сәйкес синтаксистік құрылымдар қолданылады.

Қазақтың дәстүрлі сөзсаптамда сөзсаптаушы диалог жиі пайдаланады. Әңгіменің әсерін күшейту үшін кейіпкерлердің өзі сөйлеп тұрғандай, диалогпен береді. Бұл – айтылған сөздің шынайылығына әсер ететін негізгі тәсілдердің бірі.

Қорытынды

Талдау барысында мынадай қорытындыларға келдік. Қазақ тілі сөзсаптамасындағы өзгерістер еліміздегі қазақ тіліне баламалы тіл – орыс тілінің ұғымдары мен грамматикалық құрылымын қазақ тіліне көшіріп қолданудан және қазақ тілін төмен деңгейде білушілердің саны көп болуына байланысты олардың нормаланып кетуінен қалыптасты.

Қазақ тілі сөзсаптамасының өзгерісі, тілдің грамматикалық жүйесі тікелей мәдениетке, қоғамдағы материалдық-рухани құндылықтарға тәуелді болады. Жаңа сөз, жаңа ұғым, жаңа түсінік тілден жаңа құрылымдар талап етеді. Тілдің дамуы немесе дәстүрлі нормадан өзгеру құбылысы сол тілді өз деңгейінде білмейтін адамдар тобының көп болуы себебінен де туындайды. Қоғамда, әлемдік кеңістікте ауызша тілден жазба тілдің рөлінің артуы – ауызша сөзсаптаманың бұзылуына немесе әлсіреуіне себеп болатын негізгі факторлардың бірі.

Тіл білімінде тілдің грамматикалық жүйесі ең баяу өзгереді тіл деңгейі саналады. Ондаған ғасырмен өлшенеді. Қазақ тілінің грамматикалық жүйесінде соңғы жүз жыл ішінде пайда болған өзгерістер қазақ ұлтының ойлау жүйесіндегі аса күрделі трансформацияның болғанын дәлелдейді.

Тұрақты оралымдармен сөйлеу, мағынаны астарлап беру, сөздерді төгіліп тұратын өлең сияқты ұйқаспен тізу, аз сөзге көп мағына телу – қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасына тән нормалар. Бұл ерекшеліктер ата буынның тілінде көп кездесті. Жастар тілі керісінше қасаң, жұтаң, өзге тілден енген сөздер араласқан, сезімнен гөрі нақтылыққа бағытталған (ал қазақ қоғамында сөзден ләззат алу, рахаттану, әңгіме тыңдау мәдениеті болған). Бетпе бет сөйлесуден гөрі онлайн сөйлесу жиірек орын алатын қоғамда бұлай сөйлеу қалыпты әрі ыңғайлы болып қалды. Бүгінгі жастар қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасын танымайды және іздемейді.

Алғыс. Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2024-2025 жылға арналған «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» (ЖТН BR21882227) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жарияланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал». Сөйлем жүйесі мен түрлері. Қызылорда: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1927. 72 б.
- Ильминский Н.И. Н.И. Ильминскийдің 1870 жылы князь Ухтомскийге жолдаған хатынан // На память о Николае Ивановиче Ильминском. Казань: Изд. Братства святителя Гурия, 1892. С. 149.
- Ильминский Н. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань: Унив. тип., 1861. 199 с.
- Күдерінова Қ. Жеке сөздердің орфоэпиясы // «Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. Алматы: Арыс, 2005. Б. 35–40.
- Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. Алматы: Елтаным, 2014. 364 б.
- Мелиоранский М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч.1. Фонетика и морфология. Москва: Книга по Требованию, 2011. 87 с.
- Радлов В.В. Сібір жазбалары. V тарау. Түрік көшпенділері: қазақтар // Еуропа ғылымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері. Алматы, 1992. 49 б.

- Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғылымдарының докторы диссертациясы. Алматы, 2007. 326 б.
- Уәлиұлы Н. Орыс тілінің тұрманы түгел // Ана тілі. № 9. 28 ақпан, 2008.
- Уәли Н., Күдерінова Қ., Фазылжанова А. Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. Алматы: Арыс, 2005. 200 б.
- Янушкевич А. Дневник и письма из путешествия по казахским степям // Еуропа ғалымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері. Алматы, 1992. Б. 21–26.
- Földes, C. Zur Begrifflichkeit von «Sprachenkontakt» und «Sprachenmischung» // Lasatowicz M. K., Joachimsthaler J. (Hrsg.): Assimilation – Abgrenzung – Austausch. Interkulturalität in Sprache und Literatur. Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Wien: Lang, 1999. Oppelner Beiträge zur Germanistik, Bd. 1. S. 3–35. URL: <https://d-nb.info/1205282742/34> (дата обращения: 06.01.2025).
- Kuderinova, K. (2016). Çağdaş kazak dilinde telaffuz sorunlar. In: *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Bahar, 113–129.
- Maralbek, E., & Koçak, M. (2018). Kaşgarlı Mahmut'un Divanu lügati't-türk adli eserinde yer alan ölçü birimleri (M. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі өлшем бірліктер). In: *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma Dergisi*. Түркия, 1KİŞ /SAYI 88, 187–199.
- Massaget.kz. URL: <https://massaget.kz/> (дата обращения: 12.08.2024).

References

- Baitursynuly, A. (1927). «Til qural». *Soilem zhuyesi men turleri* [«Language-tool». Sentence system and types]. Qyzylorda: Qazaq memleketik baspasy. (in Kaz.).
- Földes, C. (1999). Zur Begrifflichkeit von «Sprachenkontakt» und «Sprachenmischung». In: Lasatowicz, Maria Katarzyna/Joachimsthaler, Jürgen (Hrsg.). *Assimilation – Abgrenzung – Austausch. Interkulturalität in Sprache und Literatur*. Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Wien: Lang. Oppelner Beiträge zur Germanistik, bd. 1, 3–35. Retrieved 20 September 2024 from <https://d-nb.info/1205282742/34>
- Il'minskiy, N.I. (1892). N.I. Il'minskiydin 1870 zhyly knyaz' Ukhtomskiyge zholdagan khatynan. [From N.I. Il'minsky's letter to Prince Ukhtomsky in 1870]. In: *Na pamyat' o Nikolae Ivanoviche Il'minskom*. Kazan', 199. (in Russ.).
- Il'minskiy, N. (1860). *Materialy k izucheniyu kirgizskogo narechiya* [Materials for studying the Kyrgyz dialect]. Kazan'. (in Russ.).
- Kuderinova, Q. (2005). Dybystar orfoepiyasy [The orthography of sounds]. In: *Qazaq tilining orfoepiyalyq anyqtagyshy*. Almaty, 35–40. (in Kaz.).
- Kuderinova, Q. (2014). *Qazaq zhazuynyng teoriyalyq negizderi* [Theoretical foundations of Kazakh writing]. Almaty: Eltany. (in Kaz.).
- Kuderinova, K. (2016). Çağdaş kazak dilinde telaffuz sorunlar. In: *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Bahar, 113–129. (in Kaz.).
- Maralbek, E. (2018). Koçak M. Kaşgarlı Mahmut'un Divanu lügati't-türk adli eserinde yer alan ölçü birimleri. In: *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma Dergisi*. 1KİŞ/SAYI 88, 187–199. (in Kaz.).
- Massaget.kz. Retrieved 12 August 2024 from <https://massaget.kz/> (in Kaz.).
- Melioranskiy, M. (2011). *Kratkaya grammatika kazak-kirgizskogo yazyka* [Brief grammar of the Kazakh-Kyrgyz language]. Moskva. (in Russ.).

- Radlov, V.V. (1992). Sibir zhazbalary. V tarau. Turik koshpendileri: qazaqtar [Siberian notes. Chapter V. Turkish nomads: Kazakhs]. In: *Europa gylymdarynyng qazaq madenieti turaly oi-pikirleri*. Almaty, 49 (in Kaz.).
- Uali, N. *Qazaq soz madenietining teoriyalyq negizderi* [Theoretical foundations of Kazakh word culture]. Diss. dokt. filol. nauk. (in Kaz.).
- Uali, N., Kuderinova, Q., & Fazylzhanova, A. (2005). *Qazaq tilining orfoepiyalyq anyqtagyshy* [Orthographic guide of the Kazakh language]. Almaty: Arys. (in Kaz.).
- Ualiuly, N. (2008). Orys tilinin turmany tugel [The whole Russian language]. *Ana tili*, 9, 28 aqpan (in Kaz.).
- Yanushkevich, A. (1992). Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazahskim stepyam [Diary and letters from a journey through the Kazakh steppes]. In: *Europa galymdarynyng qazaq madenieti turaly oi-pikirleri*. Almaty, 21–26 (in Kaz.).

К.Б. Кудеринова, Е. Маралбек

*Институт Языкознания имени А. Байтурсынулы
Алматы, Казахстан*

СОВРЕМЕННОЕ И ТРАДИЦИОННОЕ КАЗАХСКОЕ РЕЧЕПРОИЗВОДСТВО: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности традиционной лексики казахского языка, их изменения на разных уровнях языка – фонетическом, орфографическом, морфологическом и синтаксическом. Для осуществления опроса об изменениях и особенностях употребления традиционной лексики казахского языка были организованы поездки в районы, к которым проживают преимущественно казахи: Шалкарский район Актюбинской области, Аральский район Кызылординской области, Зайсанский район Восточно-Казахстанской области. Была записана разговорная речь казахов старшего поколения, людей, глубоко владеющих устными рассказами среди народа и привыкших говорить в соответствии с традиционной казахской системой построения речи, которая были сравнена с речью молодых людей, рожденных с 2000 г. и речью людей, рожденных в 1970-х гг. В результате проведенного исследования мы пришли к выводу, что в устной речи казахов, родившихся в 1970-е годы, сохранились нормы письменного казахского языка, произношение также соответствует нормам произношения письменного казахского языка. Однако в речи поколения, родившегося после 2000 года, начали появляться новые явления, не соответствующие нормам казахского языка. Кроме того, было выявлено, что для языка молодежи нового поколения характерны резкость, сокращения слов и фраз, эмоциональность, также наблюдается снижение выразительности и художественности, и такие языковые явления были тщательно изучены и всесторонне проанализированы на основе языковых фактов.

Ключевые слова: казахский язык, нормы национального литературного языка, лексика, речь, морфология, синтаксис, традиционная речь.

К.В. Kuderinova, Е. Maralbek
A. Baitursynuly Institute of Linguistics
Almaty, Kazakhstan

MODERN AND TRADITIONAL KAZAKH SPEECH PRODUCTION: COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract. The article examines the features of the traditional vocabulary use of the Kazakh language, their changes at different levels of the language – phonetic, orthographic, morphological and syntactic. In order to answer the questions about changes and peculiarities of the use of the traditional vocabulary of the Kazakh language, trips were organized to areas predominantly inhabited by the Kazakhs: Shalkar district of Aktobe region, Aral district of Kyzylorda region, and Zaisan district of East Kazakhstan region. The spontaneous speech of the older Kazakh people, fully familiar with the oral stories of the country and used to speaking by the traditional speech system, was recorded. This was compared to the speech of young people born since 2000 and the speech of people born since the 1970s. As a result, it was observed that the oral speech of the Kazakh born since the 1970s predominantly adhered to the norms of written language, words being pronounced as they are written. However, among the generation born after 2000, entirely new linguistic phenomena that deviate from the norms of the Kazakh language have begun to emerge. Furthermore, the language of the younger generation has become noticeably rigid, shifting to shorter words and phrases. In the concise and succinct speech of this generation, expressiveness, emotional resonance, and artistic richness are increasingly diminishing. These linguistic phenomena have been thoroughly examined, with the language data analyzed comprehensively.

Keywords: Kazakh language, norms of the national literary language, speech, morphology, syntax, traditional word.

Авторлық үлестер

Күдеринова Қ.В. – тұжырымдама, формалды талдау, деректерге жетекшілік ету, әдіснама, жазу – шолу және редакциялау.

Маралбек Е. – бағдарламалық қамтамасыз ету, рөлдер/жазу – бастапқы нобай, визуалдау.

Х.П. Кулиева*Сумгаитский государственный университет**Сумгаит, Азербайджан* <https://orcid.org/0009-0000-0014-5451>*email: xalida.quliyeva.1981@mail.ru*

СЛОВАРИ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Аннотация. Словари иностранных слов выполняют практические и теоретические задачи. Теоретическая цель их создания – это исследование этимологии слов и толкование их значений в определенном языке, в котором они функционируют. В словаре иностранных слов, с одной стороны, указывается этимология иноязычных слов, из какого языка они заимствованы, и, с другой стороны, определяется соответствие этих слов словам иностранного языка. Прикладной характер словаря состоит в пополнении тезауруса носителей азербайджанского языка, в совершенствовании их умения правильно понимать и объяснять то или иное заимствованное из иностранного языка слово. В 1990-х годах в Азербайджане было издано несколько словарей иностранных слов. Эти словари преимущественно включали арабские и персидские слова, которые активно употребляются в азербайджанском языке, что было обусловлено геополитической близостью стран, общностью религии. Созданные в конце XX века словари иностранных слов внесли весомый вклад в развитие азербайджанской лексикографии.

Ключевые слова: словарь иностранных слов, лексикография, заимствованные слова, этимология, арабский язык, азербайджанский язык.

Конфликт интересов:

Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

История статьи:

Дата поступления: 17.11.2024

Дата принятия к публикации: 08.01.2025

Введение

В лексиконе азербайджанского языка иностранные слова составляют значительный пласт. Они вошли в тезаурус азербайджанского языка в разные эпохи в разных социально-исторических обстоятельствах. В классической азербайджанской литературе используются множество арабских и персидских слов. Сейчас, благодаря научно-техническому прогрессу, азербайджанский язык пополняется словами из разных европейских языков, прежде всего из английского. Значение и происхождение многих заимствованных слов непонятны рядовым носителям азербайджанского языка, читателям и слушателям. Поскольку они испытывают трудности в понимании и интерпретации некоторых иностранных

слов, встречающихся в художественных произведениях, в научной литературе, в СМИ, возникает необходимость составления словарей иностранных слов.

В 1990-х годах в связи с активизацией международных связей в Азербайджане было издано несколько словарей иностранных слов. Значительную долю в них составляли арабские и персидские слова, которые были заимствованы в разные периоды из этих языков и активно употреблялись в азербайджанском языке. Это было обусловлено географической, геополитической близостью стран, общностью религии. Созданные в конце XX века словари иностранных слов стали значительным вкладом в развитие азербайджанской лексикографии. В словарных статьях словарей иностранных слов показана этимология заимствованных слов, дан их перевод с языка-источника. Дается транскрипция этих слов, передающая их произношение в азербайджанском языке, а также транскрипция слова, сохраняющая произношение этого слова в языке-источнике. Затем значение главного слова раскрывается посредством объяснения с помощью синонимов. Также размещены условные знаки, связанные с этими словами. Иногда в словаре приводятся показатели, касающиеся грамматических особенностей иностранных слов. Если слово было заимствовано не напрямую, а через язык-посредник, то в словарной статье указывается этот язык-посредник. Слова, поясняемые в словаре иностранных слов, можно разделить на две группы. В первой группе слов приводятся эквиваленты на другом языке, то есть переводы слов. Вторая группа слов – это международные слова, которые не нуждаются в переводе, поскольку являются общепринятыми научно-техническими терминами.

Словари иностранных слов содержат слова, употребляемые в широких кругах носителей азербайджанского языка; кроме общеупотребительных слов, в них содержатся узкоспециальная терминологическая лексика, функционирующая в разных областях науки. Цель таких словарей – объяснить значение и происхождение иностранных слов, активно функционирующих в азербайджанском языке. Эти словари выполняют образовательную функцию при изучении других языков, при усвоении сложных для понимания слов в тексте.

Для удовлетворения интеллектуальных потребностей населения лексикографами были подготовлены десятки словарей арабских и персидских слов, встречающихся в языке азербайджанских классиков, а также в современном азербайджанском литературном языке.

Материал и методы

Материалом для исследования в статье послужили словари иностранных слов в азербайджанском языке, изданные в 1990-х годах:

1. «Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti» (Ələkbərov, 1991);
2. Словарь-разговорник «Bunu ərəbcə necə deməli?» (1993);
3. «Ərəb əlifbası. Farsi-türki mənzum lüğəti» (Əhmədov, 1995);
4. Словарь «Töhfe-yi-Hüsam» (Töhfe-yi-Hüsam, 1996).

Мы применили контент-анализ содержания и функционального назначения перечисленных выше словарей, а также рассмотрели историю их публикации. Важной задачей для нас было выявление роли подобных словарей в изучении азербайджанского языка, имеющего тесные связи с арабским, турецким, персидским языками, обусловленные религиозными, географическими, геополитическими и историческими факторами.

Результаты и обсуждение

В 1991 году в издательстве «Маариф» вышел 44-страничный «Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti» ('Словарь родственных слов арабского происхождения'), составленный Фархадом Алекперовым (Ələkbərov, 1991). Таким образом, впервые в азербайджанском словаре подготовлен словарь родственных слов арабского происхождения, определенная часть которых включена в словарь.

В 1991 году в тегеранской типографии «Дибя» была издана книга (словарь) под названием «Азербайджано-персидский словарь». Автор словаря – Бехзад Бехзади. Этот словарь, состоящий из 1142 страниц, был напечатан тиражом 50000 экземпляров. Именно Мирза Ибрагимов дал обширную информацию о словаре и познакомил с ним азербайджанских читателей (İbrahimov, 1991, с. 6). Он отметил, что в Южном Азербайджане существует большая потребность в таком словаре, и высоко оценил мнение автора словаря, изложенное в «Предисловии»: «... До сих пор нет ни школы, ни учебника по азербайджанскому языку. Те, кто читает книги и прессу на этом языке, не могут понять всех слов, употребляемых в литературном языке, им приходится обращаться к словарю. Конечно, определенные работы в этой области проделаны, но их нельзя признать удовлетворительными. В такой ситуации было бы нелишне оценить подготовку и издание этого словаря как положительное литературное событие» (İbrahimov, 1991, с. 6). Мирза Ибрагимов выразил глубокую признательность автору напечатанного в Тегеране «Азербайджано-персидского словаря»: «Книга, о которой мы говорим... содержательна, полна знаний и информации. Это будет ценный дар нашей культуре и народу в развитии нашего языка и его грамматики, в передаче знаний тысячам людей» (İbrahimov, 1991, с. 6).

В 1993 году была опубликована книга «Bunu ərəbcə necə deməli?» ('Как это сказать по-арабски?'), или «Азербайджано-арабская разговорная книга», изданная в научно-техническом центре «Турал». Составители словаря-разговорника – Малик Ибрагим оглу Гараев, Сейфеддин Фаррух оглы Ахмедов, Сейид Амиль Гасан оглы и Магеррам Джамал оглы Ахмедов. В книге собрано более 2000 слов, словосочетаний и предложений, которые приближены к общеарабскому языку. Это сделано для того, чтобы жители арабских стран также могли использовать этот разговорник (Bunu ərəbcə necə deməli? 1993, с. 5–6). В словарных статьях дается пометка «для всех», что представляется очень важным для его пользователей. Словарь-разговорник предназначен для азербайджанских туристов, посещающих арабские страны, для специалистов в различных сферах, отправляющихся на работу в эти страны, для студентов и слушателей кафедр и курсов арабского языка, словом, для широкой читательской аудитории. В него включены слова, выражения и необходимые короткие диалоги на разнообразные темы. Обилие и насыщенность тем расширяют возможности для взаимопонимания между участниками диалога. Разговорник дает определенную свободу в коммуникации каждому, кто использует его в арабских странах.

В Азербайджане высока потребность в составлении и публикации арабских словарей и двуязычных азербайджано-арабских словарей. Во-первых, лексический фонд азербайджанского языка содержит большое количество арабских слов, а во-вторых, арабский язык является официальным государственным языком более чем двадцати арабских стран, а также одним из международных языков. Редакторы словаря отмечают: «По данным средневекового арабиста ас-Суюти, в этом языке более 12 миллионов архаичных и активных слов, что гораздо больше, чем в любом из наиболее развитых языков мира, взятом отдельно. В то же время

большое количество различных конструкций предложений в этом языке позволяет выражать на арабском языке даже самые деликатные вопросы, которые проходят через человеческое сознание» (Bunu әғәбсә несә deməli? 1993, с. 3). Поэтому наличие достаточного количества письменных источников на арабском языке, включая известные произведения, статус арабского языка как международного, его функционирование в качестве официального государственного более чем в двадцати арабских странах делают работу по изданию словарей, содержащих слова из арабского языка, актуальной задачей азербайджанской лексикографии.

Широкое географическое распространение арабского языка оказывает влияние на потребность в азербайджано-арабских двуязычных словарях. На арабском языке говорят более двухсот миллионов человек: в Азии – на Аравийском полуострове (Саудовская Аравия, Йемен, Оман, Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЭ, Ирак, Сирия, Иордания, Ливан, Палестина), в Северной Африке (Египет, Ливия, Тунис, Мавритания, Алжир, Марокко, Судан, Сомали). «В средние века его использовали не только в арабских странах, но и в Испании, Иране, Пакистане, Индии, на Кавказе и т.д. в некоторых местах он использовался как международный язык и оказал большое влияние на языки народов Ближнего и Среднего Востока. Ярким примером этого является наличие в азербайджанском языке многих арабских слов» (Bunu әғәбсә несә deməli? 1993, с. 4).

В 1995 году вышел в свет «Әрәб әlifbası. Farsi-türki mənzum lügəti» («Арабский алфавит. Фарси-турецкий стихотворный словарь»), состоявший из 119 страниц (Əhmədov, 1995). Рецензентом этого словаря, составленного Ахмад ага Ахмедовым, издателем и редактором Камалем Новрузом, выступил В.М. Мамедалиев. Хотя книга (словарь) была написана в 80-е годы и вскоре была готова к печати, она была опубликована спустя 15 лет – в 1995 году. Автор А. Ахмедов пишет, что, поскольку книга была готова в середине 1981 года, он подарил ее Институту литературы имени Низами Академии наук Азербайджана. Институт литературы Низами отправил эту книгу на рецензию в Азербайджанский государственный университет (ныне Бакинский государственный университет). Специалист по арабскому языку и литературе В.М. Мамедалиев в 1981 году дал положительный отзыв о книге и предложил издать ее в качестве учебника. Однако книга не была включена в план издания и долгое время не печаталась, спустя почти 15 лет она была повторно отправлена на рецензирование в Бакинский государственный университет. В.М. Мамедалиев вторично написал о ней положительное заключение, после которого она была включена в издательский план 1991 года и опубликована в 1995 году. Нужно отметить некоторые моменты из его отзыва о книге:

«Помимо обучения тайнам арабского алфавита, данный труд автора, на научных основаниях разъяснивший правила древней азербайджанской письменности, является справочным для нашей всемирно известной классической литературы, нашей богатой прессы и азербайджанской советской литературы, написанной до тридцатых годов, она является инструментом, оказывающим неоценимую помощь специалистам в правильном прочтении и понимании их примеров.

Работа может быть использована в качестве учебника на арабском, персидском и турецком отделениях факультета востоковедения АГУ, на факультетах филологии и журналистики, в педагогических институтах нашей республики, где изучаются персидский язык и история азербайджанского языка. ... и это может

принести большую пользу нашим филологам и текстологам, особенно нашим молодым востоковедам» (цит. по: İbrahimov, 1991, с. 7).

Книга «Ərəb əlifbası. Farsi-türki mənzum lüğəti» состоит из пяти глав. Глава I содержит информацию по арабской орфографии и фонетике. Глава II посвящена применению арабского алфавита в азербайджанском языке. Глава III называется «Хусни-хатт». В главе IV приведены подробные сведения о каланихинди (индийской линии), мушаджаре (линии в форме дерева), составленных на основе расчета абджада. В этой главе также объясняются «письма Газанфари» и система «Кам Сала». Глава V посвящена художественным возможностям арабского алфавита. Словарь «Ərəb əlifbası. Farsi-türki mənzum lüğəti» полезен востоковедам, занимающимся персидско-турецкими языковыми связями.

В 1996 году Центром исламских исследований «Иршад» в издательстве «Вяз» был выпущен «Töhfeyi-Hüsam», т.е. “Персидско-турецкий стихотворный словарь” объемом 239 страниц. Основными особенностями словаря, составленного Тайибой Алескеровой, Джамилей Садыговой, Хусамеддином Хойи, являются научно-критическое сопровождение текста, транскрипция и алфавитное расположение турецких слов (Töhfeyi-Hüsam, 1996).

Тринадцатый век, ставший важным этапом в развитии азербайджанского языка, вошел в историю азербайджанского языкознания как период активного создания лексикографических произведений. «Töhfeyi-Hüsam», написанный в этот период, на протяжении веков считался утерянным и после долгих поисков копии рукописи, хотя и с трудом, были получены. Произведение является значительным вкладом в историю изучения азербайджанского языка и культуры, а также в историю тюркологии в целом. «Töhfeyi-Hüsam» – первый стихотворный словарь, созданный в азербайджанской лексикографии, а его автор Хусам Хойи – первый азербайджанский ученый, попробовавший свои силы в этой области. Если «Ас-Сихах аль-Аджамия» – первый прозаический образец азербайджанского языка XIII века, то «Töhfeyi-Hüsam» – первое стихотворное произведение, создающее широкое представление о поэтическом стиле азербайджанского языка.

Заключение

Словари иностранных слов представляются необходимым элементом лексикографического наследия каждого народа, отражая взаимосвязь его истории и культуры с другими народами в разные исторические эпохи.

Словари арабских, персидских слов, созданные в азербайджанской лексикографии в 1990-х годах, позволяют носителям азербайджанского языка расширять свой тезаурус и более эффективно осуществлять коммуникацию; кроме того, они выполняют важную образовательную функцию в школах и вузах.

Список использованной литературы

- Bunu ərəbcə necə deməli? (tərtib edənlər: M.İ. Qarayev, S.F. Əhmədov, A.H. Seyid). Bakı: Tural, 1993. 152 s.
- Əhmədov Ə.A. Ərəb əlifbası. Farsi-türki mənzum lüğəti. Bakı: Təbib, 1995. 119 s.
- Ələkbərov F. Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti. Bakı: Maarif, 1991. 44 s.
- İbrahimov M. Qiymətli kitab. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1991-ci il, 4 oktyabr. 6 s.
- Töhfeyi-Hüsam (tərtib edənlər: T. Ələsgərova, C. Sadıqova, X. Hüsaməddin). Bakı: Elm, 1996. 239 s.

References

- Bunu ərəbcə necə deməli? (1993). [How to say this in Arabic?] (tərtib edənlər: M.İ. Qarayev, S.F. Əhmədov, A.H. Seyid). Bakı: Tural. (in Azerb. and Arab.)
- Əhmədov, Ə.A. (1995). *Ərəb əlifbası. Farsı-türki mənzum lüğəti*. [Arabic alphabet. Persian-Turkish verse dictionary]. Bakı: Təbib. (in Azerb. and Arab.)
- Ələkbərov, F. (1991). *Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti*. [Dictionary of cognate words of Arabic origin]. Bakı: Maarif. (in Azerb. and Arab.)
- İbrahimov, M. (1991). *Qiymətli kitab*. [A valuable book]. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 4 oktyabr. (in Azerb.)
- Töhfeyi-Hüsam (1996). [Töhfeyi-Hüsam]. (tərtib edənlər: T. Ələsgərova, C. Sadıqova, X. Hüsaməddin). Bakı: Elm (in Azerb.)

X.П. Кулиева

*Сумгаит мемлекеттік университеті
Сумгаит, Әзірбайжан*

**ӘЗЕРБАЙЖАН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ШЕТЕЛ СӨЗДЕР
СӨЗДІКТЕРІ**

Аңдатпа. Шетел сөздерінің сөздіктері практикалық және теориялық міндеттерді атқарады. Теориялық мақсаты – сөздердің этимологиясын зерттеу және олардың белгілі бір тілде қолданылатын мағынасын түсіндіру. Шетел сөздерінің сөздігінде бір жағынан, шетелдік сөздердің этимологиясы, олардың қай тілден алынғаны көрсетілсе, екінші жағынан, осы сөздердің шетел тілі сөздеріне сәйкестігі анықталады. Сөздіктің қолданбалы сипаты – әзербайжан тілін тасымалдаушылардың тезаурусын толықтыру, олардың шет тілінен алынған сөздерді дұрыс түсіну және түсіндіру дағдыларын жетілдіру. 1990 жылдары Әзербайжанда бірнеше шетел сөздерінің сөздіктері жарық көрді. Бұл сөздіктер, негізінен, араб және парсы сөздерін қамтыды, олар әзербайжан тілінде кеңінен қолданылып, елдердің геосаяси жақындығы мен діннің ортақтығына байланысты болды. XX ғасырдың соңында жасалған шетел сөздерінің сөздіктері әзербайжан лексикографиясының дамуына айтарлықтай үлес қосты.

Түйінді сөздер: шетел сөздерінің сөздігі, лексикография, кірме сөздер, этимология, араб тілі, әзербайжан тілі.

Kh.P. Kulieva

*Sumgayit State University
Sumgayit, Azerbaijan*

**DICTIONARIES OF FOREIGN WORDS IN THE AZERBAIJANI
LEXICOGRAPHY**

Abstract. Dictionaries of foreign words fulfill practical and theoretical tasks. The theoretical aim is to investigate the etymology of words and interpret their meanings in

the particular language in which they function. On the one hand, the dictionary of foreign words reveals the etymology of the language from which they originate, and on the other hand, it establishes the relationship between these words and their foreign counterparts. The applied character of the dictionary is to replenish the thesaurus of native speakers of Azerbaijani language and improve their ability to correctly understand and explain this or that word borrowed from a foreign language. Several dictionaries of foreign words were published in Azerbaijan in the 1990s. These dictionaries mainly included Arabic and Persian words, which are actively used in the Azerbaijani language due to the geopolitical proximity of the countries and common religion. The dictionaries of foreign words created in the late twentieth century made a significant contribution to the development of Azerbaijani lexicography.

Keywords: dictionary of foreign words, lexicography, borrowed words, etymology, Arabic language, Azerbaijani language.

М.Б. Молдагали

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан*

 <https://orcid.org/0000-0001-8494-1497>
email: mmoldagali@list.ru

С.Д. Абишева

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан*

 <https://orcid.org/0000-0002-4497-0805>
e-mail: s.abisheva@mail.ru

ЦИФРОВАЯ ПОЭЗИЯ: ОСОБЕННОСТИ И РАЗВИТИЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу цифрового творчества в поэзии, с акцентом на развитие и особенности цифровой поэзии (digital poetry/e-poetry), включая инстапоэзию. В работе рассматриваются истоки вычислительного творчества, его происхождение и влияние технологий на поэтическое искусство, начиная с 90-х годов, когда появляются первые примеры цифровой поэзии. В статье проведен анализ трех произведений цифровой поэзии. Рассмотрены тексты произведений и история их создания, а также мультимедийные элементы, включая прослушивание текста с музыкальным сопровождением или без него, и возможности интерактивного взаимодействия, способные влиять на восприятие читателя. Определяются преимущества и недостатки цифровой поэзии, включая её инклюзивность, мультимедийность, а также вызовы, с которыми сталкиваются авторы, такие как проблема восприятия цифровых произведений как полноценного искусства, недостаток технической грамотности у некоторых авторов и читателей. В заключение в статье подчеркивается важность дальнейшего развития и популяризации цифровой поэзии, несмотря на существующие трудности, и отмечается необходимость инновационных подходов для успешной интеграции вычислительного творчества в современную культурную среду.

Ключевые слова: поэзия, цифровые платформы, цифровая поэзия, особенности, методика.

Конфликт интересов:

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

История статьи:

Дата поступления: 13.01.2025

Дата принятия к публикации: 28.02.2025

Введение

Computational creativity (вычислительное творчество), также известное как искусственное творчество – artificial creativity, механическое творчество – mechanical creativity, креативные вычисления – creative computing или творческая вычислительная деятельность – creative computation, определяется как это междисциплинарная область, находящаяся на пересечении искусственного интеллекта (далее ИИ), когнитивной психологии, философии и искусств (Giannini & et al., 2024). Целью вычислительного творчества является создание творческих произведений с помощью компьютера. Ассоциация вычислительного творчества (Association for Computational Creativity) выделяет несколько задач, на выполнение которых оно нацелено:

- Создание программы или компьютера, способного к творчеству на уровне человека.
- Более глубокое понимание человеческого творчества и формулировка алгоритмического подхода к анализу творческого поведения человека.
- Разработка программ, способных усиливать творческие способности человека без необходимости самим быть творческими.

Вычислительное творчество включает в себя как теоретическое, так и практическое изучение феномена творчества. Теоретические исследования, посвященные анализу природы и точному определению данного феномена, ведутся одновременно с практическими разработками систем, демонстрирующих творческие способности, при этом оба подхода взаимно дополняют друг друга. Прикладной аспект вычислительного творчества называют медиасинтезом.¹

Вычислительное творчество достаточно легко интегрировалось в язык и литературу, поскольку язык предоставляет бесконечные возможности для творчества, включая создание новых формулировок, каламбуров, неологизмов, рифм, аллюзий и других проявлений. Одним из направлений вычислительного/цифрового творчества является поэзия.

Поэзия, как известно, способствует развитию языковых навыков, критического мышления, служит средством выражения эмоций и исцеления души, отражает культурную, историческую и социальную жизнь общества. Она предоставляет возможность выразить свои мысли, чувства и идеи в творческой форме, обогащает способность воспринимать живопись, музыку, театр и другие виды искусства. Изучение поэзии способствует богатому и глубокому пониманию мира, личностному росту и культурному обогащению. Поэзия в цифровую эпоху интенсивно развивается, в то же время активно ведутся исследования по цифровой поэзии, представленные в цифровых сборниках «E-poetry», в статьях N. Shakargy (2021), J. Naji (2021) и др.

Таким образом, в данной статье мы рассмотрим современную форму развития поэзии – digital poetry / e-poetry (цифровую / электронную поэзию), уточним определение этого термина, проследим способы его развития и проанализируем несколько произведений.

Материал и методы

Для достижения поставленной цели нами будут использоваться следующие методы: анализ и обобщение научной литературы по теме исследования,

¹ Jordanous, A. https://www.creativitypost.com/science/what_is_computational_creativity

систематизация и классификация данных, сравнительный анализ для выявления особенностей digital poetry, а также интерпретация выбранных произведений с учетом их цифрового контекста. Анализ и обобщение научной литературы по теме исследования позволит определить основные подходы к пониманию digital poetry, выделить ключевые концепции и направления исследований.

Систематизация и классификация данных поможет определить основные типы и формы цифровой поэзии, выделить характерные черты жанра. Сравнительный анализ выявляет уникальные особенности digital poetry, такие как взаимодействие текста с мультимедийными элементами, использование гипертекста и программируемых структур. Этот метод также поможет понять, как цифровая среда влияет на создание и восприятие поэтических произведений.

Интерпретация выбранных произведений с учетом их цифрового контекста фокусируется на их содержании, форме, технических средствах реализации и взаимодействии с читателем.

Материалом исследования послужили произведения digital poetry, созданные с использованием гипертекста, мультимедиа и интерактивных технологий, на онлайн-платформах и в архивах, таких как Electronic Literature Collection, Poetry.com, Poetry Foundation и др.

Результаты и обсуждение

Одна из современных форм развития поэзии – это цифровая, или электронная поэзия. Цифровая поэзия – это поэтическая практика, ставшая возможной благодаря цифровым медиа и технологиям. Технологии, которые формируют цифровые медиа, разнообразны, быстро развиваются и могут использоваться для разных эффектов, например, добавления дополнительного звука, окрашивания слов, гиперссылки и т.д.

Цифровая поэзия – это не просто поэзия, написанная на компьютере и опубликованная в печати или в Интернете. Чаще всего компьютер используется для создания стихов в качестве текстового процессора, который по своим возможностям «исправляет» пишущую машинку. Как говорится в статье “Digital poetics”: «Поэт продумывает стихотворение. Точно так же здесь исследуется не идея цифрового произведения как расширения печатной поэмы, а идея цифровой поэмы как процесса мышления через эту новую среду, мышления через создание. Как поэт работает, так и работа исследуется» (Glazier, 2001).

Можно выделить два основных способа создания и развития цифровой поэзии:

1. Авторский подход, при котором мультимедийные элементы определяются самим автором. Этот метод включает выбор размера и движения слов, генерацию цвета, использование гипертекста, изображений, создание авторских визуальных образов и применение других средств выразительности для реализации художественного замысла.

2. Использование искусственного интеллекта, при котором его алгоритмы генерируют текст, визуальные или мультимедийные элементы. Такой подход может включать адаптацию строк из существующих стихотворений, их переработку и интеграцию с новыми элементами, что позволяет создавать уникальные поэтические формы и расширяет возможности художественного самовыражения.

Анализируя сборники цифровой литературы на сайте Electronic Literature Collection, которые публикуются каждые четыре года, начиная с 2006 года, можно отметить, что ранние произведения создавались на платформах Adobe, тогда как для

более поздних работ использовались технологии Java. Эти технологии позволяют редактировать текст, выделять его фрагменты, добавлять мультимедийные элементы, такие как аудио, видео, изображения, а также перемещать слова, выделять отдельные буквы и выполнять другие действия, расширяющие выразительные возможности произведений.

Если анализировать произведения, созданные с использованием Adobe, например, стихотворение “Faith” Роберта Кендела (2002) можно отметить, что важным элементом является обязательное наличие программы на компьютере, а также невозможность остановить процесс и дочитать слова, так как каждому элементу отведено определённое время. В то время как технология Java позволяет представлять стихи в формате видео, что даёт возможность остановить произведение, вдумчиво изучить его и не требует установки дополнительного программного обеспечения (ПО), к примеру произведение “Déprise / Loss of Grasp” Сержа Боужардона (2022). Также следует отметить такие программы, как Racter, Twine, Processing, которые могут быть использованы для создания цифровых прозаических произведений.

Когда речь идет об использовании элементов ИИ в поэзии, стоит отметить, что создание стихов требует сложного взаимодействия различных ограничений, и ни один универсальный генератор стихов не может в полной мере учесть смысл, фразеологию, структуру и рифму. Однако Пабло Хервас разработал систему под названием ASPERA, которая использует метод рассуждений на основе случаев (CBR) для формирования поэтических текстов. Эта система генерирует стихотворные фразы из композиции фрагментов, извлечённых из базы данных существующих стихов. Каждый фрагмент сопровождается аннотацией в виде прозаического текста, который выражает его смысл и служит ключом для поиска похожих фрагментов. Далее применяются метрические правила для объединения этих фрагментов в корректную поэтическую структуру (Gervás, 2001).

Метод рассуждений на основе случаев (CBR) включает четыре основных этапа (Aamodt & Plaza, 1994) (см. рис. 1):

- 1) извлечение (Retrieve), на котором из памяти извлекаются случаи, связанные с решением целевой проблемы;
- 2) повторное использование (Reuse), когда решение из предыдущего случая применяется к новой проблеме и при необходимости адаптируется под новые условия;
- 3) корректировка (Revise), где адаптированное решение тестируется в реальной ситуации (или симуляции) и при необходимости вносятся изменения;
- 4) хранение (Retain), на котором успешное решение сохраняется в памяти как новый случай, что способствует накоплению опыта для будущих задач.

Далее рассмотрим три стихотворения из Electronic Literature Collection.

Стихотворение “Faith” (‘Вера’) Роберта Кенделла – это цифровая поэма, проявляющаяся в пяти последовательных состояниях. Каждое новое состояние накладывается на предыдущее, включая старый текст в новый. Каждое новое состояние поглощает предыдущее и в то же время вступает с ним в спор. Постепенное раскрытие текста поставлено под музыку. Данные пять состояний верования окрашиваются в пять цветов, усиливая контекст: с желтого в красный, после в бордовый, затем в темно-зеленый и заканчивается все черным. Интересно, что в данном стихотворении цвет идет в разрез традиционных определений цветовых образов. Иными словами, тут ‘желтый’ определяется как «состояние непонимания, поиска ответа», задается вопрос «Где логика?»; ‘красный’ как «отягощение данного состояния безвыходности», ‘бордовый’ как «состояние

мудрости, осмысления», темно-зеленый как состояние «уверенности», а ‘черный’ – как «радости понимания». В черный цвет окрашивается последнее слово «lear», что с английского переводится «с радостью согласиться, подскокить». Таким образом, при помощи цветового и звукового эффекта Роберт Кендалл добавляет дополнительный смысл в свое произведение.

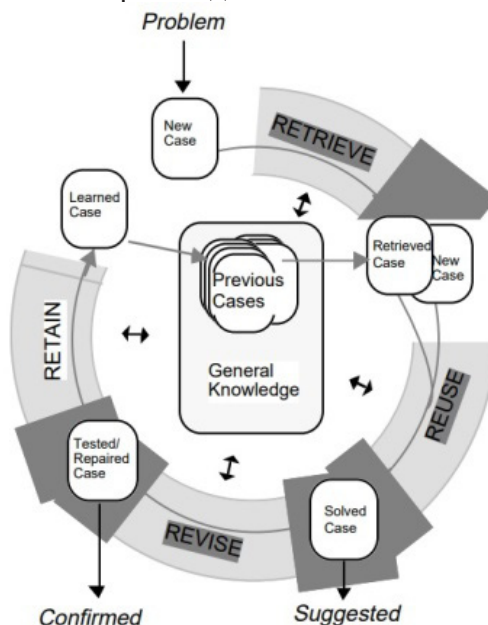

Рис. 1. Круг Метода рассуждений на основе случаев (CBR) Аамодта и Плаза

Стихотворение “The Great Migration” извлечено из проекта Poetry for Excitable [Mobile] Media (P.o.E.M.M.) Джейсона Левиса и Бруно Надео (2011). Этот проект представляет собой серию стихотворений, написанных и спроектированных для чтения на сенсорных устройствах, от крупных выставочных экранов до мобильных телефонов. Проект состоит из 8 стихотворений.

“The Great Migration” – это стихотворение Джейсона Левиса, которое, по его собственным словам, рассказывает о процессе покидания, волнении перед отправлением в великое неизвестное. Левис, гавайец и сомалиец, эмигрировавший в Канаду, трактует это стихотворение как произведение, посвященное изгнанию, диаспоре и насильственному покиданию родного дома. Это стихотворение и о принятии волнения и принуждения: лирический герой приходит к осознанию того, что для продолжения жизни важны кардинальные изменения.

Выставочная версия “The Great Migration” представляет собой диптих, состоящий из двух элементов: 42-дюймовой поверхности с двумя точками касания и цифрового отпечатка текста-изображения размером 60 x 168 см. Основные цвета работы – синие оттенки, создающие атмосферу утраты и печали. Однако круглые элементы с текстом, напоминающие хвосты, продолжают двигаться по экрану, несмотря на помехи при касании пальцами. Эти элементы перемещаются с востока на запад, словно следуют траектории движения солнца, а слова, выполненные в белом цвете, символизируют надежду.

Визуальная поэма «ii – in the white darkness: about [the fragility of] memory» (2004) (‘я – в белой тьме: [интерактивный материал] о памяти’) Райнера Штрассера, созданная в соавторстве с доктором медицинских наук Коверли, представляет

собой мультимедийное размышление о природе памяти. Выбирая пульсирующие как будто из-за завесы белые точки, читатель активизирует коллажи из фотографий и звуков окружающей среды, представляющих процесс восстановления утраченных воспоминаний, которые всплывают на поверхность и исчезают, а затем становятся непонятными. Данная работа усваивает и отражает опыт работы с больными, заболевшими болезнью Альцгеймера или Паркинсона, показывая хрупкость и текучесть памяти с субъективной точки зрения. Здесь словосочетание «белая тьма» определяется как процесс забвения, лишения памяти. Также есть одноименная балетная постановка «Белая тьма» Начо Дуато, в которой показано забвение, но не как следствие болезни, а как результат наркотической зависимости.

К цифровым поэтическим текстам можно отнести и инстапоэзию (Instapoetry). Инстапоэзия – это стиль стихов, созданных для социальных медиа, преимущественно Instagram¹, а также Twitter, Tumblr и TikTok. Она включает короткие строки в эстетичных шрифтах, часто сопровождающиеся изображениями, без рифмы и метра, затрагивающие повседневные темы. Литературные критики осуждают инстапоэзию за акцент на простоте и доступности, отмечая её ориентацию на популярность вместо глубины и мастерства традиционной поэзии.

К ним можно отнести «Размышлизмы» Еркека Турсунова, который публикует свои «толгау» («мысли») в таких социальных сетях, как Instagram и Telegram. Всего у него 32 произведения жанра «размышлизмов». Они имеют оригинальные и интригующие названия: «Дальше – тишина», «Как победить коррупцию», «Светлячки» и «Игра престолов в KZ». Стиль написания уникален: автор использует смешение лексики, цитаты на разных языках, лирические отступления, ироничные каламбуры, а также алогизмы и оксюмороны (Сабирова и др., 2024).

Анализ цифровых произведений выявил как достоинства, так и недостатки цифровой поэзии. К её преимуществам можно отнести:

- Инклюзивность – цифровая поэзия предоставляет возможность реализовываться в разнообразных формах: инсталляциях, анимациях, сочетаниях с музыкальными и визуальными элементами.
- Мультимедийность – поэты могут использовать не только слова, но и другие выразительные средства, такие как изображения, видео, звуки, что расширяет возможности для самовыражения.
- Упрощение восприятия и анализа – благодаря включению мультимедийных элементов читателю становится проще воспринимать и интерпретировать произведение, так как оно воздействует на различные органы чувств: зрение, слух и т. д.
- Инновационность – цифровая поэзия способствует модернизации литературных форм, а также улучшает доступность произведений, делая их более удобными для поиска и чтения в цифровом формате.

К недостаткам цифровой поэзии можно отнести следующие аспекты:

- Потеря традиционной ценности искусства – восприятие того, что цифровые технологии могут негативно влиять на саму суть и традиции искусства, что приводит к утрате его глубины и эмоциональной значимости.
- Зависимость от платформы – утрата доступа к платформе может привести к исчезновению произведения. Неуплата за использование домена или проблемы с хостингом могут привести к удалению работы, что является значительным риском для

¹ @tursunov_ermek

хранения цифровых произведений. В начале прошлого года при работе с цифровым текстом мы часто обращались к сайту iloveeroetry.org, который был общедоступен. Однако к концу 2024 года сайт перестал полноценно функционировать и даже исчез из поисковой системы Google. В настоящее время при попытке найти сайт в поисковике появляется ошибка, а последняя публикация на странице в Facebook датируется 2018 годом. Скорее всего, администратор или автор сайта прекратил его поддержку, в результате чего весь материал оказался недоступен.

- Низкий уровень знаний технологий – неспособность эффективно использовать программы и платформы для создания цифровой поэзии может ограничить интерес как со стороны авторов, так и читателей.

Если говорить о платформах, публикующих цифровую поэзию, то в англоязычном сегменте существует несколько цифровых платформ, которые продвигают цифровую поэзию на английском языке в различных форматах. Это, например, “Poetry Foundation”, включающий в себя поэтические тексты более трех тысяч мировых авторов и предлагающий свою информацию бесплатно, но при этом предоставляющий читателям, желающим получить созданные ими цифровые поэтические сборники, на платной основе. Стихотворения часто публикуются в формате аудиочитки автора или в виде подкаста.

Electronic Literature Collection отличается тем, что здесь публикуются только работы, изначально созданные и опубликованные в цифровом формате, поскольку её целью является содействие и продвижение написания, публикации и чтения литературы в электронных средствах массовой информации. Опубликованы 4 сборника цифровой литературы, включая поэзию.

В Казахстане также наблюдаются отдельные попытки внедрения цифровой литературы в разных формах. Например, сайт “Әдеби портал” оцифровал значительное количество произведений и предоставил бесплатный доступ к ним. Также стоит отметить цифровой портал “Дактиль.kz”, который публикует стихотворные тексты поэтов СНГ на русском и казахском языках. В некоторых из этих текстов, часто прозаических, можно выявить цифровые элементы, такие как гипертекст. Кроме того, стоит упомянуть отдельных авторов, например, Лилию Калаус, которая часто дополняет свои стихотворения рисунками, созданными в графических программах.

Заключение

Таким образом, развитие вычислительного творчества в поэзии, начавшееся в ранних 90-х, движется медленно, несмотря на стремительное развитие технологий. Хотя цифровая поэзия продолжает привлекать внимание авторов и читателей, ей еще предстоит занять устойчивое место в литературном процессе. Такие проблемы, как технические ограничения, сложность восприятия цифровых произведений как искусства и недостаточная их популяризация, требуют поиска решений, которые должны помочь этому жанру полноценно развиваться и интегрироваться в культурный контекст.

Благодарность

Исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (проект № AP22685804 «Интеграционный потенциал цифровой платформы для изучения поэзии»).

Список использованной литературы

- Сабирова Д.А., Молдагали М.Б., Адипбаева Ш.Т., Нурбаева А.М., Саметова Ж.Ш., Байболов А.У, Умарова А.Б., Сабирова Р.С., Сусузова А.А. Интернет-литература Казахстана: основные художественные тенденции: коллективная монография. Алматы, 2024. 256 с.
- Турсунов Е. Instagram account @tursunov_ermek
- Aamodt, A. & Plaza, E. (1994). Case-Based Reasoning: Foundational Issues, Methodological Variations, and System Approaches. *Artificial Intelligence Communications*, 7(1), 39–52.
- Association for Computational Creativity. URL: <https://computationalcreativity.net/home/about/computational-creativity/> (дата обращения: 10.01.2025)
- Bouchardon, S. (2022). Déprise / Loss of Grasp. In: K. I. Berens, J. T. Murray, L. Skains, R. Torres, & M. Zamora (Eds), *Bouchardon, 4. Electronic Literature Organization*. <https://doi.org/10.7273/issn.1932-2022.4.deprise.work>
- Electronic Literature Collection. URL: <https://collection.eliterature.org/> (дата обращения: 11.01.2025)
- Glazier, L.P. (2001). Digital Poetics: Introduction (Excerpt). URL: <https://writing.upenn.edu/epc/authors/glazier/dp/intro1.html> (дата обращения: 12.01.2025)
- Gervás, P. (2001), An expert system for the composition of formal Spanish poetry, vol. 14. *Journal of Knowledge-Based Systems*, 181–188.
- Giannini, T. & Bowen, J.P. (Eds). (2024). *The Arts and Computational Culture: Real and Virtual Worlds. Series on Cultural Computing*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-53865-0>.
- Jordanous, A. (2014). *What is Computational Creativity?* URL: https://www.creativitypost.com/science/what_is_computational_creativity (дата обращения: 09.01.2025)
- Kendall, R. (2002). *Faith*. URL: https://collection.eliterature.org/1/works/kendall_faith.html (дата обращения: 04.01.2025)
- Lewis, J.E. & Nadeau, B. The Great Migration. In: *P.o.E.M.M.* URL: <https://www.poem.net/projects/migration.html> (дата обращения: 04.01.2025)
- Naji, J. (2021). What Is Digital Poetry? In: *Digital Poetry*. Springer International Publishing, 11–25. https://doi.org/10.1007/978-3-030-65962-2_2
- Strasser, R. & Coverley, M.D. ii — *in the white darkness: about* [the fragility of] memory. URL: https://collection.eliterature.org/1/works/strasser_coverley_ii_in_the_white_darkness.html (дата обращения: 05.01.2025)
- Shakargy, N. (2021). Internetica: Poetry in the digital age. *International Journal of Cultural Studies*, 24(2), 325–341. <https://doi.org/10.1177/1367877920956655>

References

- Association for Computational Creativity. Retrieved 10 January 2025 from <https://computationalcreativity.net/home/about/computational-creativity/>
- Aamodt, A. & Plaza, E. (1994). Case-Based Reasoning: Foundational Issues, Methodological Variations, and System Approaches. *Artificial Intelligence Communications*, 7(1), 39–52.

- Bouchardon, S. (2022). Déprise / Loss of Grasp. In: K. I. Berens, J. T. Murray, L. Skains, R. Torres, & M. Zamora (Eds), *Bouchardon, 4. Electronic Literature Organization*. <https://doi.org/10.7273/issn.1932-2022.4.deprise.work>
Electronic Literature Collection. Retrieved 11 January 2025 from <https://collection.eliterature.org/>
- Gervás, P. (2001). An expert system for the composition of formal Spanish poetry. *Journal of Knowledge-Based Systems*, 14, 181–188.
- Giannini, T. & Bowen, J.P. (Eds). (2024). *The Arts and Computational Culture: Real and Virtual Worlds. Series on Cultural Computing*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-53865-0>.
- Glazier, L.P. (2001). *Digital Poetics: Introduction (Excerpt)*. Retrieved 12 January 2025 from <https://writing.upenn.edu/epc/authors/glazier/dp/intro1.html>
- Jordanous, A. (2014). *What is Computational Creativity?* Retrieved 09 January 2025 from https://www.creativitypost.com/science/what_is_computational_creativity
- Kendall, R. (2002). *Faith*. Retrieved 04 January 2025 from https://collection.eliterature.org/1/works/kendall_faith.html
- Lewis, J. E. & Nadeau, B. The Great Migration. In: *P.o.E.M.M.* Retrieved 04 January 2025 from <https://www.poemm.net/projects/migration.html>
- Naji, J. (2021). What Is Digital Poetry? In: *Digital Poetry. Springer International Publishing*, 11–25. https://doi.org/10.1007/978-3-030-65962-2_2
- Sabirova, D.A., Moldagali, M.B., Adibayeva, Sh.T., Nurbayeva, A.M., Sametova, Zh.Sh., Baibolov, A.U., Umarova, A.B., Sabirova, R.S., & Susuzova, A.A. (2024). *Internet-literatura Kazakhstana: osnovnyye khudozhestvennyye tendentsii: kollektivnaya monografiya* [Internet Literature of Kazakhstan: Main Artistic Trends: A Collective Monograph]. Almaty. (in Russ.)
- Shakargy, N. (2021). Internetica: Poetry in the digital age. *International Journal of Cultural Studies*, 24(2), 325–341. <https://doi.org/10.1177/1367877920956655>
- Strasser, R. & Coverley, M.D. ii — *in the white darkness: about [the fragility of] memory*. Retrieved 05 January 2025 from https://collection.eliterature.org/1/works/strasser_coverley_ii_in_the_white_darkness.html
- Tursunov, E. Instagram account (@tursunov_ermek (in Russ.))

М.Б. Молдағали, С.Д. Абишева

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

ЦИФРЛЫҚ ПОЭЗИЯ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАМУЫ

Андатпа. Мақалада поэзиядағы цифрлық шығармашылыққа талдау жасалып, ерекше назар цифрлық поэзияның (digital poetry/e-poetry) даму ерекшеліктеріне, соның ішінде инстапоэзияға аударылған. Зерттеуде есептеу шығармашылығының пайда болу тарихы, оның 90-жылдардан бастап дамуы және технологиялардың поэтикалық өнерге ықпалы қарастырылады. Мақалада цифрлық поэзияның үш шығармасына талдау жасалынды. Бұл талдауда шығармалардың мәтіндері мен олардың жасалу тарихы, сондай-ақ мультимедиялық элементтер – музыкалық сүйемелдеумен немесе онсыз мәтінді тыңдау, интерактивті функциялар арқылы оқырманның қабылдауына әсер ету мүмкіндіктері қарастырылған. Цифрлық

поэзияның артықшылықтары мен кемшіліктері, оның ішінде инклюзивтілігі, мультимедиялық сипаттамалары және авторлар мен оқырмандардың алдында тұрған мәселелер қарастырылды. Мұндай қиындықтарға цифрлық шығармалардың толыққанды өнер ретінде қабылданбауы және кейбір авторлар мен оқырмандардың техникалық сауаттылығының жетіспеушілігі жатады. Қорытындыда цифрлық поэзияны одан әрі дамыту мен танымал етудің маңызына тоқталып, оны қазіргі мәдени ортаға сәтті енгізу үшін жаңа тәсілдер қажет екені айтылған.

Түйінді сөздер: поэзия, цифрлық платформалар, цифрлық поэзия, ерекшеліктері, методика.

M. Moldagali, S. Abisheva

Abai Kazakh National Pedagogical University

Almaty, Kazakhstan

DIGITAL POETRY: FEATURES AND DEVELOPMENT

Abstract. The article analyzes digital creativity in poetry, with a particular focus on the development and features of digital poetry (e-poetry), including Instapoetry. The study examines the origins of computational creativity, its history, and influence of technology on poetic art, starting from the 1990s, when the first examples of digital poetry appeared. Three examples of digital poetry are analyzed, addressing their texts, creation history, and multimedia elements such as listening experiences with or without music and interactive engagement that shape reader perception. The article considers advantages and disadvantages of digital poetry, including its inclusivity, multimedia features, and challenges faced by authors, such as the perception of digital works as legitimate art and the lack of technical literacy among authors and readers. Article emphasizes the importance of further development, popularization of digital poetry despite existing challenges, highlights the need for innovative approaches to successfully integrate computational creativity into the contemporary cultural landscape.

Keywords: poetry, digital platforms, digital poetry, features, methodology

Вклад авторов

Молдагали М.Б. – концептуализация, формальный анализ, методология, роли/письмо – первоначальный проект, написание.

Абишева С.Д. – методология, программное обеспечение, написание – обзор и редактирование.

А.В. Овчинникова*Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулан**Павлодар, Казахстан* <https://orcid.org/0000-0001-7793-6083>*email: Sasha21.pvl@gmail.com***А.Ш. Тлеулесова***Казахский агротехнический исследовательский университет**имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан* <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>*email: tleulesova.ardak@mail.ru*

ПОЭМА «СОЛЯНОЙ БУНТ» П. ВАСИЛЬЕВА КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Аннотация. В статье поэма «Соляной бунт» П.Н. Васильева рассматривается в качестве источника исторической памяти о событиях прошлого в Павлодарском Прииртышье. Исторические события, описываемые в поэме, анализируются с точки зрения релевантности и исторической значимости для сегодняшнего постколониального дискурса, формирующегося в последние десятилетия в казахстанской науке. Основное внимание с точки зрения исторической памяти привлекают четыре явления в содержании и сюжете поэмы: сибирский поход Ермака, казачество в Прииртышье, соледобыча в крае, деятельность купца Дерова. В статье представлены точки зрения российских и казахстанских историков на процесс колонизации северо-восточной части Казахстана и взаимоотношения колонизаторов и колонизированного казахского народа. Далее анализируется историческая память, изложенная в художественной картине мира Васильева, в которой история колонизации Павлодарского Прииртышья выстраивается на антитезе «свой – чужой», «казахи – казаки». Важную с точки зрения исторической памяти роль играют персонажи поэмы Ермак и Арсений Деров, имеющие реальные исторические прототипы. Несмотря на функции казачества по охране границ на окраинах российской империи и по подавлению сопротивления колонизируемых народов, поэт создает, помимо негативного образа казачества, позитивные образы казаков, сочувствующих угнетенным казахам. Тем самым историческая память, воссозданная Васильевым в поэме «Соляной бунт», содержит разные точки зрения на исторические события. Она амбивалентна и поэтому является основой для формирования особого мультикультурного кода Павлодарского трансграничья, в котором главными ценностями выступают общечеловеческие ценности: взаимное уважение народов, сострадание, милосердие и т.п.

Ключевые слова: Павел Васильев, историческая память, «Соляной бунт», колониальный дискурс, казахи, казачество.

Конфликт интересов:

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

История статьи:

Дата поступления:

Дата приема в печать:

Введение

П.Н. Васильев творил в смутный период 30-х годов XX века, когда творец вместе с народом терял связь с историей, «отрывался от почвы». Это обстоятельство, однако, заставило поэта искать свой способ выражения истины. При этом мощный талант П.Н. Васильева смог пережить самого поэта, различные эпохи и социальные потрясения, сохраняя авторскую интерпретацию исторических событий, иными словами, транслируя историческую память для потомков.

«Память общества простирается настолько далеко, насколько она может простираться, то есть до пределов памяти тех групп, из которых оно состоит. Забвение столь многих событий и фигур вызвано не желанием забыть их, не антипатией, отвращением или безразличием, а исчезновением тех групп, которые хранили память о них», – так описывает специфику сохранения коллективной (исторической) памяти французский социолог, основоположник научных исследований исторической коллективной памяти Морис Хальбвакс (Хальбвакс, 2005). Воспоминания о прошлом, в первую очередь об исторических событиях прошлого, аккумулируются в сознании группы людей на определенный срок. Однако есть способы передачи исторической памяти, выработанные человеческой цивилизацией: культура и традиции; преподавание истории в школе и высших учебных заведениях; пропаганда государством патриотизма через обращение к конкретным значимым моментам истории и т.д. Одним из таких способов передачи исторической памяти является сохранение сведений об истории в письменных источниках: официальных документах, публикациях в СМИ, мемуаристике, в художественных текстах. Память как сложный психологический конструкт не может состоять только из фактов, дат, цифр и имен. Здесь важную роль играет эмоциональный фон, чувство сопричастности к историческому событию, ощущение его влияния на настоящее. Поэтому эффективным источником сохранения исторической памяти может являться литературное, художественное отражение истории в произведениях писателей и поэтов. Объектом нашего исследования является творчество Павла Васильева как источник исторической памяти народов Прииртышья.

Литературоведы давали оценку творческому наследию Васильева с разных точек зрения. Интересны исследования мировоззренческого фундамента в творчестве поэта (Хомяков, 2007), нравственно-эстетической позиции поэта (Рубцова, 2015), фольклорных мотивов (Попова, 2017). В работах исследователей последних нескольких лет рассматривались отражение народной демонологии в произведениях Васильева (Темиргазина, 2022), особенности антропонимикона (Темиргазина, 2023а), специфика ориенталистских мотивов (Темиргазина, Андриющенко, Асельдерова и др., 2023б). Также затрагивается проблема колониальных мотивов, колониального дискурса в творчестве поэта (Темиргазина, 2023в). При всем интересе ученых к поэзии Васильева исторические темы и их значимость для сохранения исторической памяти народа в его произведениях до сих пор не изучались.

Таким образом, целью нашего исследования является рассмотрение поэмы «Соляной бунт» П.Н. Васильева как художественного осмысления исторической памяти конкретного топоса – Павлодарского Прииртышья.

С точки зрения отражения истории колонизации Павлодарского Прииртышья в творчестве П.Н. Васильева важны следующие аспекты:

1. Художественное мировоззрение П.Н. Васильева резко противоречило тому, что было продиктовано временем и идеологией того исторического периода, в котором он жил. Одним из таких отличий были «размышления поэта над судьбой России и мусульманского Востока», которые «привели к возникновению оригинальной культурологической модели» – «евразийского» кода (Рубцова, 2015). Павлодарское Прииртышье по географическим и историческим причинам, находясь на азиатском фронтире, является важным центром сплетения казахской и русской культур. Поэма «Соляной бунт» представляет собой квинтэссенцию представлений Васильева о сосуществовании казахской и казачьей культур в XIX веке. Исследование этого феномена интересно с точки зрения формирования специфического трансграничного культурного кода жителей Павлодарской области.

2. В стихотворениях П.Н. Васильева сохранилась локальная – «очеловеченная» – история Павлодара. Павел Николаевич провел детские годы в этом городе и посвятил ему цикл стихотворений-воспоминаний, в которых фигурируют современные ему фамилии, названия улиц, отдельные события.

3. Колониальный дискурс. В период становления советской власти П.Н. Васильев рефлексировал на тему исторических событий прошлых столетий, проецируя их итоги на современную политическую ситуацию.

Материал и методы

Материалом исследования выступает авторская интерпретация в поэме «Соляной бунт» исторических событий, происходящих в Северо-Восточном Казахстане с XVII века до начала XX века: колонизация Казахстана уральскими казаками во главе с Ермаком, бунт рабочих-казахов на соляных приисках в Атбасаре, жестокое подавление этого бунта казаками.

Проблема исторической памяти, отраженной в художественном тексте, требует использования историко-литературного метода, учитывающего исторический контекст при интерпретации идейно-художественного содержания поэмы «Соляной бунт». В исторический контекст включаются исторические события, происходившие в крае, устанавливается связь литературных персонажей с реальными прототипами.

Результаты и обсуждение

Поэма «Соляной бунт» (1933–1934 гг.) повествует о политической обстановке и жизни народов Западной Сибири в период правления Александра III, т.е. основное действие относится к концу XIX в. и происходит на территории, включавшей в себя современную Павлодарскую область. География поэмы находит в себе такие топонимы, как *Куянды, Атбасар, Иртыш, Лебяжье, Черлак, Гусиная Пристань, Муялды, Омск, Каркаралы, Усолка*. Перечисленные географические объекты во второй половине XIX века, после реформ 1867–1868 гг., входили в Акмолинскую и Семипалатинскую области Западно-Сибирского генерал-губернаторства. Павлодарский уезд относился к Семипалатинской области.

Поэма «Соляной бунт» построена на антитезе казахского народа и казачества в период интенсивной соледобычи в крае. При этом важно выделить несколько смысловых центров поэмы, это: освоение Сибири российскими колонизаторами; господство купечества и казачества в крае; положение казахов-рабочих на соляных промыслах.

1. Сибирский поход Ермака

В главе «Грамота» П.Н. Васильев в ходе повествования обращается к прошлому и затрагивает тему похода Ермака в XVII веке как начала колонизации царской Россией Сибири и, в частности, Прииртышья:

*Эти стаи привел на Иртыш Ермак,
Здесь они карагач на костры вырубали
И селились станицами возле зеленой волны,
Тыня, крепости называли по-рыбьи и птичьи, –
Так возникли Лебяжье, Черлак и Гусиная Пристань* (Васильев, 1982, с. 64).

Разбой и насилие, чинившиеся Ермаком и его дружиной, отмечали в трудах многие ученые. Российский историк и археолог Г. Миллер в «Истории Сибири» писал: «Ермак грабежу и разбою чинимого от людей своих в Сибири не почитал за прегрешение» (Миллер, 1999, с. 62). Н.М. Карамзин давал Ермаку следующую характеристику: «...Российский Пизарро, не менее Испанского грозный для диких народов, менее ужасный для человечества» (Карамзин, 1997). П.И. Небольсин, автор труда «Завоевание Сибири», Ермака и его дружину называет «воровской шайкой» (Небольсин, 1849, с. 71). М.К. Козыбаев пишет о том, что на фоне подобных описаний кажется неубедительной попытка современных Ермаку придворных летописцев оспаривать воровскую натуру атамана такими заявлениями: «О сем деле должно писать осторожнее и помянутому Ермаку в рассуждении завоевания Сибири разбойничества не приписывать». Это лишь подтверждает факт того, что поход Ермака в Сибирь поддерживался царской властью и был выгоден в первую очередь именно ей (Козыбаев, 1991, с. 145).

Если обращаться к тексту «Соляного бунта», то здесь можно найти отражение перечисленных сторон похода:

*Вознесли города над собой – золотые кресты,
А кочевники согнаны были к горам и озерам,
Чтобы соль вырубать и руду и пасти табуны.
Становились на травах зеленых, на пепле,
На костях, на смертях, и веселую ладили жизнь
Под ясачным хоругвем ночных грабежей и разбоя* (Васильев, 1982, с. 66–67).

Имя Ермака сегодня знакомо жителям Павлодарской области по названию улицы в Павлодаре и прежнему названию одного из городов области. Город Аксу до 4 мая 1993 года носил имя Ермака. История, связанная со сносом в городе памятника покорителю Сибири и последующим переименованием города, в свое время вызвала у местного населения неоднозначную реакцию. Очевидно, что в исторической памяти русских и казахских жителей образ Ермака имел разное значение. На страницах современной истории Республики Казахстан имя Ермака

вписано в ряды первых русских колонизаторов, захвативших исконные земли казахов. Однако для представителей русской части населения образ Ермака сохранился в другом свете, сформированным за многие десятилетия XX века советской идеологией, продолжавшей имперские традиции России. Так, Ю. Зуевым и А. Кадырбаевым в работе «Поход Ермака в Сибирь: тюркские мотивы в русской теме» отмечается: «Для русских же независимого Казахстана Ермак – чуть ли не главный символ национального самосознания. Это хорошо показали события начала 90-х годов, когда город Ермак был переименован новыми властями в Аксу и снесен находившийся там памятник Ермаку, что вызвало протесты местного русского населения» (Зуев, Кадырбаев, 2000, с. 39). С 2015 года идет разговор о переименовании и улицы Ермак в г. Павлодар. Известный павлодарский краевед Эрнест Дмитриевич Соколкин задавался вопросом о том, резонно ли сохранять в городе улицу, названную именем столь «неоднозначной личности» (Исабеков, 2020).

2. Казачество в Прииртышье

В сложившейся в крае социально-политической обстановке в конце XIX в. возрастает роль казаков как стражи-полиции. Именно силами казачьих войск подавляются периодически вспыхивающие восстания казахов за независимость против царской России, против эксплуатации казахов российскими властями, купцами. Деятель Сибирского казачества Г.Е. Катанаев пишет: «На долю казачьих отрядов, высланных в степь один за другим, выпала почетная роль усмирителей всех взбунтовавшихся» (Катанаев, 1908, с. 36).

В поэме П. Васильев использует для описания казаков метафору «стаи», давая тем самым им характеристику – жестокие как волки разорители и подневольные как собаки стражи: «Казак же держали заместо дозорных собак / И с цепей спускали, когда бунтовали аулы» (Васильев, 1982, с. 67). Через это сравнение ясно прослеживается иерархия доминирования: казахи подчинены власти казаков, а казаки – царской воле. Этой точки зрения придерживаются и историки, изучавшие роль казачества в колонизации Казахстана. М.И. Венюков считает, что «сыграв решающую роль в колонизации, казаки вели себя как завоеватели, и они виновники разорения казахов» (Венюков, 1873, с. 46). Т.А. Инсебаев обращает внимание на такую сторону деятельности казаков в период колонизации Сибири, как принуждение женщин-казашек вступать в связь с казаками: «В Сибири среди русского населения всегда ощущались нехватка женщин. Одним из способов решения этой проблемы стал насильственный захват в степи карательными казачьими отрядами женщин из непокорных казахских аулов, выступавших против политики колониальной российской администрации» (Инсебаев, 2017, с. 22). Этот исторический факт описывается и в «Соляном бунте»:

*И когда не хватало станичникам эсен привозных,
Снаряжались в аулы, чинили резню, табуны угоняли,
Волокли полонянок скуластых за косы по травам
И, бросая в седло, увозили к себе на тыны,
Там, в постелях пуховых, с дикарками тешились вволю* (Васильев, 1982, с. 66).

Историческая роль казачества на колонизированных территориях была в определенной степени вынужденной и подчинялась имперским замыслам царизма,

о чем с сочувствием пишут историки: «Сибирское казачество оказалось жертвой политики царизма, оказавшись в его руках слепым орудием осуществления стратегических задач империи» (Инсебаев, 2017, с. 48). Позиция П.Н. Васильева в этом вопросе сформулирована в работе Е.В. Рубцовой: «Кроме злой воли атаманов, купцов, “володетелей” края, есть жизнь и сознание казачьей массы и человека, представляющего массу. Драматизм их положения особенно возрастает в кризисные, экстремальные моменты жизни, ибо массовое сознание подвержено влиянию стихийных настроений, воли “вождей”» (Рубцова, 2015).

Действительно, в поэме описаны ситуации, в которых казак поступает вопреки типичному поведению. Так, например, казацкий ребенок, еще не утративший наивность и не зараженный ненавистью, умеет сострадать:

– Кыргызов жечь.

– А пошто?

– По то, что озябли.

– А ты бы им шубы?

– Не хватает шуб.

Дитё задумалось: «Ую-ю!

Так ты увези им дедов тулуп,

Мамкину шаль и шубу мою! (Васильев, 1982, с. 68–69).

Одной из центральных сюжетных линий в поэме является судьба молодого казака-бедняка Григория Босого, который пошел против воли атамана и защитил девушку казашку, поплатившись за это жизнью: «– Бе-ей!.. – // <...> // – Не могу...» (Васильев, 1982, с. 94).

В описанных сценах поэмы, несмотря на их малочисленность, заложены возможности для формирования современного мультикультурного кода многонационального казахстанского государства. Ю. Зуев и А. Кадырбаев справедливо отмечают значение аналогичных фактов в исторической памяти казахско-русских отношений: «...История оставила примеры искренней дружбы между лучшими представителями российского казачества и степных народов. Такова была дружба Ч. Валиханова с Г. Потаниным – потомственным сибирским казаком и офицером, знатоком казахского языка, известным исследователем культуры народов Сибири и Казахстана» (Зуев, Кадырбаев, 2000, с. 52). Васильев, создавая образы казаков, способных сострадать казахскому народу, транслирует общечеловеческие ценности: милосердие, уважение к другим народам, доброту, справедливость. О роли Васильева как рефери, стоящего над классовой схваткой, писал Л.П. Быков: «“Соляной бунт” раскрывает трагическую изнанку этой коллизии, когда противоборствующие в “степной стране” силы оказываются равно обреченными (хотя и по-разному) на энтропию своей человеческой сущности. Как те, на кого надевают узду «крепче и круче», так и те, кто беспощадно ее надевает, предстают жертвами. Причем сказано об этом не с публицистической прямоотой, а с эмоциональной пронзительностью, по преимуществу самими картинами происходящего, их общей атмосферой, когда сквозь дым, «пахнувший кровью, тоской и степью», с непреложностью проступает ужас понимания того, что в таком мире “некому человека беречь”» (Быков, 2011, с. 54).

В описанном в поэме «соляном бунте» голодающие казахи-жатаки (‘бедняки’) выступают против беспощадной эксплуатации купцов, владеющих соляными

приисками. Об особенностях соледобычи на озерах в Западной Сибири в XVIII–XIX вв. писал Д.А. Васьков (2020). Добыча соли в крае была весьма прибыльным делом для русских купцов, в основном из-за легкого способа ее получения из соленых озер – Ямышевского и Коряковского и дешевизны рабочей силы – жатаков, которым они платили жалкие гроши, не позволяющие им прокормить свои семьи.

3. Купец Деров

Следующее после Ермака ключевое лицо, представляющее в поэме «властный кулак» русского колониального режима, – Арсений Деров. Этому персонажу посвящена отдельная глава, которая так и называется «Арсений Деров». Полагаем, что прототипом героя был павлодарский купец Артемий Деров. Во-первых, самое очевидное сходство – это имя. Полное имя васьильевского героя (Арсений Иванович Деров) и реального исторического лица (Артемий Иванович Деров) различается двумя буквами. Во-вторых, временной промежуток, описываемый в произведении – конец XIX в. – совпадает с периодом жизни Артемия Дерова. В-третьих, в поэме Деров описывается как очень богатый человек, вышедший из нищих низов. В произведении делается упор на то, что Деров обогатился на добыче и продаже соли; это его «фирма, // Посланная от бога!» (Васьильев, 1982, с. 117). Васьильев называет его «володетелем соленых здешних озер» (Васьильев, 1982, с. 52). В реальной жизни же имя Артемия Ивановича ассоциируется с началом разработки Екибастузского месторождения каменного угля. В-четвертых, Арсений Деров в произведении – самый влиятельный человек в уезде. Во время казни непокорного казака Григория Босого именно Деров дает знак о начале экзекуции, «платком махнув» (Васьильев, 1982, с. 141–142). Автор использует для его характеристики такие перифразы-титутлы, как «хозяин казни», «главарь столетья», «собиратель бесчисленных душ».

Помимо общих черт, в биографии персонажа Васьильева и реального лица Артемия Дерова можно найти ряд различий. Знакомясь с историей города и ролью купцов в его развитии, всегда можно услышать упоминание об Артемии Ивановиче как о деятеле, внесшем вклад в развитие города, строившем церкви, школы, заводы и торговые дома, занимавшемся благотворительностью. П.Н. Васьильев же характеризует своего персонажа как типичного представителя колонизаторов: расчетливого богача, дорожающего своей властью, безжалостного к колонизированному народу и к тем, кто становится на пути его обогащения, использующего казаков для удержания власти и богатства.

Заключение

П.Н. Васьильев показывает роль двух потоков русских, появившихся в Прииртышье и повлиявших на историю края, сформировавших сложную амбивалентную историческую память сегодняшнего времени: казаков во главе с Ермаком и купцов во главе с Деровым. Примечательно, что два этих имени встречаются в топонимике города Аксу Павлодарской области, речь идет о Воскресенской пристани Дерова и Пшембаева и о прежнем названии города Аксу – Ермак.

Васьильев с помощью художественных средств и приемов выражает собственную концепцию исторического прошлого Прииртышья. Собирательный образ казаков и казахов Прииртышья в произведении раскрывает специфику их взаимоотношений, политическую ситуацию в крае и дает ретроспективный анализ описываемых исторических событий. Л.П. Быков писал о специфическом

характере историчности поэм Васильева: «Основанные на жизненном материале, дистанцированном от настоящего, и “Песня...”, и “Соляной бунт” художественно осмысливают социальное поведение масс в острейших исторических катаклизмах. При этом эпическое начало обнаруживает себя здесь не в последовательной событийности, а прежде всего в народном разноличии и многоголосии, представляющих разные, зачастую полярные друг другу позиции участников запечатлеваемых процессов. Ведя речь о кровавом противоборстве белого казачьего войска с Красной Армией (в “Песне...”) или о жестоком подавлении казаками мятежа «киргизов», измученных каторжными условиями соляного прииска (в “Соляном бунте”), автор сосредоточивает внимание не столько на внешней, так сказать, фабульной стороне легших в основу поэм событий, сколько на состоянии тех человеческих совокупностей, что вовлечены в эти события, равно как и на социальных, житейских и эмоциональных мотивировках их жизненной практики» (Быков, 2011, с. 53).

Анализ исторического идейного пласта в творчестве поэта может открыть новый взгляд на историю края, т.к. художественное произведение представляет уже переработанный, осмысленный поэтом материал истории, в котором выбор и сплетение различных сюжетов не может считаться случайностью. Нахождение и интерпретация таких явлений в творчестве П.Н. Васильева может нести за собой вклад в обновление, уточнение, упрочнение фундамента исторической памяти павлодарцев и жителей Прииртышья.

Список использованной литературы

- Быков Л.П. Поэмы и лирика Павла Васильева // Русская литература XX–XXI веков: направления и течения. Вып. 12. Екатеринбург, 2011. С. 48–62.
- Васильев П.Н. Соляной бунт // Поэмы. Омск: Омское книжное издательство, 1982. С. 45–164.
- Васьков Д.А. Соледобыча в Западной Сибири в XVII–XVIII вв. // Урал индустриальный. Бакунинские чтения: материалы XIV Всероссийской научной конференции. Т. 1. Екатеринбург: ООО Изд-во УМЦ УПИ, 2020. С. 75–87.
- Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. Вып. 1. Санкт-Петербург: В типографии В. Безобразова и Ко, 1873. 144 с.
- Деров Артемий Иванович // Почетные граждане. Акимат города Павлодара, 2021. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar-pvl/press/article/details/69641?directionId=6070&lang=ru> (дата обращения: 15.10.2024)
- Зуев Ю., Кадырбаев А. Поход Ермака в Сибирь: тюркские мотивы в русской теме // Вестник Евразии. 2000. №3. С. 38–60.
- Инсебаев Т.А. Очерки колонизации Павлодарского Прииртышья царской Россией: том 7 / гл. ред. А. Нухулы. Павлодар: ПГПИ, 2017. 258 с.
- Исабеков Р. Почему бы Павлодар не назвать в честь Султанбета? – эксперт: Интервью с Э. Соколкиным // Azattyq Rýhy, 2020. URL: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/interview/5466-pochemu-by-pavlodar-ne-nazvat-v-chest-sultanbeta-ekspert> (дата обращения: 12.10.2024)
- Кадырбаев А.Ш. Сказ о казаке-разбойнике // Вокруг света, 2007. №9. URL: <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/4667/> (дата обращения: 20.10.2024)

- Карамзин Н.М. История государства Российского: кн. 3. Т. 9. Санкт-Петербург: Золотой век: Диамант, 1997. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Karamzin/istorija-gosudarstva-rossijskogo-kniga-2/#source (дата обращения: 15.12.2024).
- Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 год. Санкт-Петербург: В. Березовский, комиссионер военно-учебных заведений, 1908. 67 с.
- Козыбаев М.К. История и современность. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 254 с.
- Миллер Г.Ф. История Сибири. Том 1. Москва: Издательская фирма «Восточная литература», 1990. 630 с.
- Небольсин П.И. Покорение Сибири: Ист. исслед. Павла Небольсина. Санкт-Петербург: тип. И. Глазунова и Ко, 1849. 112 с.
- Попова Н.В. Фольклорные традиции в творчестве Павла Васильева: автореф. дисс. канд. филол. наук. Москва, 2017. URL: <https://www.dissercat.com/content/folklornye-traditsii-v-tvorchestve-pavla-vasileva/readc> (дата обращения: 30.09.2024)
- Рубцова Е.В. Выражение нравственно-эстетической позиции П. Васильева в поэме «Соляной бунт» // Современные проблемы науки и образования. 2015. Т. 1, № 1. URL: <https://science.education.ru/ru/article/view?id=18467> (дата обращения: 15.12.2024).
- Темиргазина З.К. Народная демонология в поэзии Павла Васильева // Zbornik Matice Srpske za Slavistiku. 2022. № 101. С. 301–317. https://doi.org/10.18485/ms_zmss.2022.101.18
- Темиргазина З.К. Анастасия и Евгения в антропонимиконе Павла Васильева // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Язык и литература: теория и практика / Language and Literature: Theory and Practice. 2023а. №3. С.55–62. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2023-3-55-62>
- Темиргазина З.К., Андрущенко О.К., Асельдерова Р.О., Николаенко С.В. Специфика ориенталистских мотивов в творчестве Павла Васильева – поэта азиатского фронта // Oriental Studies. 2023б. Т. 16, №1. С. 232–244. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-65-1-232-244>
- Темиргазина З.К. Казаки и казахи: колониальный дискурс в поэме “Соляной бунт” Павла Васильева // Slavica Orientalis. 2023в. Т. LXXII. № 3. С. 485–502. <https://doi.org/10.24425/slo.2023.147515>
- Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. Пер. с франц. М. Габовича // Неприкосновенный запас. Новое литературное обозрение, 2005. №2. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html> (дата обращения: 30.11.2024)
- Хомяков В.И. Художественная картина мира в творчестве П. Васильева: автореф. дис. ... докт. филол. наук. Москва: Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2007. URL: <https://cheloveknauka.com/hudozhestvennaya-kartina-mira-v-tvorchestve-p-vasilieva> (дата обращения: 13.09.2024).

References

- Выков, L.P. (2011). Poemy i lirika Pavla Vasilieva [Poems and lyrics of Pavel Vasiliev]. In: *Russkaya literatura XX–XXI vekov: napravleniya i techeniya*. Вып. 12. Yekaterinburg, 48–62. (in Russ.)

- Derov Artemiy Ivanovich. (2021). In: *Pochetnyye grazhdane. Akimat goroda Pavlodara*. Retrieved 15 October 2024 from <https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar-pvl/press/article/details/69641?directionId=6070&lang=ru> (in Russ.)
- Insebayev, T.A. (2017). *Ocherki kolonizatsii Pavlodarskogo Priirtysh'ya tsarskoy Rossiyey*: t. 7. [Essays on the colonization of the Pavlodar Irtysh region by tsarist Russia: volume 7]. Gl. red. A. Nukhuly. Pavlodar: PGPI. (in Russ.)
- Isabekov, R. (2020). Pochemu by Pavlodar ne nazvat' v chest' Sultanbeta? – ekspert: Interv'yu s E. Sokolkinyom [Why not name Pavlodar in honor of Sultanbet? – expert: Interview with E. Sokolkin]. In: *Azattyq Rýhy*. Retrieved 10 October 2024 from <https://rus.azattyq-ruhy.kz/interview/5466-pochemu-by-pavlodar-ne-nazvat-v-chest-sultanbeta-ekspert> (in Russ.)
- Kadyrbayev, A.Sh. (2007). Skaz o kazake-razboynike [The Tale of the Cossack Robber]. *Vokrug sveta*, 9. Retrieved 20 October 2024 from <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/4667/> (in Russ.)
- Karamzin, N.M. (1997). *Istoriya gosudarstva Rossiyskogo*: kn. 3. T. 9 [History of the Russian State: book. 3. T. 9.]. Sankt-Peterburg: Zolotoy vek: Diamant. Retrieved 15 December 2024 from https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Karamzin/istorija-gosudarstva-rossijskogo-kniga-2/#source (in Russ.)
- Katanayev, G.Ye. (1908). *Kratkiy istoricheskiy obzor sluzhby sibirskogo kazach'yego voyska s 1582 po 1908 god* [Brief historical review of the service of the Siberian Cossack army from 1582 to 1908]. Sankt-Peterburg: V. Berezovskiy, kommissioner voyenno-uchebnykh zavedeniy. (in Russ.)
- Khal'bvaks, M. (2005). Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat' [Collective and Historical Memory]. Per. s frants. M. Gabovicha. *Neprikosnovennyy zapas. Novoye literaturnoye obozreniye*, 2. Retrieved 30 December 2024 from <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html> (in Russ.)
- Khomyakov, V.I. (2007). *Khudozhestvennaya kartina mira v tvorchestve P. Vasilieva* [Artistic picture of the world in the works of P. Vasiliev]. Avtoref. dis. ... dokt. filol. nauk. Moskva: Moskovskiy gosudarstvennyy universitet im. M.V. Lomonosova. Retrieved 13 September 2024 from <https://cheloveknauka.com/hudozhestvennaya-kartina-mira-v-tvorchestve-p-vasilieva> (in Russ.)
- Kozybayev, M.K. (1991). *Istoriya i sovremennost'* [History and modernity]. Alma-Ata: Gylym. (in Russ.)
- Miller, G.F. (1990). *Istoriya Sibiri. T. 1* [History of Siberia. Volume 1]. Moskva: Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literature". (in Russ.)
- Nebol'sin, P.I. (1849). *Pokoreniye Sibiri: Ist. issled. Pavla Nebol'sina* [Conquest of Siberia: Historical research of Pavel Nebolsin]. Sankt-Peterburg: tip. I. Glazunova i Ko. (in Russ.)
- Popova, N.V. (2017). *Fol'klornyye traditsii v tvorchestve Pavla Vasilieva* [Folklore traditions in the works of Pavel Vasiliev]. Avtoref. diss. kand. filol. nauk. Retrieved 30 September 2024 from <https://www.dissercat.com/content/folklornyye-traditsii-v-tvorchestve-pavla-vasileva/reads> (in Russ.)
- Rubtsova, Ye.V. (2015). Vyrazheniye npravstvenno-esteticheskoy pozitsii P. Vasilieva v poeme "Solyanoy bunt" [Expression of moral and aesthetic position of P. Vasiliev in the poem "Salt Riot"]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, 1(1). Retrieved 15 December 2024 from <https://science.education.ru/ru/article/view?id=18467> (in Russ.)

- Temirgazina, Z.K. (2022). Narodnaya demonologiya v poezii Pavla Vasil'yeva [Folk demonology in the poetry of Pavel Vasiliev]. *Zbornik Matice Srpske za Slavistiku*, 101, 301–317. (in Russ.) https://doi.org/10.18485/ms_zmss.2022.101.18
- Temirgazina, Z.K. (2023a). Anastasiya i Evgeniya v anthroponymikone Pavla Vasilieva [Anastasia and Evgenia in the anthroponymicon of Pavel Vasiliev]. *Til және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Language and Literature: Theory and Practice*, 3, 55–62. (in Russ.) <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2023-3-55-62>
- Temirgazina, Z.K., Andryuchshenko, O.K., Asel'derova, R.O., & Nikolayenko, S.V. (2023b). Spetsifika oriyentalistskikh motivov v tvorchestve Pavla Vasilieva – poeta aziatskogo frontira [Vasiliev – A Poet of the Asian Frontier: Specifics of Orientalist Motifs Revisited]. *Oriental Studies*, 16(1), 232–244. (in Russ.) <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-65-1-232-244>
- Temirgazina, Z.K. (2023v). Kazaki i kazakhi: kolonial'nyy diskurs v poeme “Solyanoy bunt” Pavla Vasilieva [Cossacks and Kazakhs: colonial discourse in the poem "Salt Riot" by Pavel Vasiliev]. *Slavia Orientalis*, LXXII, 3, 485–502. (in Russ.) <https://doi.org/10.24425/slo.2023.147515>
- Vasiliev, P.N. (1982). Solyanoy bunt [The Salt Riot]. In: *Poemy*. Omsk: Omskoye knizhnoye izdatel'stvo, 45–164. (in Russ.)
- Vas'kov, D.A. (2020). Soledobycha v Zapadnoy Sibiri v XVII–XVIII vv. [Salt production in Western Siberia in the 17th–18th centuries]. In: *Ural industrial'nyy. Bakuninskiye chteniya: materialy XIV Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii*. T. 1. Yekaterinburg: OOO Izd-vo UMTS UPI, 75–87. (in Russ.)
- Venyukov, M.I. (1873). *Opyt voennogo obozreniya russkikh granits v Azii. Вып. 1*. [Experience of military review of Russian borders in Asia. Vol. 1]. Sankt-Peterburg: V tipografii V. Bezobrazova i Ko. (in Russ.).
- Zuev, Yu. & Kadyrbaev, A. (2000). Pokhod Yermaka v Sibir': tyurkskiye motivy v russkoy teme [Ermak's campaign to Siberia: Turkic motifs in the Russian theme]. *Vestnik Yevrazii*, 3, 38–60. (in Russ.)

А.В. Овчинникова

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Павлодар, Қазақстан

А.Ш. Тлеулесова

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті

Астана, Қазақстан Республикасы

П. ВАСИЛЬЕВТИҢ "СОЛЯНОЙ БУНТ" ПОЭМАСЫ – ТАРИХИ ЖАДЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. П.Н. Васильевтің «Соляной бунт» поэмасы Павлодар Ертіс өңіріндегі өткен оқиғалар туралы тарихи жадының қайнары ретінде қарастырылады. Поэмада сипатталған тарихи оқиғалар соңғы онжылдықта қазақстандық ғылымда қалыптасып келе жатқан постколониялық дискурста релевантылығы мен тарихи маңыздылығы тұрғысынан талданады. Тарихи жады тұрғысынан поэманың «Сибирский поход Ермака», «Казачество в Прииртышье», «Купец Деров» деген үш бөліміне ерекше назар аударылған. Мақалада Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігін отарлау үдерісі және отарлаушылар мен қазақ халқы арасындағы қарым-

қатынастар жөнінде ресейлік және қазақстандық тарихшылардың көзқарастары ұсынылған. Әрі қарай Павлодар Ертіс өңірінің отарлау тарихы «өзіміздікі – бөтен», «қазақтар – казактар» антитезасында құрылатын Васильевтің көркемдік дүниетанымындағы тарихи жады талданады. Ермак пен Арсений Деров поэманың тарихи жады тұрғысынан маңызды рөл ойнайтын кейіпкерлері болып табылады, олардың нақты тарихи прототиптері бар. Империяның шекараларын қорғау және отарланған халықтардың қарсылығын басу міндетіне қарамастан, ақын казактардың жағымсыз бейнесінен басқа, қазақтарға жанашырлық танытатын жағымды казак бейнелерін де жасайды. Осылайша, Васильевтің «Соляной бунт» поэмасында қайта жаңғыртылған тарихи жады біржақты көрінбейді. Ол екіұшты және Павлодар шекаралық өңірінің ерекше мультикультуралық кодының қалыптасуына негіз болып табылады, мұнда басты құндылықтар ретінде жалпы адамзаттық құндылықтар: халықтардың өзара сыйластығы, жанашырлық, мейірімділік және т.б. танылады.

Түйінді сөздер: Павел Васильев, тарихи жады, «Соляной бунт», колониалдық дискурс, казактар, казактар.

A.V. Ovchinnikova

*A. Margulan Pavlodar Pedagogical University
Pavlodar, Kazakhstan*

A.Sh. Tleulesova

*S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University
Astana, Republic of Kazakhstan*

“THE SALT RIOT” POEM BY P. VASILIEV AS A SOURCE OF HISTORICAL MEMORY

Abstract. The article examines P. N. Vasiliev's poem “The Salt Riot” as a source of historical memory about past events in the Pavlodar Irtysh region. The historical events described in the poem are analyzed in terms of their relevance and historical significance for today’s postcolonial discourse, which has been developing in Kazakhstani scholarship over the past decades. From the perspective of historical memory, the main focus is on three chapters of the poem: “Yermak’s Siberian Campaign”, “The Cossacks in the Irtysh Region”, and “Derov”. The article presents perspectives from Russian and Kazakhstani historians on the colonization process of northeastern Kazakhstan and the relationships between the colonizers and the colonized Kazakh people. The article further analyzes the historical memory depicted in Vasilyev’s artistic worldview, where the history of the colonization of the Pavlodar Irtysh region is constructed around the antithesis of “the native – the stranger”, “Kazakhs – Cossacks”. From the perspective of historical memory, the characters Yermak and Arseniy Derov play an important role in the poem, as they are based on real historical figures. Despite the Cossacks' role in guarding the borders of the Russian Empire and suppressing the resistance of colonized peoples, the poet creates not only a negative image of the Cossacks but also positive portrayals of Cossacks who sympathize with the oppressed Kazakhs. Thus, the historical memory recreated by Vasiliev in the poem “The Salt Riot” is not portrayed in a one-dimensional manner. It is ambivalent and thus serves as a foundation for forming a unique multicultural code in the transboundary region of Pavlodar, where core values are universal human ones: mutual respect between people, compassion, mercy, etc.

Key words: Pavel Vasiliev, historical memory, “The Salt Riot”, colonial discourse, Kazakhs, Cossacks.

Вклад авторов

Овчинникова А.В. – концептуализация, формальный анализ, методология, написание – обзор и редактирование.

Тлеулесова А.Ш. – методология, программное обеспечение, роли/письмо – первоначальный проект, написание.

Б. Сағындықұлы*Марғұлан университеті**Павлодар, Қазақстан Республикасы* <https://orcid.org/0000-0002-8311-2272>*email: kasabek65@mail.ru***Н. Ахтаева***Марғұлан университеті**Павлодар, Қазақстан Республикасы* <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>*email: nagibek78kz@gmail.com***ҚАЗАҚ ТІЛІ ПУНКТУАЦИЯСЫ: ТЕРМИНДЕНУ
МЕН ҒЫЛЫМИЛАНУ ҮДЕРІСІ**

Аңдатпа. Мақала қазақ тіл біліміндегі тыныс белгілерін сипаттайды. Оның шығу тарихына мән беріп, қазіргі қолданылуындағы көзқарастарды сараптайды. Мақала барысында тақырыптың терминделу жай-күйі негізделеді, әрі ондай тұжырым тек ғылыми тұрғыдағы пайымдаулармен айқындалады. Байқап қарасаңыз, қазіргі қазақ ілімінде әбден орныққан деп саналатын нүкте тыныс белгісінің ұлы тыныс, ноқат сынды терминдермен белгіленгені анық. Ал бұл сөздердің леп, дем, толқын, тыныс сияқты физио-лингвистикалық бірліктердің қабаттасуынан дамып жетілгені назардан тыс қалып келді. Авторлар тыныс белгілерінің түркі тілдерінің ішіндегі қазақ, қырғыз, қарақалпақ және орыс тіліндегі еңбектердегі қолданыс аймағын анықтап, ғылыми тұжырымдарды қалыптастырады. Сонымен қатар қазақ тіл біліміндегі көрініс аспектісіне кеңірек тоқтап, оларды көркем шығарма тіліндегі пайдалануымен дәлелдейді. Мақаланың үштен екі бөлігі шылау сөздер мен оқшау сөз бірліктерін ажырата қарауға итермелейді. Себебі қазіргі талдауларда сөйтіп, қайта сөздерінің о бастағы шылаулық қызметі жойылып, қыстырма сөз қатарында танылуына мақала иелері қарсы дау айтады. Сол сияқты біршама шылау сөздердің (әрі, және, әйтпесе) сөйлем және сөйлемаралық дәрежедегі құрылымдық-мағыналық топтастырылуына аса қырағылықпен қарауды қажет етеді, әрі соған сәйкес ғылыми негіз қалыптастырады.

Түйінді сөздер: тыныс белгілері, сөйлем, оқшау сөздер, жалғаулық шылау, қыстырма сөз.

Мүдделер қақтығысы:

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

Мақаланың тарихы:

Түскен мерзімі: 20.10.2024

Баспаға қабылданған мерзімі: 03.12.2024

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде өзгеше орынға ие – тыныс белгілері саласы. Сондықтан да аталмыш салаға барынша көңіл аударылып отырғаны абзал. Бұл тұрғыдан келгенде, қазақ тілі грамматикалық оқулықтарының соңында беріліп жүретін салалық тұжырымға сүйеніп келдік. Оның өзінде соңғы жылдары шыққан оқулық талаптары басқа ма, әйтеуір тыныс белгілеріне тән теоремалар енгізілмей қалып жүр. Тағы бір мәселе, оқулық авторларының бұл саланы толық меңгермегені де дәлел болса керек. Әйтпегенде жоғары мектепке арнап жазылған және үш қайтара жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі грамматикасында» тыныс белгісіне арнайы тарау арналған. Аталған еңбек авторлары тәуелсіздік тұсында жеке-жеке оқулық жариялады, бірақ соның екінші авторы ғана бұл мәселені ұмыт қалдырмаған. Мәселен, М. Балақаевтың «Қазіргі қазақ тілі» еңбегі 1992 жылы, ал Т. Қордабаев «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі» 1995 жылы жариялады. Біздің байқауымызда, сол жылдары жарық көрген синтаксистік еңбектер тыныс белгілеріне селқос қарамаған. Қайта, аталған тақырыпқа еңбектерінің басты бөлігін арнап, жауапкершілігін арттырған.

Тыныс белгісіне арнайы жазылған еңбектің болды: Ф. Мұсабекованың «Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы» еңбегі соның дәлелі. Бірақ ол еңбектің өткен ғасырдың еншісінде жатқандығы да шындық. Алғашқы басылымы 1973, екінші басылымы 1991 жыл еді. Ол еңбекте болған теориялық тұжырымдарды толықтай жоққа шығару да мүмкін емес. Ал жаңаша көзқарастың қажетті қағидадарын қабылдамауға тағы да болмайды. Оның үстіне қазіргі қолданыста өрескел қателерге жол беріп жүргеніміз немесе күмәнмен қарайтынымыз да, тіпті әріптестеріміздің өз білгенінше жазуға бет бұрғанын да байқап жүрміз. Қазіргі уақыт тез өзгеру мен түрлі тілдер қатысының әсерінен әр алуан қағидадармен толығып отырады. Мәселен, қазіргі ағылшын тілді еңбектерде жалғаулық шылаулардың сөйлем басында келуіне екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Бірінде жалғаулық шылаулардың қатысына қарсы тұра алмайсың, екінші жағынан «мұндай шылаулар сөйлемнің басталуына жеңілдік береді» (Pennington, 2022).

Материалдар мен әдістер

Мақаланың жазылуында пайдаланылған әдебиеттер тізбесіндегі материалдардың мол пайдасы болды. Сонымен бірге түрлі танымдағы сөздіктер, энциклопедиялық анықтамалықтар өз әсерін тигізді. Бұлар тақырыпқа сәйкес жинақтау, сұрыптау, талдау әдістерімен тиянақталды. Ғылыми саралау әдісі де тақырыптың жан-жақты ашылуына алып келді. Қарапайым ғана көркем шығарма мысалдарының өзінен «зияткерлік өсуді, мәдени және эстетикалық сапа, өзін-өзі бағалау нәтижесінен жинақталатын мәдени әдеп моделі және оның ортадағы шығармашылық пен әлеуметтенуіне» (Moldagali, 2022) көңіл аударылды. Мұндай әдіс оқытудағы алдыңғы қатарлы технологияның құрылымдық моделін жасауға әкеледі.

Нәтижелер және талқылау

Пунктуациялық мәселелерді синтаксистік теориялармен қатар беру үдерісі түркі тілдері ғалымдарының еңбектерінен байқалады. Мәселен, қолымызға іліккен қырғыз және қарақалпақ тіл білімінің грамматикаларында тыныс белгілері бірге

берілген. Бәлкім, бұл жайт олардың оқулық ретінде жарияланғандығынан да болар. Бұл тұрғыда Е.Д. Дауенов пен М.Д. Дауенов авторлығындағы «Грамматика современного каракалпакского литературного языка» және А. Жапар иелігіндегі «Синтаксический строй кыргызского языка» еңбегін қараған жөн. Ал орыс тіл білімінің грамматикалары бұл ілімді синтаксис саласына қоспайды. 1954 жылы жарық көрген «Грамматика русского языка» бастап, кейінгі жарияланымдағы В.А. Белошапкованың 1977 жылғы жарияланымындағы «Современный русский язык» оқулығы осыны аңғартады. Сондай-ақ, әлемдік тіл біліміндегі еңбектер де аталған тақырыпты синтаксис саласының ішіне енгізбейді¹. Осы жағын ескере келгенде, қазақ тіл біліміндегі пунктуациялық мәселелер жеке ілім ретінде қарастырылып, өзіндік теорияларын жинақтайтын уақыт келді.

«Тыныс белгілері – жазба тілдің негізгі құралы болып табылатын, әліпбиден тыс графикалық белгілер жүйесі» (Тіл білімі терминдерінің сөздігі, 2007, б. 296) болып саналады. Терминге іліккен тіркесімнің соңғы бірлігі «таңба» сөзімен мәндес қолданылады. Ал алдыңғы бірлікпен мәндес келетін сөздер саны бірсыпыра: леп, толқын, дем және т.б. Бұлардың қайсысы бастапқы, негізгі екені қазақ жазушыларының шығармаларынан анық байқалады. Қараңыз: *Ол емес, тысқа шығып өз-өзімен қалғанда, жұлдызды аспанға аса бір рақат қуанышпен қарап тұрып, кең тыныс алды* (М. Әуезов) // *Бірақ ақын күрсінгенімен, демі дірілдеп барып, кеудесінен лықсып шыққандай болды. Өксік сияқты жалынды леп бар* (М.Әуезов) // *Аздан соң Қадырбай әндетіп кетті. Дауысында аса бір кең тыныс бар екен. Боздаған нардай үлкен толқын шығады* (М. Әуезов). Осындай себептерден болса керек, тыныс сөзі белгі сөзімен тіркесімге түсіп, терминденуге лайықталған. Жеке құбылыстық қасиеттен тілдік бірлікке ауысқан тыныс деген сөздің ауқымы осылайша күрделілікке ие болып, тілдік-тұлғалық және логикалық-интонациялық қызмет атқарған.

Қазақ тіліндегі тыныс белгілеріне қатысты алғашқы ережелерді бекіту, олардың атауларын орнықтырып, ғылыми қарекетке түсіру А. Байтұрсынұлынан басталады. Мәселен, қазіргі тіл білімінде *нүкте* атауымен орныққан тыныс белгісі ұлт ұстазының оқу құралдарында *ноқат* немесе ұлы *тыныс* сөздерімен жеткізілген (Байтұрсынұлы, 2017, б. 328). Ғалым тұжырымдауында, ұлы тыныс «Әбден біткен ойлы сөйлемдерді бір-бірінен айыратын орында қойылса», қазіргі уақыт олардың қызмет әлеуетін арттырған. Мәселен, төмендегі жазушылардың сөйлем қолданысына мән бере отырып, оның тек тыныс белгісі ғана емес, сонымен қатар байланыстырушылық қызмет атқаратын бірлік ретінде тануға болады. Қараңыз: *Бір абыройы – құрамдағы вагондар бос болатын. Ноқат-адам тапжылар емес! Тепловоz ботадай боздап келеді* (Т. Әбдрайым). Ноқат сөзі, біріншіден, тіл білімінде тыныс белгісі қызметін атқарған. Екіншіден, осы мәнмәтінде екінші мен үшінші сөйлемнің байланысына сеп болып тұр.

Соқпағы мен сүрлеуі мың түлеп, мың түрленген өмірді адам қай нүктеден бастағанын ұмытпаса, Дәрмендей балақайдың тас қыстауына түбі бір соғар еді (Д. Қуат). Біріншіден, нүкте сөзі қазіргі тіл білімінде тыныс белгісі болып әбден орныққан. Ал, екіншіден, берілген құрмаластық сөйлемдегі сыңараралық байланыс лексикалық тәсілдің қызмет-қуатына түсіп тұр. Келесі кезекте тыныс белгісінің нақты мәнмәтіндік деңгейде қызмет атқаратынын байқадық. Мысалы: *Таразиды оқысам тартынып қалам...* «Міне, романның мәні осы екі-үш ауыз

¹ Қараңыз: Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка, 1973; Колесникова В.Д. Синтаксис эвенкийского языка, 1966; Реферовская Е.А. Синтаксис современного французского языка, 1969.

сөз, көп нүктелермен ашылып сала береді. Сонда осындай үлкен романда сөзді қойып көп нүктенің өзі бекер тұрмаған болып тұр ғой. Тіпті, романның оқырман ойында гүлдейтін екінші үлкен бөлігі сол көп нүктеде тұрғанын қайтерсің! (Ұ.Нұрғалымұлы). Мұндағы мысалда, біріншіден, көп нүктелік қызметтің өзі бүкіл романға жүк болғаны айқындалады. Екіншіден, осы жайттағы автордың мысалдық дерегіндегі ой да ғылыми тұжырымға жүк болады.

Қазіргі қазақ тіл білімі, оның ішінде тыныс белгілері саласы, барынша орныққан және ғылыми тұжырымдармен бекітілген сала болып есептеледі. Бастауын 1920 жылдардан тарқататын тыныс белгілерінің шын мәнінде ғылымилануына 1960–1970 жылдар ішіндегі ғылыми тұжырымдар септігін тигізді. Бұл уақыт әдеби көркем шығарма тілінің аса зор дамуымен де түсіндіріледі. Мұндай бай сөз-сөйлемдік қолданыстар тыныс белгілерінің де нық орнығуына алып келді. Нәтижесінде, сөйлем соңы мен сөйлем ішінде келетін тыныс белгілері ажыратылды. Олардың лигвистикадағы қызметі арта түсті. Қазіргі күнгі қолданымдағы әр алуандылық аталған уақыт тұсында үлкен мәселе туғыза қойған жоқ. Тіпті, ол уақыт шеңберінде аталған тақырып жеке зерттеу нысанына ілікті де, көп сұрақтардың шешімін табуына ықпал етті. Ал соңғы жиырма-жиырма бес жылдағы білім саласындағы тұрақсыздық, көркем шығарма авторларының немқұрайдылығы бұл мәселенің қайтадан қаралуына итермелеп отыр.

Тыныс белгілеріне тән әр түрлілікті оңайырақ дейтін тұсынан бастайық. Қазақ тіл біліміндегі шылаулар, оның ішінде жалғаулық шылаулардың бірсыпырасы, құрмалас сөйлем сыңарларын қатынасқа түсіруде белсенді. Мұндай жағдайда жалғаулық шылаулар жеке сыңарлардың я соңында, я басында келеді-дағы сыңарлар арасына үтір қойылады. Шын мәнінде, жалғаулық шылаулардың сыңарларды үтірмен ажыратылуына қатысы жоқ. Ол тыныс белгісі екі сыңардың баяндауыштарына қатысты қойылып отыр. Мәселен, не, немесе талғаулық шылаулары құрмалас сыңарларының аралығында келгенде үтір арқылы ажыратылмайды. Бұл заңдылық басқа шылау түрлері келгенде неліктен бұзылуы керек?

Тіпті, мағыналық жағынан біртектес болатын ыңғайлас мәнді жалғаулық шылаулар құрмалас сөйлем сыңарларын байланыстыруда екі түрлі қызмет атқарып жүр. Егер олар да/де, әрі шылаулары арқылы келсе, үтір арқылы ажыратылады да, және жалғаулық шылауы арқылы болғанда үтір қойылмайды. Қараңыз: *Арбаға урядник пен Елизавета қатар отырыпты да, Быков көшірдің қасына орналасыпты* (Ғ. Мүсірепов) // *Қазан бүлк-бүлк қайнап жатыр, әрі ішіндегі жылқы етінің иісі бұрқырайды* (Ғ. Мұстафин) // *Келгендер арасында Абай бұрыннан білетін Дәндібай, Еренай сияқты қарттар бар және түстері жүдеу, ашаң тартып сұрланған, киімдері жыртық екі-үш орта жасты адам бар* (М. Әуезов). Бұл мысалдарды қолданған қазақтың классик жазушыларына қатысты айтылатын кінәрат жоқ, сонымен қатар үтірдің қойылуына да дау айту әбестік болар. Мәселе «Салалас құрамындағы жай сөйлемдер мейлі жалғаулықсыз байланысын, мейлі жалғаулықтар арқылы байланысын, араларына үтір қойылады» (Қазақ тілі, 1998, б. 432) деген ғылыми пікірге немқұрайды қарауда болып отыр. Демек, үтір жалғаулық шылауға қатысты қойылып отырған жоқ, жай сөйлемдік баяндауыштардың біртектес қызметіне байланысты қойылып отыр.

Сол сияқты әрі жалғаулығының қызметі жай сөйлемдік құрылымда жиі кездеседі. Мұндай қызметті ыңғайлас мәндегі жалғаулықтардың барлығына қарата айтуға болады. Себебі олардың сөздерді байланыстыруында орынсыз

үтір қойылады. Мәселен, *кітап пен қалам алды* десек, жалғаулық шылау үтірсіз жазылады. Неге сүйенгені белгісіз, *кітап, әрі қалам алды* дегенді үтір арқылы жазу дағдыға айналған. Мұндағы басты жайт жалғаулық шылау қызметін түсінбегендіктен болмаса ережеге мұқият назар аудармағандықтан болып отыр. Әйтпегенде жалғаулықтар «...негізгі мағыналарынан айырылып, сөз бен сөзді, сөз тіркестерін немесе бірыңғай жай сөйлемдердің байланысу жолы мен арақатынасын білдіретіндей болып десемантикаланған» (Ысқақов, 2010, б. 363). Ал С. Исаев тұжырымы мейлінше нақты: «Және, мен (пен, бен) шылаулары бірыңғай мүшелер мен ыңғайлас мәнді сөйлемдерді байланыстырып, қайталанбай қолданылады. Сондықтан бұл жалғаулықтар байланыстырған сөздер мен сөйлемдердің арасына үтір қойылмайды» (Исаев, 1993, б. 115). Яғни, ереже анық, тек практикалық тұрғыдан абай болған жөн.

Бұл тұжырымды жалғастыра түссек те болады. *...Бұлар тағы да сілтесе бермек болды. Сөйтін, осы белдің ойына қарай құлай бергенде, жорға Жұмабай арт жағынан, сол иығы тұсынан тасырлатып кеп қосылған бір дүсірді есітті // ...Абайға жайлысы осы болып еді. Әйтпесе, үлкен адамша орталарына шақырып ап, ақымақ бала қып қойып күлгендеріне ырза болайын деген ойы жоқ* (М. Әуезов). Мұнда кемі екі сөйлем байланысынан тұрған мәнмәтін мысалға алынды. Соның ішінде ерекше белгіленген бірліктерді қазіргі қазақ тіл білімін зерделеушілер оқшау сөз түрі ретінде белгілейді: оның өзін сөйлем аралығында келіп, үтір арқылы ажыратылуынан іздегендіктен болса керек. Ал бұл бірліктің тарихи бастауы басқаша болатын. Мәселен, қазақ тілінің ғылыми әлеуетін барынша жетілдірген профессор Қ. Жұбанұлы пікірінше, бұлар «...сөйлемнің ішіне кірген жай сөйлемнің басын қосу үшін істейтін амалдар», нақтырақ айтсақ, «Кейінгі сөйлемнің басында «сол себепті», «сондықтан», «сөйтіп», «сонымен», солармен мағыналас «сосын» сияқты дәнекерлер болады» (Жұбанұлы, 2013, б. 330). Ғалым пікіріндегі *амалдар, дәнекерлер* деп берілген бірліктердің жалғаулық шылаулар екеніне күмән жоқ. Ал жалғаулық шылаулардан кейін, жоғарыда айтқанымыздай, үтір (,) қойылмайды.

Дәл осы бағыттағы ғалым тұжырымы *қайта* шылауына да қатысты айтылған: «Екі сөйлемнің хабары біріне-бірі қайшы келетін болса, кейінгі сөйлемнің басындағы дәнекері «бірақ», «сонда да», «сөйтсе де», «дегенмен», «қайта»-лар сияқты болады» (Жұбанұлы, 2013, б. 330). Амал нешік, қазіргі ілім осылардың ішіндегі қайта шылауынан басқасының мән-мағынасын сақтайды да, *қайта* бірлігін қыстырма сөз қатарына шығарады. Оның өзінде көркем шығармада кездесетін сөйлем ішінен тауып, қазіргі қарсылық мәнді жалғаулық шылау қатарында болмағандықтан, қыстырма деп бере салады. Ақиқатында, қыстырма деп танылған бірліктердің қатарында да қайта тұлғасымен келген бірлік жоқ. *Қайта* бірлігі Қ. Жұбанұлы ілімінен кейінгі уақытта жоғала бастайды. 1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасында» бұл бірлік аталмайды. Тіпті, соңғы және соны еңбек қатарында саналатын «Қазақ грамматикасы» бұл бірлікті не жалғаулық шылаудың, я болмаса қыстырмалық бірліктердің қатарына енгізбейді. Біздіңше, бұл сөз – *керісінше* сөзімен теңдес, қатарлас бірлік. Бұлардың мұндай қызметін С. Аманжолов та көрсеткен-тін. Ғалым *керісінше, қайта, жоқ* бірліктерін «Алдыңғы сөйлемде айтылғанды теріске шығаратын соңғы сөйлеммен бірге айтылады» – деп қысқа қайырады (Аманжолов, 2010, б. 89). Ал онан кейін үтірдің қойылуы оның қыстырмалық сипаты емес, сөйлемдік бірліктің орнында қызмет атқарып тұрғандығынан ба деймін! Сөйлем болмағанның өзінде сөйлемдер аралығын байланыстырушылық қызметте келетін

шылау мәнделес сөздер болса керек. Жалпы, жоғарыда мысалға тартылған бірліктердің қай-қайсысы да толық мағыналы сөзден мағынасыздыққа ұласқан шылау мәнделес сөздер екені анық. Қараңыз: *сөйтін* = *солай етін*, *солай еткендіктен*, *солай етін болып*; *әйтпесе* = *олай етпесе*; *сондай-ақ* = *сонымен қатар*. Бір байқағанымыз, осы сипаттас сөздер ағылшын тілінде көркем шығармалық (бестселлер) деңгейге көтеріліп кеткен. Олардың ойынша, «Ақылдырақ көріну үшін де 41-ге тарта кіші грамматикалық ережелерді сақтауға» (Drayer, 2019) тырысу керек екен.

Келесі бірлік – *әйтпесе* шылауы. Бұл бірлік қазақ тіл білімінде жалғаулық шылау болып негізі қаланды (жоғарыдағы Қ. Жұбанұлы пікірін қараңыз). Шылаулық қызметін жоққа шығарған зерттеулер де жоқ. Тек оның екі сөйлем аралығында келіп, үтір арқылы ажыратылуы тәжірибелік талдауда қыстырма бірлік деп жүйелеуге көшті. Шын мәнінде, үтірдің қойылуы еш теоремаға сәйкес келмейді (жоғарыдағы мысалды қараңыз). Екінші бір жағдай, бұл шылаудың қарсылық мән беруден алшақтып, шарт мән беруге ыңғайлана бастағаны болса керек. «Осы жалғаулықтың табиғаты күні бүгінге дейін дұрыс ашылмай келеді, – дейді Қ. Есенов, – өйткені бір оқулықтарда ол қарсылық мәніндегі жалғаулыққа жатқызылса, енді бірінде талғау мәнді деп танылады. ...*әйтпесе* жалғаулығы синтаксистік компоненттерді байланыстыруға қатынасып, олардың арасында шарттастық мән тудырады» (Есенов, 1995, б. 38). Бұған алып-қосарымыз жоқ. *Әйтпесе* шылауымен қатар *болмаса* шылауының да шарт мән беруге әбден ауысқанын мойындау ғана қалды.

Қорытынды

Сонымен, қазақ тіліндегі тыныс белгілеріне қатысты тұжырымдар толық жинақталып біткен жоқ. Бұл мәселе синтаксис саласымен тығыз байланыста түсіндіріліп отырды. Бірақ мұнан тыныс белгілерінің жоғалтқаны көп болды деп айта алмаймыз. Қайта, тек екі сала бірлігі барынша түйткілді мәселелерді шешіп отырды. Оның үстіне тыныс белгілерін ең жақын түсіндірудің орны синтаксис болған еді. Солай бола тұра, бұл тақырыптарды жеке-жеке сала ретінде тұрақтандыратын да уақыт келді. Мұндай жағдайда оның салалық әлеуеті артып, арнайы зерттеулерді тартатыны айқындала түседі. Ал мақала барысында байқалғанындай, сөйтіп, қайта, әсіресе бірліктерінің қыстырма сөз болып қарастырылуында ешқандай негіз жоқ. Сондықтан тыныс белгілері ілімін жаңаша оқытудың айырықша көрінісіне айналған ІТ негізді білім беруде сақтауға қолайлы жағдай туғызу қажет. Әсіресе сандық технология мен жасанды зият құзіреттілігін орынды пайдалану мүмкіндігін жоғалтып алмау жөн саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Павлодар: «Торайғыров университеті» баспасы, 2010. 112 б.
- Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. Астана, 2017. 752 б.
- Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. Алматы: «Білім» баспасы, 1995. 136 б.
- Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. 640 б.
- Исаев С. Қазақ тілі. Алматы: «Қайнар» баспасы, 1993. 170 б.
- Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. 508 б.
- Тіл білімі терминдерінің сөздігі. Алматы: Фирма «Орнак», 2012. 388 б.

- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Павлодар: «Торайғыров университеті» баспасы, 2010. 457 б.
- Drayer B. (2019). *Dreyer's English: An Utterly Correct Guide to Clarity and Style*. New York: Random House. 320 p.
- Moldagali, B., Sultanova, B., Akhtayeva, N., Suleimenova, A., & Akimbekova, S. (2022). Innovative Technologies: Digitalization of Education. *Journal of Social Studies Education Research*, 13, 4, 209–224.
- Pennington, M. 12 *Grammar Rules That Changed in the Last Decade*. Retrieved 26 December 2024 from <https://www.rd.com/list/grammar-rules-changed-last-decade/>

Қосымша дереккөздер

- Әбдрайым Т. Тағдыр сыйы. Өңгімелер. Алматы: Жазушы, 2017. 280 б.
- Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 2004. 368 б.
- Қуат Д. Аспан таулар аясында. Өңгімелер. Алматы: Жазушы, 2018. 183 б.
- Мүсірепов Ғ. Таңдамалы. Алматы: Жазушы, 2012. 1120 б.
- Мұстафин Ғ. Таңдамалы. Алматы: Жазушы, 2022. 255 б.
- Нұрғалымұлы Ұ. Таразиды оқысам тартынып қалам... // Қазақ әдебиеті, 2019. № 50–51. Б. 8–9.

References

- Amanzholov, S. (2010). *Qazaq adebi tili sintaksisinin qysqascha kursy* [A short syntactic course of the Kazakh literary language]. Pavlodar: Toraigyrov universiteti. (in Kaz).
- Akhmet Baytursynulynyn tiltanyndyq murasy. (2017). [Linguistic heritage of Akhmet Baitursynuly]. Astana. (in Kaz).
- Drayer, B. (2019). *Dreyer's English: An Utterly Correct Guide to Clarity and Style*. New York: Random House.
- Isaev, S. (1993). *Qazaq tili* [Kazakh language]. Almaty: Qainar. (in Kaz).
- Qazaq tili. Enciklopedia. (1998). [Kazakh language. Encyclopedia]. Almaty: Qazaqstan damu instituty. (in Kaz).
- Moldagali, B., Sultanova, B., Akhtayeva, N., Suleimenova, A., & Akimbekova, S. (2022). Innovative Technologies: Digitalization of Education. *Journal of Social Studies Education Research*, 13, 4, 209–224.
- Pennington, M. (2022). *12 Grammar Rules That Changed in the Last Decade*. Retrieved 26 December 2024 from <https://www.rd.com/list/grammar-rules-changed-last-decade>
- Til bilimi terminderinin sozdigi. (2012). [Dictionary of linguistic terms]. Almaty: Firma “Ornak”. (in Kaz).
- Ysqaqov, A. (2010). *Qazirgi qazaq tili. Morfologia* [Modern Kazakh language. Morphology]. Pavlodar: Toraigyrov universiteti (in Kaz).
- Yesenov, Q. (1995). *Qrmalas soilem sintaksisi* [Syntax of a complex sentence]. Almaty: Bilim. (in Kaz).
- Zhubanuly, Q. (2013). *Qazaq til biliminin maseleleri* [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-Ai. (in Kaz).

Sources

- Abdraim, T. (2017). *Tagdyr syiy. Angimeler* [Fate ink. The stories]. Almaty: Zhazuschy. (in Kaz).
- Auezov, M. (2004). *Abai zholy. Roman-epopeya* [The Way of Abai. An epic novel]. Almaty: Zhazuschy. (in Kaz).
- Quat, D. (2018). *Aspan taular ajasynda. Angimeler* [In the Kingdom of Heaven. The stories]. Almaty: Zhazuschy. (in Kaz).
- Musrepov, G. (2012). *Tandamaly* [Selected]. Almaty: Zhazuschy. (in Kaz).
- Mustafin, G. (2022). *Tandamaly* [Selected]. Almaty: Zhazuschy. (in Kaz).
- Nurgalymuly, U. (2019). Tarazidi oqysam tartynyp qalam [I don't dare to read Tarazi]. *Qazaq adabietі gazeti*, 50–51, 8–9. (in Kaz).

Б. Сагындыкулы, Н. Ахтаева

Маргулан университет

Павлодар, Казахстан

**ПУНКТУАЦИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ТЕРМИНИЗАЦИЯ
И НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ**

Аннотация. Статья описывает роль пунктуации в казахском языкознании, придает значение истории её происхождения и анализирует различные точки зрения на её современное использование. В ходе статьи обосновывается состояние терминологии по данной теме, причём такая формулировка определяется исключительно научными суждениями. Например, знак препинания «точка», который считается устоявшимся в современном казахском языкознании, ранее обозначался терминами, такими как «тыныс», «нокат». Также в исследовании не было указано, что эти слова развивались от физико-лингвистических единиц (леп, дем, толқын, тыныс). Авторы определяют область применения пунктуации в трудах на казахском, кыргызском, каракалпакском и русском языках и формируют научные выводы. Кроме того, в казахском языкознании речь идет о более широком аспекте выражения, что свидетельствует о их использовании в языке художественного произведения. Две трети статьи посвящены различению союзных и обособленных слов, поскольку в современных исследованиях исключена родовая функция некоторых союзных слов (сөйтiп, қайта), а эти слова признаются вводными. Точно так же некоторые союзы (әрі, және, әйтпесе) требуют более тщательного подхода к структурно-смысловой группировке слов в предложении и между предложениями.

Ключевые слова: пунктуация, казахский язык, предложение, обособленные слова, союзы, вводные слова.

B. Sagyndykuly, N. Akhtaeva

Margulan University

Pavlodar, Kazakhstan

**PUNCTUATION OF THE KAZAKH LANGUAGE:
TERMINATION AND SCIENTIFIC ANALYSIS**

Abstract. The article describes the role of punctuation in Kazakh linguistics, attaches importance to the history of its origin and analyzes various points of view on its modern use. In the course of the article, the state of terminology on this topic is substantiated, and this formulation is determined solely by scientific judgments. For example, the punctuation mark "dot", which is considered well-established in modern Kazakh linguistics, was previously designated by terms such as "tynys", "nokat". Also, the study did not indicate that these words evolved from physico-linguistic units (lep, dem, tolkyn, tynys). The authors define the scope of punctuation in works in Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak and Russian languages and form scientific conclusions. In addition, Kazakh linguistics refers to a broader aspect of expression, which indicates their use in the language of an artistic work. Two thirds of the article is devoted to the distinction between subordinating conjunction and isolated words, since in modern research the generic function of some conjunctions words (soytip, kaita) is excluded, and these words are recognized as introductory. Similarly, some linking words (ary, zhane, aitpese) require a more thorough approach to the structural and semantic grouping of words in a sentence and inter-sentences.

Keywords: punctuation, sentence, isolated words, conjunctions, introductory words.

Авторлық үлестер

Сағындықұлы Б. – тұжырымдама; формалды талдау; деректерге жетекшілік ету; қадағалау; тексеру;

Ахтаева Н.Х. – хат: бастапқы жоба; жобаны әкімшілендіру; ресурстар; әдіснама; бағдарламалық қамтамасыз ету; жазу – шолу және редакциялау.

УДК 821.161.3

МРНТИ 17.82.32

Ш.А. Умирханова*Казахский национальный женский педагогический университет**Алматы, Республика Казахстан* <https://orcid.org/0000-0002-5514-2810>*email: umirhanovas@gmail.com***Г.А. Орынханова***Казахский национальный женский педагогический университет**Алматы, Республика Казахстан* <https://orcid.org/0000-0003-1864-1802>*email: gibadat_@mail.ru***ПОЭТИКА ПОВЕСТВОВАНИЯ В РАССКАЗЕ А. АРЦИШЕВСКОГО
"БРАТ" В КОНТЕКСТЕ ЖАНРОВОГО ПОДХОДА**

Аннотация. Статья посвящена исследованию поэтики рассказа А. Арцишевского «Брат», рассматриваемого с точки зрения специфики малых повествовательных форм. Рассказ как жанр в последние десятилетия приобретает особую популярность в казахстанской русскоязычной литературе, что обусловлено его способностью компактно и выразительно передавать глубокие идеи и настроения. Авторы анализируют художественное пространство произведения, систему персонажей, использование художественных деталей, а также психологизм, что позволяет выявить как оригинальные черты творчества Арцишевского, так и общие тенденции развития казахстанского рассказа. Исследование акцентирует внимание на специфике художественного воплощения, в том числе на уникальных элементах, отражающих национальный и культурный контекст. Важной задачей статьи является систематизация особенностей казахстанского рассказа, отличающих его от произведений других литературных традиций, а также выявление сходства, связанного с продолжением и трансформацией традиций русской классической литературы. В работе также рассматривается влияние психологизма на развитие персонажей и их взаимодействие в рамках рассказа. Таким образом, статья вносит значительный вклад в изучение жанровых особенностей казахстанской прозы и расширяет представления о взаимодействии локальных и глобальных литературных традиций.

Ключевые слова: жанр, рассказ, казахстанская литература, поэтика, А. Арцишевский.

Конфликт интересов:

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

История статьи:

Дата поступления: 29.01.2025

Дата приема в печать: 04.03.2025

Введение

Малая проза предоставляет уникальные возможности для концентрации основных повествовательных механизмов. Именно в жанре рассказа компактность формы позволяет выявить ключевые приемы организации текста, что делает данный жанр особенно значимым для анализа (Алексеев, 1996). Структура рассказов, часто основанная на диалогичности, многослойности и игре с читательским восприятием, оказывается ценной для интерпретации произведений, в которых прослеживается стремление к активному взаимодействию с аудиторией (Романовская, 2003). Современное зарубежное литературоведение также уделяет внимание теоретическому осмыслению рассказа (short story) как литературного жанра (Ejxenbaum, 1994; Pasco, 1994), его поэтике, литературным приемам, использованным в нем (Guimaraes, 2009; Bahri, Wardiah, & Fitriani, 2021).

О. Сизых отмечает, что постмодернизм в современной прозе трансформирует восприятие быта и бытия, акцентируя внимание на пространственно-временных аспектах существования человека (Сизых, 2012). Эти черты находят отражение и в рассказах Адольфа Арцишевского, где художественное пространство и время формируют многослойную структуру текста. Рассказы малой формы, по мнению А.Н. Тотиевой, передают систему ценностей и стимулируют диалог с читателем (Тотиева, 2016). Это особенно важно для анализа произведений Арцишевского, в которых художественные детали усиливают эмоциональное воздействие и углубляют восприятие текста. А. Джемилева, в свою очередь, подчеркивает актуальность нарратива в условиях смены культурологических парадигм, обращая внимание на его диалогичность и коммуникативные процессы (Джемилева, 2011). Эти идеи напрямую соотносятся с произведениями Арцишевского, где повествовательная структура выстраивает сложную систему взаимодействия между автором, текстом и читателем.

Актуальность исследования поэтики рассказа А. Арцишевского «Брат», изданного в сборнике произведений писателя «Однажды после войны» (2015), определяется растущим интересом к изучению малых жанров в казахстанской русскоязычной литературе. Рассказ, как один из наиболее востребованных жанров, играет важную роль в литературном процессе последних десятилетий, демонстрируя способность лаконично и выразительно передавать повседневную реальность, философские размышления и психологическую глубину. Несмотря на значительное количество исследований, посвященных казахстанской прозе, вопросы, связанные с поэтикой повествования в рассказах Арцишевского, остаются недостаточно изученными. И анализ рассказа «Брат» становится важным не только с точки зрения его сюжетно-тематической структуры, но и в контексте жанрового подхода, позволяющего глубже понять особенности малой прозы в современной литературе.

Материалы и методы

Изучение современной казахстанской литературы сегодня ведется в разных направлениях, один из которых – жанровый подход. Теория жанров как в традиционном, так и в новейшем своем воплощении всегда основывается на одном из полярных подходов – конкретно-исторического или типологического. Первый

предполагает акцентирование особенностей того или иного жанра в данный отрезок литературного процесса. Второй нацелен на определение типологии жанра, перманентно присутствующего в конкретном анализируемом тексте вне зависимости от времени создания, направления и т.д. При этом эти два подхода не всегда противопоставлены. Приведем мнение Л. Чернец: «Необходимость четкого разграничения типологического и конкретно-исторического изучения жанров отмечалась неоднократно. Но продуктивны эти подходы именно тогда, когда они взаимодействуют, дополняют друг друга» (Чернец, 2005, с. 11). Поэтому в своем исследовании мы синтезируем оба подхода: основы тезиса Г.Н. Пospelова «Жанры – явление не исторически конкретное, а типологическое» (Пospelов, 1972, с. 155) и тезиса Д.С. Лихачева «Категория литературного жанра – категория историческая» (Лихачев, 1979, с. 55). В этой совместимости несовместимого на самом деле заложен прагматизм современности как социокультурного поля.

Одной из самых частых форм воплощения художественной мысли современного Казахстана становится малая проза как совокупность жанров малой формы. Чаще всего казахстанские авторы обращаются к форме рассказа, что можно назвать тенденцией развития литературного процесса сегодняшнего дня. Актуальность жанра рассказа обусловлена общей тенденцией к уменьшению повествовательного поля, к вербальной минимизации, обусловленной ритмом жизни читателя.

Результаты и обсуждение

Значительное место в казахстанской литературе занимает творчество Адольфа Арцишевского, публициста и эссеиста, автора более чем пятнадцати стихотворных и прозаических сборников рассказов и повестей, романов. Жанровые предпочтения писателя достаточно широки: рассказ, повесть, роман – все эти формы в равной степени удостоились внимания автора. В рамках нашего исследования, как говорилось выше, обратимся к рассказу Арцишевского «Брат». Рассказ на сегодняшний день является одним из наиболее предпочитаемых жанров в казахстанской литературе.

Рассказ «Брат» описывает простые человеческие отношения, которые в обычной жизни, возможно, не стали бы основой для сюжетного повествования. История военного Ромашова, который, потеряв свою семью в войне, снова обретает счастье, излагается сквозь призму восприятия главного героя рассказа – школьника Олега. Олег, живущий с матерью и Ромашовым, чувствует себя одиноким. Ему не хватает отцовской любви. Ведущим психологическим мотивом мироощущения мальчика становится «ненужность»: «в доме он лишний и никому не нужен», «От одиночества и от того, что в семье он был никому не нужен, его тянуло заглядывать в чужие окна» (Арцишевский, 2015, с. 309–310). Олег проводит время тоже в одиночестве, выпуская птиц из гнезда и принося лесную живность в дом. Вылазки мальчика на природу сопровождает лексический ряд «убегал», «убежал», «спрыгнул и хотел убежать» (Арцишевский, 2015, с. 306–310). Постоянное стремление покинуть пространство дома говорит о неустроенности мальчика, потере им чувства семьи. Треугольник «мать» – «Ромашов» – «Олег» к концу рассказа распадается: отчим узнает о том, что его прежняя семья выжила. Олег, несмотря на его неустроенность, все же добр и человечен: автор подчеркивает, что, несмотря на чувство ненужности, при разговоре с Антониной, сестрой Ромашова, он называет его отцом. Мальчику нужно заполнить пустоту, оставшуюся в душе после гибели отца, и он, пусть и формально, принимает Ромашова.

Судьба Ромашова за короткое время разворачивания сюжета резко меняется: из повествования мы узнаем, что он потерял всю свою семью, затем он узнает о том, что его родные остались в живых. Еще незнакомого с этой новостью Ромашова автор описывает на основе включенных в текст определений: «Ромашов счастливый. Ему повезло», – говорит капитан, имея ввиду, что после потери родных Ромашов нашел любовь. И тут же автор вводит антитезу в описании глаз героя: «А у Ромашова были несчастные глаза – счастливые и несчастные одновременно» (Арцишевский, 2015, с. 311). Парадоксальное сочетание «счастье» – «несчастье» становится ведущим для описания не только отдельной личности героя. Подобное сознание было характерно для всех победителей в Великой войне. Счастье, доставшееся нелегкой ценой, – главная идея, которую транслирует автор. И в этом весь трагизм человека в войне. Авторская позиция А. Арцишевского помогает включить рассказ «Брат» в систему многих других рассказов, описывающих судьбу человека в войне и после войны – в шолоховской истории о «счастливой» встрече героя с названным сыном, в цикле рассказов С. Алексеева «100 рассказов о войне» и других повествованиях на эту тему. Е.В. Крикливец подчеркивает специфику современных произведений о войне: «Временная отдалённость от описываемых событий сделала возможным появление новых когнитивных и эстетических моделей в современной литературе о Великой Отечественной войне. Произведения, увидевшие свет после 2000-х годов, созданы преимущественно авторами, не имеющими личного военного опыта, в своих творческих разысканиях руководствующимися историческими документами, литературными рефлексиями предшественников. Посему читателю предлагается принципиально новый опыт: он уже не погружается в эмпатические переживания автобиографических ситуаций нравственного выбора, а сталкивается с различными способами репрезентации социальных и культурных кодов» (Крикливец, 2024, с. 55).

Действительно, в рассказе А. Арцишевского нет внесюжетных включений о военных действиях, герои практически не произносят слово «война», но вся цепь событий, описанных повествователем, позволяет читателю практически тактильно ощутить чувство потерянного поколения, чью жизнь – каждого по отдельности – и всей страны в целом – исковеркала эта трагедия.

К «военным» элементам пространства рассказа можно отнести такие художественные составляющие, как «чудесная свалка» патронов на пустыре, истребители, которые «носятся» над пустырем (Арцишевский, 2015, с. 307–308). Они дополняют картину описания послевоенной жизни, в которой до сих пор находятся следы народной трагедии. Но подобные артефакты имеют свойство исчезать. Гораздо важнее для автора мысль о том, что бесчеловечность войны кроется в последствиях, которые навсегда остались в душе людей, причастных к войне.

Психологизм авторского повествования проявляется и в том, что фигуре Ромашова противопоставлена старуха, потерявшая на войне обоих детей. И здесь трагичность судьбы матери, чьи сын и дочь оказались по разные стороны войны, позволяют выйти за рамки традиционного деления на «наших» и «врагов», присущего советской военной прозе. Осмысление того, что в войне нет победителей и в любой своей форме и проявлении он бесчеловечен, позволяет А. Арцишевскому художественно воплотить судьбу человека в мировом масштабе. «Мой Алек», – ласково указывает Олегу на фотографию офицера в альбоме старуха. «Он фашист?» – вопрос Олега находит неоднозначный ответ: «Он Александер». Для

матери ээсовец прежде всего сын, который выбрал свой, трагичный, путь во взрослой жизни. «Олег не видел лица на фотографии. Он видел высокую фуражку со свастикой» (Арцишевский, 2015, с. 312), – отмечает повествователь, обращая внимание на доминирование атрибутов врага в сознании мальчика. Старуха, безусловно, меняет представление героя о роли человека в войне. И в это момент авторское начало сильнее всего ощущается в тексте. Потеряв все самое ценное в жизни из-за войны, старуха обладает на сегодняшний день только одним близким существом – козой. Но в финале рассказа и коза тоже уходит от нее. Этот сюжетный момент обостряет чувство трагичности в описании старухи.

Художественная деталь – излюбленный прием в создании портрета героя у А. Арцишевского. Повествователь довольно подробно, несмотря на небольшой объем текста, описывает интерьер обители старухи: «В комнате пахло свежим бельем», «На стене висело распятие», «На столике покоилась источенная временем книга с все тем же распятым Христом на обложке» (Арцишевский, 2015, с. 312). Эти описательные моменты косвенно наделяют старуху такими чертами, как чистоплотность, набожность. «Прошу, панич», – ласково и уважительно приглашает старуха Олега заглянуть в комнату. Поступки старухи, описание ее комнаты контрастирует с образом, созданным до этого момента: Ромашов пытается создать конфликт, видя в старухе только мать ээсовца. Автор же обращает внимание читателя на то, что враг, «чужой», он приобретает свой статус только из-за того, что оказался на одной из противоборствующих сторон. В прошлой жизни Александер был чьим-то сыном, братом. Бесчеловечная же сущность войны лишает общество и человека в нем привычных ролей, семьи, оставляя только ту роль, которая навязана ему войной. На фотографии, запечатлевшей погибшую дочь старухи, мы видим «девчонку», «из тех, что играют с куклами, плаксивы и боятся выстрела из рогатки» (Арцишевский, 2015, с. 312). «Он любил деревья. Он садил сад. Он хотел быть ботаником» (Арцишевский, 2015, с. 312) – совсем не «вражеский» набор личностных качеств Александера ломает сознание маленького героя. «Он бегал на мельницу, ловил раков и рыбу» – это предложение семантически нагружает образ погибшего фашиста, приближая его к Олегу, с походов которого к мельнице за раками начинается повествование. «Война сделала его ээс», – говорит несчастная мать, обозначая подлинный исток человеческой трагедии. Наивысшего напряжения признания старухи достигают в фразах: «Его убили партизаны» и «Ее убили ээс» (Арцишевский, 2015, с. 312), которые поляризуют фигуры брата и сестры – кровных родственников, ставших врагами из-за войны. «Я их схоронила рядом», – говорит старуха, озвучивая мысль о том, что смерть уравнивает людей. Отметим, что подобная расстановка персонажей усложняет рассказ, масштабируя философский подтекст повествования. Важным фактором становится то, что такой важный сюжетный поворот описан через сознание ребенка, объективируя идею отрицания войны.

Образ старухи сопровождается характеристиками христианской покорности: «тихая улыбка», «Ее голос оставался спокойным. Он видел все ту же покорную улыбку», «с тихой и доброй улыбкой», «ее поблекшие глаза слезились, на красном лице была притерпевшаяся улыбка», «Ее голова тряслась, и ее улыбка тоже вздрагивала. Она была припечатана к лицу старухи, как возраст и то, что пережито от чего никуда не уйдешь», «улыбчивая красная щека увлажнялась» (Арцишевский, 2015, с. 312–316). Улыбка на лице старухи становится сквозным элементом, придавая образу несчастной матери трагичность и практические иконописный

облик. СобираТЕЛЬный образ женщины на войне и в послевоенной жизни вбирает в себя все то, что переживали матери и жены: потери любимых, смерть детей, одиночество, неустроенность.

Покорность становится главной чертой и другого женского персонажа рассказа – Валентины, матери Олега. «Поезжай... Тут ничего не поделаешь. Тебе повезло. Не каждый находит семью» (Арцишевский, 2015, с. 314), – покорная своей судьбе, только недавно вновь обретшая счастье, Валентина так легко отказывается от него. «Только наруби побольше дров и принеси воды» – это последнее поручение звучит как последняя просьба приговоренного, того, кто уже ничего не решает, а только подчиняется судьбе. До получения письма с вестью о выжившей семье Ромашова мать Олега описывается как счастливая женщина: «Олег слышит смех матери», «Она тихо смеется, и это счастливый смех» (Арцишевский, 2015, с. 307). После того, как Валентина узнала о детях Ромашова, она начинает жалеть его: «Ему сейчас тяжело» (Арцишевский, 2015, с. 314), не задумываясь о собственном психологическом состоянии. Автор оттеняет эту типичную для женщин войны черту – внутреннюю силу и готовность стойко переносить испытания. Женщина-мать – главная ипостась женского персонажа, которая реализуется и в описании отношений между Валентиной и Ромашовым. Она обращается к супругу «мой мальчик», «мальчик мой». Ромашов при этом чувствует себя ее ребенком: «У Ромашова становятся ясные детские глаза», «Ромашов послушно, как ребенок, плакал» (Арцишевский, 2015, с. 307–311).

При описании Валентины автор традиционно вводит важную для него деталь – платок на плечах героини. В зависимости от настроения героини она воздействует на эту часть женского одеяния, символизирующую семейственность. «Мать стянула концы платка на груди» (Арцишевский, 2015, с. 309), – так описывается жест героини, когда Валентина велит сыну отнести ворону в сарай. Момент наивысшего духовного напряжения женщины, когда она узнала правду о детях Ромашова, также подчеркивается тем же жестом: «Другой рукой она все пыталась стянуть концы платка на груди». В момент, когда она принимает общее решение («Поезжай»), женщина соединяет концы платка: «Мать стянула концы платка на груди и крепко их держала». Описание жеста с платком может усиливать напряжение в сюжете: «Казалось, платок лопнет у нее на плечах» (Арцишевский, 2015, с. 310–314). В ситуации, когда Ромашов уезжает, повествователь отмечает эту важную для состояния героини деталь: «С ее плеч свободно свисали концы платка» (Арцишевский, 2015, с. 316). Образ платка символизирует завязку, кульминацию и развязку в сложившейся ситуации между героями. Свисающие концы платка в финальной сцене обозначают свободу мужчины и женщины друг от друга. Дальнейшая судьба Валентины и Ромашова туманна. Какое решение примет офицер – никому не известно. Но Валентина уже отпускает мужа духовно и физически.

Еще один яркий образ женщины представляет сестра Ромашова Антонина, это собираТЕЛЬный тип советской женщины-военного: «женщина, в шинели, с сержантскими погонами», «прокуренным голосом», «пыталась раскурить трубку», «стала выбивать трубку об носок сапога», «желтым ногтем придавила окурок» (Арцишевский, 2015, с. 310). Авторский психологизм в описании женщины проявляется в «двойном» динамическом портрете: обняв Олега, она становится «женщина-женщина», и ее голос уже «не прокуренный», а «просто немного охрип из-за избытка чувств», «Она жалостливо вздохнула» (Арцишевский, 2015, с. 310).

Портрет подвижный: женщина то примеряет на себя «мужской» облик, то снова возвращается в естественный, женский: «на миг прорезался ее генеральский бас», «Но тут же она снова стала женщиной» (Арцишевский, 2015, с. 310). Автор в портретных деталях подчеркивает неестественность мужественности женщины-участницы фронтовых действий, которая наравне со всеми была вынуждена защищать Родину и отказываться от традиционной мирной роли в семье.

Говоря об особенностях организации художественного пространства в рассказе, отметим, что одним из ключевых в рассказе становится образ дома. Все персонажи обитают в одном пространстве – доме старухи. Это сама старуха, капитан, Ромашов с Валентиной и Олегом. Это общее пространство, на котором разворачивается действие, и герои проживают свою жизнь, становится символом мира, в котором на общей земной территории живут люди, пострадавшие от войны.

Художественное пространство дома включает важный для автора элемент – окно. Вывод о важности мы делаем на основе частотности лексемы, вводимой автором в текст. В двух абзацах, описывающих комнату капитана, «окно» без учета местоименной замены включено четыре раза: «Он не видит окна капитана», «Под окном в расплывчатых сумерках четко вырисован куст сирени», «Олег не видит окна, но он знает, наполовину оно прикрыто рыжей от солнца, седой от пыли и возраста газетой. В центре окна, у переплета рамы газета порвана гвоздем...» (Арцишевский, 2015, с. 313). Символ окна/стекла здесь обозначает грань между художественным миром и точкой зрения автора, которую в этот момент отображает герой. Через прореху в газете видны часы. Образ газеты здесь можно интерпретировать как односторонность средств массовой информации и – в общем – официальных источников – в отображении мировых событий. Откинув пристрастность в образе газеты, автор сквозь детский взгляд на мир пытается объективно оценить роль человека на войне, последствия войны в мире, осознать соотношение философских категорий «время» – «жизнь» – «смерть» – «бессмертие». Реализуется это через образ часов. Они описываются как большие: «похожие на шкаф и величиной с шкаф»; «У них трудный астматический ход и глубокий размеренный бой» (Арцишевский, 2015, с. 313). Тяжелый, будто замедленный ход часов символизирует некую остановку во времени, когда человечество остановилось в своем развитии. Война как варварский способ решения конфликтов, полностью отрицается автором. «Бом-м-м...» – звучит «словно с того света», «Били часы в другом конце дома, в комнате капитана» (Арцишевский, 2015, с. 314) – такой бой напоминает поминальный церковный звон, звучащий по всем людским потерям в Великой войне. Часы как символ смерти и бессмертия одновременно выводят повествование на более высокий уровень, чем простое описание семейной трагедии, а сочетание символов часов и окна символизирует взгляд автора в мир прошлого и рождает мысли о будущем.

Мир настоящего описывается автором в негативном семантическом поле: «страшно и сильно било», «пальцы сводило от усилий», «смертельно боится», «у них трудный астматический ход», «Ему сейчас тяжело» (Арцишевский, 2015, с. 314). Колористика художественного мира также передает трудности послевоенной жизни. Это зеленый цвет гимнастерки: «в скользких зеленых лохмотьях», «он с прозеленью», «зеленую гущу полдня», черный цвет дыма военных пожарниц: «черную дугу», «черный, шевелящийся и скрежещущий клубок», серый цвет уныния: «пушистую серую грудь», «серый ком упал в пыль», тяжелый альбом в сером бархате», красный цвет кровопролития или волнения: «их панцирь станет багрово-красным», «раскраснелась», «на красном лице была притерпевшаяся улыбка», «ягоды были краснобоки» (Арцишевский, 2015,

с. 306–315). Несмотря на то, что война закончилась, картина мира не восстановлена и долго еще будет отзываться в сознании человека.

Символика звука также передает отсутствие гармонии окружающего мира. Мир рассказа наполнен разнообразными звуками. Это предметные звуки: «шум пламени» примуса, на котором варятся раки, «вж-ж-ик!» – звук пули, «Бом-м-м», «били часы», «дверь крякнула»; антропоморфные звуки: смех матери Олега, зооморфные: «Кру...крак», «Карр», «На улицах мычали коровы» (Арцишевский, 2015, с. 306–316). Звуки мирной жизни передают атмосферу послевоенного возрождения, а зооморфные звуки включают маленького героя в природный мир, который логичнее, гармоничнее и – по большому счету – правильное того мира, который создал человек.

Мир растений и животных, окружающий мальчика, разнообразен и несет в себе черты приграничных с Польшей территорий России середины XX века. Русский культурный код рассказа реализуется через ряды составляющих. Это природные семантемы: «береза», «береста», «рак», вещные: «котелок», «примус», «пенька», «паз», «бутылка спирта» (Арцишевский, 2015, с. 306–310). Они передают ощущение человека войны со стороны победителя. Но он выглядит неудобным, неуютным, передавая отсутствие гармонии послевоенного времени.

В финале рассказа возникает символический образ кладбища. К нему направляется Валентина с Олегом и оттуда идет старуха – хозяйка дома. Это место становится частью их жизни, ведь там покоятся близкие люди – те, кто не выжил в войне. На кладбище Валентина идет, чтобы получить силу для разрешения своих проблем. Туда ходит и старуха. Два кладбища – русское и польское – становятся символом одинаковых потерь. Война не может сопровождаться односторонними несчастьями.

Два момента в рассказе – голова воробья, оторвавшаяся от его тела в тот момент, когда Олег подбил птицу рогаткой и эпизод со старухой – полностью меняют отношение героя к миру. В первом случае повествователь отмечает: «Он не хотел держать в руках мертвую или подраненную птицу. Он хотел держать живую, готовую вырваться из рук и снова стать недостижимой» (Арцишевский, 2015, с. 308). Читатель понимает, что послевоенное детство героя – трудное как в материальном, так и в психологическом плане – не ожесточит героя. Его ждет светлое будущее в кругу семьи. Оптимистичность повествования усиливается финальной фразой рассказа: «Через неделю у Олега появился брат» (Арцишевский, 2015, с. 316), с которой перекликается название рассказа и образует семантическое кольцо. Несмотря на то, что братишка Олега не включен в сюжет, он имеет важное значение для понимания идеи рассказа. Мотив беременности здесь символизирует обновление, новую жизнь, другую, свободную от войны, в которой погибают люди, становятся врагами родные, теряются дети, разрушаются дома. Природный фон финальной части рассказа дополняет ощущения героя. Лунарный образ «острого и молочно-белого» молодого месяца, «исподволь наливавшегоса светом» (Арцишевский, 2015, с. 316), символизирует новизну и обновление.

Заключение

Проведенное исследование рассказа А. Арцишевского «Брат» позволило выявить особенности поэтики в одном из самых распространенных жанрах малой прозы Казахстана. Основной идеей художественного текста является передача ощущения послевоенного времени сквозь призму детского взгляда. Мир после

войны не совсем похож на мир. Тревожность и дисгармонию послевоенного мироощущения передает символика цвета (зеленый, черный, красный), звука (природного и вещного). Метафорическое понимание земли как общего дома транслируется через образ общего на всех персонажей дома.

Антропологическая составляющая мира рассказа делится на мужскую и женскую персонажную сферы. Мужчина в рассказе – это военный (капитан, Ромашов) и Олег, сын погибшего офицера. Женщины – вдова офицера Валентина, мать эсэсовца старуха-хозяйка дома, Антонина Петровна, сержант Советской армии. Каждый из них имеет непосредственное отношение к войне. Война незримо является центром сюжетного действия. Послевоенное время в представлении автора – это не полноценный мир. Война не проходит бесследно, а последствия ее практически никогда не исчезнут. Даже счастье героев после войны «несчастно».

Рассказ «Брат» Адольфа Арцишевского представляет собой оригинальный образец художественной прозы, в котором автор синтезирует элементы психологического и философского способов создания художественного мира. Раскрытие внутреннего состояния героев, взаимоотношений людей, которые пережили войну – на фронте или в тылу – призваны через судьбу отдельного человека передать дух эпохи, ознаменованной Великой войной, передать пацифистскую идею бесчеловечности войны.

Произведение Арцишевского, с одной стороны, продолжает традиции русского реалистического рассказа послевоенного времени («Судьба человека» М. Шолохова, «Сын полка» В. Катаева, «Там, вдали» В. Шукшина, «Последние залпы» Ю. Бондарева и др.) в изображении трагизма судьбы человека, с другой – реализует индивидуальные черты жанрового образования, а именно авторский космогонизм мышления, толерантность, присущую всем казахстанским авторам, полинациональную ментальность в изображении мира и человека, что подтверждает эстетическую и художественную ценность рассказа в контексте современного литературного процесса Республики Казахстан.

Список использованной литературы

- Алексеева Т.А. Поэтика повествования в рассказах Н.С. Лескова: дисс. ... канд. филол. н. Москва, МГУ, 1996. 190 с.
- Арцишевский А. Однажды после войны. Алматы: «Алаш», 2015. 480 с.
- Джемилева А.А. Особенности повествования в рассказах Умера Ипчи // Культура народов Причерноморья. 2011. № 252. С. 17–19.
- Крикливец Е. Роман А. Матвиенко «Демон против Люфтваффе» в стилевой интеграции реализм – постмодернизм // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Язык и литература: теория и практика, 2024. Т. 3. №3. С. 55–66. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-3-55-66>
- Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. Москва: Наука, 1979. 360 с.
- Поспелов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы. Москва: Просвещение, 1972. 269 с.
- Романовская О.Е. Принципы повествования в рассказах В. Набокова: дисс. ... канд. филол. н. Астрахань, 2003. 187 с.
- Сизых О.В. Поэтика современного российского рассказа // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. 2012. Т. 9. № 2. С. 123–129.

- Тотиева А.Н. Поэтика рассказа Германа Гудиева «Закадычный» // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2016. № 7–3. С. 72–75.
- Чернец Л.В. К теории литературных жанров // Литературные жанры: теоретические и историко-литературные аспекты изучения. Материалы международной научной конференции «VII Пospelовские чтения – 2005» / Под ред. Ремнёвой М.Л., Эсалнек А.Я. Москва: МАКС Пресс, 2008. С. 6–13.
- Bahri, I.S., Wardiah, D., & Fitriani, Y. (2021). Analysis of the Facts of Stories and Literary Tools in a Collection of Short Stories for the Girl Dancing in the Rain by Dewi Q. A'yun. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 565, 308–316. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210716.057>
- Ejxenbaum, B.M. (1994). O. Henry and the Theory of the Short Story. Trad. Titunik, I.R. In: May, Charles. *The New Short Story Theories*. Athens: Ohio University Press, 81–88.
- Guimaraes, J.F.N. (2009). *The Short-Short Story: The Problem of Literary Genre*. Retrieved 02 January 2025 from https://www.ucs.br/ucs/tplSiget/extensao/agenda/eventos/vsiget/portugues/anais/textos_autor/arquivos/the_short_short_story_the_problem_of_literary_genre.pdf
- Pasco, A.H. (1994). On Defining Short Stories. In: May, Charles. *The New Short Story Theories*. Athens: Ohio University Press, 114–130.

References

- Alekseeva, T.A. (1996). *Poetika povestvovaniya v rasskazax N.S. Leskova* [Poetics of narration in the stories of N.S. Leskova]. Diss. kand. filol. n. Moskva, MGU. (in Russ.)
- Artishevsky, A. (2015). *Odnazhdy posle voyny* [Once upon a time after the war]. Almaty: “Alash”. (in Russ.)
- Bahri, I.S., Wardiah, D., & Fitriani, Y. (2021). Analysis of the Facts of Stories and Literary Tools in a Collection of Short Stories for the Girl Dancing in the Rain by Dewi Q. A'yun. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 565, 308–316. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210716.057>
- Chernets, L.V. (2008). К теории литературных жанров [Towards the theory of literary genres]. In: *Literaturnye zhanry: teoreticheskie i istoriko-literaturnye aspekty izucheniya*. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii VII Pospelovskie chteniya – 2005. Red. M.L. Remneva, A.Y. Esalnek. Moskva: MAKS Press, 6–13. (in Russ.)
- Dzhemileva, A.A. (2011). Osobennosti povestvovaniya v rasskazax Umera Ipchi [Features of the narrative in the stories of Umer Ipchi]. *Kul'tura narodov Prichernomorya*, 252, 17–19. (in Russ.)
- Ejxenbaum, B.M. (1994). O. Henry and the Theory of the Short Story. Trad. Titunik, I.R. In: May, Ch. (ed.). *The New Short Story Theories*. Athens: Ohio University Press, 81–88.
- Guimaraes, J.F.N. (2009). *The Short-Short Story: The Problem of Literary Genre*. Retrieved 02 January 2025 from https://www.ucs.br/ucs/tplSiget/extensao/agenda/eventos/vsiget/portugues/anais/textos_autor/arquivos/the_short_short_story_the_problem_of_literary_genre.pdf

- Kriklivets, Ye. (2024). Roman A. Matviyenko «Demon protiv Lyuftvaffe» v stilevoy integratsii realizm – postmodernizm. *Til және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Yazyk i literatura: teoriya i praktika*, 3(3), 55–66. (in Russ.). <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-3-55-6>
- Likhachev, D.S. (1979). *Poetika drevnerusskoy literatury* [Poetics of Old Russian Literature]. Moskva: Nauka. (in Russ.)
- Pasco, A.H. (1994). On Defining Short Stories. In: May, Ch. (ed.). *The New Short Story Theories*. Athens: Ohio University Press, 114–130.
- Pospelov, G.N. (1972). *Problemy istoricheskogo razvitiya literatury* [Problems of the historical development of literature]. Moskva: Prosveshcheniye. (in Russ.)
- Romanovskaya, O.E. (2003). *Printsipy povestvovaniya v rasskazakh V. Nabokova* [Principles of Narration in the Stories of V. Nabokov]. Diss. kand. filol. n. Astrakhan'. (in Russ.)
- Sizykh, O.V. (2012). Poetika sovremennogo rossiyskogo rasskaza [Poetics of the modern Russian short story]. *Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K. Ammosova*, 9(2), 123–129. (in Russ.)
- Totieva, A.N. (2016). Poetika rasskaza Germana Gudieva "Zakadychnyy" [Poetics of the story "Bosom Buddy" by German Gudiev]. *Aktualnye problemy gumanitarnyx i estestvennyx nauk*, 7(3), 72–75. (in Russ.)

Ш.Ә. Өмірханова, Г.А. Орынханова

*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы*

А. АРЦИШЕВСКИЙДІҢ "АҒА" ӘНГІМЕСІНДЕГІ ЖАНРЛЫҚ ТӘСІЛ ТҮРҒЫСЫНДАҒЫ БАЯНДАУ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақала А. Арцишевскийдің «Аға» әңгімесіндегі поэтиканы шағын баяндау формаларының ерекшелігі тұрғысынан қарастыруға арналған. Әңгіме жанр ретінде қазақ орыстілді әдебиетінде соңғы онжылдықта терең ой мен сезімді жинақы әрі көркем жеткізе білуінің арқасында ерекше танымал болды. Авторлар шығарманың көркемдік кеңістігін, кейіпкерлер жүйесін, көркем детальдарды пайдалануды, сонымен қатар Арцишевский шығармашылығының өзіндік ерекшеліктерін де, қазақ әңгімесінің жалпы даму тенденциясын да анықтауға мүмкіндік беретін психологизмді талдайды. Зерттеуде ұлттық-мәдени мәнмәтінді бейнелейтін бірегей элементтерді қамтитын көркемдік мәнерлеудің ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Мақаланың маңызды міндеті – қазақ әңгімесінің басқа әдеби дәстүр туындыларынан ерекшеленетін қырларын жүйелеу, сондай-ақ орыс классикалық әдебиеті дәстүрінің жалғасуы мен өзгеруіне байланысты ұқсастықтарды анықтау. Сондай-ақ шығарма кейіпкерлерінің дамуына психологизмнің әсері мен олардың оқиға аясындағы өзара әрекеті қарастырылады. Осылайша, мақала қазақстандық прозаның жанрлық ерекшеліктерін зерттеуге елеулі үлес қосып, жергілікті және әлемдік әдеби дәстүрдің өзара байланысы туралы түсінікті кеңейтеді.

Түйінді сөздер: жанр, әңгіме, қазақстандық әдебиет, поэтика, А. Арцишевский.

Sh. Umirkhanova, G. Orynkhanova

*Kazakh National Women's Teacher Training university
Republic of Kazakhstan, Almaty*

**POETICS OF NARRATIVE IN A. ARTSISHEVSKY'S STORY
“BROTHER” IN THE CONTEXT OF GENRE APPROACH**

Abstract. The scientific article is devoted to the study of the poetics of A. Artsishevsky's story ‘Brother’, considered in the context of the specificity of small narrative forms. The short story as a genre in recent decades is gaining special popularity in Kazakhstani Russian-language literature, which is due to its ability to compactly and expressively convey deep ideas and moods. The authors analyse the artistic space of the work, the system of characters, the use of artistic details, as well as psychologism, which makes it possible to identify both original features of Artsishevsky's work and general trends in the development of Kazakhstani short stories. The study focuses on the specifics of artistic embodiment, including unique elements reflecting the national and cultural context. An important task of the article is to systematise the peculiarities of the Kazakhstani story, which distinguish it from the works of other literary traditions, as well as to identify similarities associated with the continuation and transformation of the traditions of Russian classical literature. The paper also considers the influence of psychologism on the development of characters and their interaction within the story. Thus, the article makes a significant contribution to the study of genre features of Kazakhstani prose and expands the ideas about the interaction of local and global literary traditions.

Keywords: genre, short story, Kazakhstan literature, poetics, A. Artsishevsky.

Вклад авторов

Умирханова Ш.А. – концептуализация, формальный анализ, программное обеспечение, роли/письмо – первоначальный проект, написание.

Орынханова Г.А. – написание – обзор и редактирование, курирование данных, исследование; методология.

**2 БӨЛІМ.
ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ****РАЗДЕЛ 2.
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКОВ****SECTION 2.
METHODS OF TEACHING LANGUAGES**UDK 81'362
MRNTI 16.21.37[DOI: 10.52301/2957-5567-2025-4-1-114-125](https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-1-114-125)**Li Shirui***Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan* <https://orcid.org/0009-0006-0584-6023>
*email: lishirui3@gmail.com***M. Zhambylkyzy***Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan* <https://orcid.org/0000-0001-5153-6372>
*email: marina.zhambyl@gmail.com***THE PRONUNCIATION TRANSFER OF RUSSIAN PHONEMES AND SYLLABLES AMONG STUDENTS FROM SOUTHEAST CHINA**

Abstract. This article focuses on the analysis of pronunciation transfer in the acquisition of the Russian language by Chinese students. The research examines the phonemes and syllables of both Russian and the Southeastern Chinese dialects. In this study, we investigate the general pronunciation biases in Russian and the related pronunciation issues among students from Southeast China, while also compiling relevant information and data on Russian phonology and the phonology of Southeastern Chinese dialects. Using these data, we conduct comparative analyses to uncover pronunciation transfer and the causes of pronunciation biases influenced by the native language of Chinese students. The study concludes that many negative transfers occur in the Russian pronunciation of students from Southeast China, particularly regarding the pronunciation of consonant phonemes and syllables. However, some individual positive transfers also exist. The goal of this scientific study is to provide an effective guide for Chinese students to develop accurate Russian phonetic awareness, master proper pronunciation, and learn the correct articulation methods. Additionally, it aims to offer practical reference materials and new data for research in the field of second language acquisition, specifically in Russian.

Keywords: language transfer, Russian language acquisition, pronunciation biased errors, Chinese students, phonetic cognition.

Conflict of interests:

The authors declare no conflict of interest.

Article history:

Received: 04.12.2024

Accepted: 03.02.2025

Introduction

In recent years, more and more Chinese students have been studying abroad in Russian-speaking countries and learning Russian. This trend has emerged due to changes in the international situation and the rapid development of modern international trade. China, Russia, and the countries of the Commonwealth of Independent States (CIS) are strengthening international exchanges and cooperation in economic, educational, and other areas.

One of the most important aspects of learning Russian for foreign students is, of course, mastering spoken Russian. Pronunciation, words, and sentences are all the basic units of the language. However, as A.A. Reformatsky said, “sounds are the material signs of languages” (Reformatsky, 2004, p. 20). Pronunciation is the material foundation of language, making the acquisition of Russian phonetics particularly essential for learners. However, it is especially challenging for Chinese students to acquire Russian phonetics. Because Chinese and Russian belong to different language families, Chinese students often speak Russian with numerous pronunciation errors, leading to negative language transfer. This is an objective reality, and such negative transfer has posed significant challenges to Chinese students trying to master Russian pronunciation. Nevertheless, these objective difficulties can be overcome with subjective effort. The key to overcoming pronunciation difficulties lies in ensuring that students have a correct understanding of articulation and mouth-tongue positions. This highlights that the study of foreign language pronunciation transfer has become an urgent and innovative direction in current bilingual comparative linguistics research. Phonetics is a branch of linguistics that focuses on phonemes, syllables, accents, and intonation. The comparative phonetics of different languages has become a major area of research in linguistics. The study of Russian-Chinese comparative phonetics is particularly complicated because Chinese is an ideographic language, rather than a phonetic alphabetic language. Although Chinese uses a unified hieroglyphic writing system, there are many dialects with different pronunciations across regions (Zavyalova, 1996, p. 7). In this article, we analyze the transfer of Russian pronunciation among students from Southeast China. There are two main reasons for choosing this focus. First, a large proportion of Chinese students studying in Russian-speaking countries come from Southeast China. This is due to the fact that the coastal provinces in Southeast China have historically been hubs for international trade. Many Chinese people involved in international commerce abroad are from this region. For instance, in Kazakhstan, in addition to Kazakhs from China’s Xinjiang province, the largest group of Chinese students are from Southeast China, particularly from Canton, Fujian, and Zhejiang. It is also worth noting that the Chinese spoken by most overseas Chinese (particularly Cantonese and Hoklo) are dialects from Southeast China, especially in Asian countries and the United States. Second, students from Southeast China tend to make the most significant pronunciation errors when speaking Russian. Chinese and Russian belong to different language families, and the phonetic similarities between Chinese dialects from the Southeast region and Russian are particularly low. The pronunciation habits and tongue positions in these dialects are very different from those of the Russian

language. These Southeastern Chinese dialects primarily include Cantonese (also called Yue Chinese, spoken in Guangdong Province, Hong Kong, and Macao) and Hokkien (also known as Min Chinese, spoken in Fujian Province, Taiwan, and Hainan). There is a common belief in China that people from the Southeast have difficulty with phonetics because their dialects influence their pronunciation of even standard Mandarin Chinese. This is why people from the Southeast are often perceived as speaking less standard Mandarin compared to other regions. All of these factors demonstrate that the dialects of Southeast China significantly impact Chinese students' acquisition of Russian phonetics. To help Chinese students acquire fluent, natural Russian, and minimize the negative influence of their dialects on Russian pronunciation, we will analyze how the phonetic features of Southeast Chinese dialects affect the transfer of Russian pronunciation. Our aim is to provide practical insights to help Chinese students overcome the challenges posed by their mother tongue dialects and to contribute valuable information to the fields of bilingual contrastive linguistics and cognitive phonetics.

Material and methods

“Transfer” is a term from cognitive psychology that refers to the phenomenon in which learners use their existing knowledge and skills to acquire new ones. Language transfer specifically refers to the process in which learners attempt to express ideas using the phonology, vocabulary, and grammatical structures of their native language when learning a foreign language, especially through purposeful learning and intercultural communication. In brief, it is the influence of a person's knowledge of one language on their knowledge or use of another language (Jarvis & Pavlenko, 2008, p. 1). Therefore, our research focuses on phonological data regarding students' native languages and Russian, comparing and analyzing the phonology of these languages to identify the causes of transfer. The necessary research methods include contrastive analysis, investigative methods, descriptive methods, and exemplification methods. Firstly, an investigation into the Russian pronunciation errors of students from Southeast China will be conducted, focusing on related pronunciation cases of phonemes and syllables. This will help us obtain students' Russian pronunciation and understand their cognition of Russian phonology. Secondly, phonological materials from both Russian and the students' native languages will be gathered from online pedagogical sources and scientific literature. These phonological data will then be organized into tables for analysis in terms of equivalence and differentiation. Thirdly, the results of the bilingual comparative analysis will be verified and traced by examining actual cases of students' pronunciation.

The well-known linguist T. Odlin defines language transfer in his influential book “Language transfer: Cross-linguistic influence in language learning”, stating that: “the influence (on developing target language competence and production) resulting from similarities and differences between the target language and any other language that has been previously (and perhaps imperfectly) acquired” (Odlin, 1989, p. 27). His more recent book, “Explorations of Language Transfer” (Odlin, 2022, p. 69), provides a theoretical framework that guides this article. Since the development of language transfer research, many linguists agree that the first language (L1) can have a positive transfer effect on learners' foreign language knowledge due to the commonalities between languages. However, because each language also has its own cultural connotations and individual characteristics, the L1 often has a negative transfer effect on learners' foreign language knowledge. With the development of cognitive linguistics and cognitive psychology, language transfer has come to be viewed as a natural psychological phenomenon

generated by human cognitive processing, rather than a simple replacement of language habits, as behaviorism suggests. Therefore, research materials on language transfer, based on cognitive science and its methods, are a primary reference for this study. For instance, M. Pienemann examines transfer phenomena and explores the constraints of language transfer through the processability theory (Pienemann, 1998, p. 17), while G. Kasper introduced the concept of pragmatic transfer, emphasizing that pragmatic transfer can be viewed as a communicative or meta-pragmatic strategy for interlanguage speakers (Kasper, 1992, p. 201). In the 21st century, “Crosslinguistic influence in Language and Cognition” by S. Jarvis and A. Pavlenko became a milestone in the development of language transfer theory (Jarvis & Pavlenko, 2008, p. 32). Later, scholars began exploring the role of transfer in language acquisition from psycho-cognitive and structural linguistic perspectives. For example, “Microvariation in multilingual situations: The importance of property-by-property acquisition” (Westergaard, 2021, p. 385), “The role of native language phonology in the production of L2 contrasts” (Eckman & Iverson, 2013, p. 67) and “The acquisition of subject and object pronouns” (Slabakova et al., 2019, p. 42), all contribute to this line of research. Additionally, “A literature review of phonetic transfer” (Zhao, 2024, p. 319) provides valuable literature for this study. However, more relevant literature (i.e. literature on language transfer in Russian) is scarce. For instance, in Kazakhstan, although issues of language transfer in Kazakh-Russian have been explored in several studies, including N.Kh. Demesinova’s works: “Interference in Russian speech of Kazakhs: problems of Kazakh-Russian bilingualism” (Demesinova, 1988), “A literature review of phonetic transfer” (Demesinova, 1987). But the new research in the past five years has only been such as “On Negative Language Transfer in the Speech of Kazakh-Russian Bilinguals: Post-Soviet and Current Identities” (Zhabayeva, 2024).

In addition to the above theoretical and empirical materials, we focus specifically on the current work. Language transfer is generally divided into two categories: positive and negative. Negative transfer (i.e., biased errors) in foreign language pronunciation can be divided into two types: one that is harder to correct, and another that is easier to correct. The Russian phonetic transfer that is difficult to correct for Chinese students mainly involves phonemes and syllables. Therefore, this article focuses on analyzing the pronunciation transfer of Russian vowels, consonants, and syllables among students from Southeast China. The core research materials for this study include Russian phonological data and Chinese phonological data, specifically Russian phonemes and syllables, Cantonese phonemes and syllables, Hokkien phonemes and syllables, and voice recordings of Chinese students’ Russian pronunciation. Most of these data can be obtained from monographs such as “Phonetics and Phonology of Russian” (Sokolova, 2021, p. 16) and the Chinese Dialect Database. However, the actual cases of Chinese students’ Russian pronunciation, which are crucial for the comparative analysis, must be collected personally.

Results and discussion

As mentioned in the introduction, the dialects commonly spoken in southeast China are Cantonese (spoken in Guangdong Province, Hong Kong, and Macau) and Hokkien (spoken in Fujian Province, Taiwan, and Hainan Province). Therefore, we will compare Russian phonemes and syllables with those of these two dialects to analyze equivalence cases and then conduct pronunciation surveys. These surveys will help verify the findings with examples to reveal the transfer of Russian pronunciation through the dialects of southeast China and the causes behind it.

1. The transfer of Russian vowels pronunciation by the dialects of the Southeast China

Table 1. Vowel equivalence

Russian	/a/	/o/	/y/	/ə/	/ɨ/	/ɯ/
Cantonese	/a/	/ɔ/, /o/	/u/	/ɛ/	null	/i:/
Hokkien	/a/	/ɔ/, /o/	/u/	/ɛ/	null	/i:/

We analyzed the vowels and, upon comparison, found that the transfer of Russian vowels is similar in both Cantonese and Hokkien. Firstly, the Russian vowel /ɨ/ has no equivalent in these two dialects. In actual pronunciation, Chinese students generally substitute the Chinese compound vowel /ei/, which sounds similar to /ɨ/, leading to negative pronunciation transfer for commonly used words, such as personal pronouns like “мы” and “ты”. In addition to substituting /ei/, some students use /i:/ (the equivalent of /ɯ/). The reason for this transfer lies in the tongue positions of /ei/, /i:/, and /ɨ/: Chinese students move their tongues forward during pronunciation due to the influence of dialectal pronunciation habits and a cognitive gap regarding the Russian phoneme /ɨ/, which should be pronounced without moving the tongue.

Apart from /ɨ/, other Russian vowels have equivalents in Cantonese and Hokkien, although there are still some subtle differences. For instance, the Cantonese and Hokkien /ɛ/ does not open the mouth as much as the Russian /ə/, which is not a perfect equivalent but can be considered a relatively favorable positive transfer. Since there is no equivalent for this sound in Mandarin Chinese or most northern Chinese dialects, students from northern China often mispronounce Russian /ə/ as Chinese /ai/, leading to a negative transfer.

Similarly, the vowels /o/ and /y/ in Cantonese and Hokkien are not perfect equivalents of Russian /o/ and /y/. The difference lies in the mouth shape, as /o/ and /y/ in Cantonese and Hokkien have a smaller rounded mouth shape and a lower tongue position than the Russian equivalents. The bias is more pronounced among Hokkien students than Cantonese students, which is why Hokkien students often have a slight accent when pronouncing Russian /o/ and /y/. Fortunately, this transfer does not result in significant phonological differences in continuous speech and does not lead to lexical deviations, so it is not considered a major negative transfer. However, it remains important for students to practice the correct mouth shapes for these vowels in order to develop proper pronunciation habits.

2. The transfer of Russian consonants pronunciation by the dialects of the Southeast China

Table 2. Consonant equivalence

Russian	/б/	/в/	/г/	/д/	/ж/	/з/	/й/	/к/	/л/	/м/	/н/
Cantonese	null	/v/	null	null	null	null	/j/	/k/	/l/	/m/	/n/
Hokkien	/b/	null	null	/d/	null	null	null	/k/	/l/	/m/	/n/
	/п/	/р/	/с/	/т/	/ф/	/х/	/ц/	/ч/	/ш/	/щ/	soft cons.
	/p/	null	/s/	/t/	/f/	null	null	null	null	null	null
	/p/	null	/s/	/t/	null	null	null	null	null	null	null

(1) The common transfer of Russian consonants pronunciation by Cantonese and Hokkien:

a) As shown in the table above, there is no equivalent for Russian /з/ in Cantonese and Hokkien. Students typically pronounce this consonant as the Chinese consonant /dz/, resulting in negative transfer. Some students may even pronounce it as /s/ (the equivalent of Russian /c/), causing even more severe negative transfer and word misunderstandings, such as: *зам* → *сам*, *завал* → *совал*.

b) The equivalents of Russian /л/, /м/, and /н/ exist in both Cantonese and Hokkien as /l/, /m/, and /n/, which are very similar to Russian sounds. However, there are small differences in the tongue position during pronunciation. While this does not result in significant negative transfer, it is important for students to pay attention to these small differences and practice proper tongue positioning to ensure the most standard pronunciation of Russian.

c) Another common negative transfer observed in Cantonese and Hokkien, as in almost all Chinese dialects, is with the trill consonant /р/ and soft consonants. Since Chinese languages lack these sounds (a phenomenon known as linguistic lacuna), students often replace /р/ with /л/ or /r/ (which corresponds to Russian /ж/) and soft consonants by adding “и” (e.g., hard consonant + “и”). This not only hinders accurate pronunciation of Russian but also interferes with students’ ability to memorize Russian words and spellings correctly.

d) Cantonese and Hokkien lack the Russian velar consonants /г/ and /х/, but there are glottal fricatives /h/ and /ɦ/ in these dialects that sound similar to /г/ and /х/. As a result, Cantonese and Hokkien students may pronounce /г/ and /х/ as /h/, or sometimes even as /ɦ/, which represents a unique negative transfer from these dialects.

e) The Russian consonants /ц/, /ч/, and /щ/ are particularly challenging for Cantonese and Hokkien students since there are no direct equivalents in these dialects. However, Cantonese and Hokkien do have the consonant /ts^{hi}/, which lies somewhere between the Russian /ц/ and /ч/. Additionally, the consonant /si/ exists, which lies between Russian /c/ and /щ/. In actual pronunciation, students often incorrectly pronounce Russian /ц/ and /ч/ as /ts^{hi}/ and /щ/ as /si/. Some Mandarin Chinese speakers, influenced by the positive transfer of Mandarin /c/ (which corresponds to Russian /ц/), are able to pronounce /ц/ correctly but end up pronouncing /ч/ as /ц/.

f) Cantonese and Hokkien, like most southern Chinese dialects, do not have the concept of retroflex sounds, so the actual pronunciation of Chinese retroflex consonants in Cantonese and Hokkien is transformed into the paired blade-alveolars. For example, the pair of Chinese Mandarin consonants /sh/-/s/ (the equivalent of Russian /щ/-/c/) is pronounced in Cantonese and Hokkien as /s/-/s/. This linguistic phenomenon leads to Cantonese and Hokkien students mispronouncing Russian retroflex consonants /щ/ and /ж/, resulting in negative pronunciation transfer. For example, “шум” becomes “сум”, and “цаша” becomes “саса”. However, irregularly, the negative transfer of /ж/ does not occur as /з/: although /ж/-/з/ are paired consonants in Russian, /з/ has no equivalent in Cantonese and Hokkien. Students therefore pronounce /ж/ as /dz/ (see the analysis of /з/ above).

(2) The individual transfer of Russian consonants pronunciation by the Cantonese:

a) Cantonese causes a typical negative transfer for consonants /б/ and /д/, with Cantonese students incorrectly pronouncing these two voiced consonants as their voiceless counterparts, /п/ and /т/ (i.e., /p/ and /t/). It is important to note a characteristic case of cross-linguistic phonology: in Mandarin Chinese and most Chinese dialects, there are no true voiced consonants, or they can be understood as lacking voiced consonants in the traditional sense. Thus, the definition of voiced and voiceless consonants in modern Chinese differs from that of

Russian. The distinction between voiced and voiceless consonants in modern Chinese refers only to aspirated and unaspirated sounds (Lin Yen-Hwei, 2007, p. 19). If voiced consonants are judged by Russian phonetic standards, voiced consonants in modern Chinese are actually voiceless. This phenomenon results in difficulties for most Chinese students in pronouncing Russian voiced consonants, often pronouncing them incorrectly as voiceless, for example: “*da*” as “*ma*” and “*баба*” as “*nana*”.

b) The consonant /v/ (i.e., the equivalent of the Russian consonant /в/) no longer exists in most Cantonese-speaking regions, as well as in Mandarin Chinese. Despite this unfavorable linguistic condition, Cantonese students are generally able to recognize and acquire the pronunciation of /в/, and no significant negative transfer occurs. This is because Cantonese and Mandarin Chinese both have consonants /f/ and /w/, and in everyday conversation, many Chinese speakers are influenced by the pronunciation of /f/, sometimes pronouncing /w/ as /v/ by naturally biting their lips. Nowadays, the Mandarin pronunciation norm defaults to pronouncing /w/ as /v/, which is also considered correct.

c) There is an individual negative transfer of /ж/ by the Cantonese: Cantonese students often fail to pronounce /ж/ correctly, they pronounce /ж/ as /й/ or /dz/, resulting in serious negative phonetic transfer and even ambiguity of the word, for example, “*жюль*” as “*юль*” or “*dzюль*”, “*жарко*” as “*ярко*” or “*dzарко*”. The reason for the negative transfer /ж/ as /й/, needs to be explained by the case of pronunciation evolution in Chinese dialects: for example the Chinese character “*如*”, “*如*” is pronounced as /ru/ (/жу/) in Mandarin Chinese (Mandarin Chinese /r/ = IPA /ʐ/ = Russian /ж/), whereas in Cantonese there is no equivalent of /r/, then the Cantonese consonant /j/ (Cantonese /j/ = Russian /й/) is used to replace the function of /r/, so the character “*如*” is pronounced as /jyu/ (/юй/) in Cantonese, which causes the bad habit of pronouncing /ж/ as /й/.

And the other one, the reason for the negative transfer /ж/ as /dz/ has already been analyzed in the section (1).

d) As mentioned earlier, the Cantonese consonant /j/ is equivalent to the Russian consonant /й/, which is a significant positive transfer for Cantonese speakers. While Mandarin Chinese and other Chinese dialects have a similar phoneme /i/ to Russian /й/, and other Chinese students can acquire /й/ through /i/, the phoneme /i/ is always a vowel and is not as intuitive. Cantonese /j/ is an intuitive consonant equivalent to Russian /й/.

(3) The individual transfer of Russian consonants pronunciation by the Hokkien:

a) Miraculously, the transfer of Russian /б/ and /д/ by Hokkien speakers is positive. However, this is a relative conclusion: unlike Mandarin, Cantonese, and most other Chinese dialects, Hokkien retains some features of Old Chinese, including two true voiced consonants /b/ and /d/. Therefore, Hokkien students have an advantage over other Chinese students in learning the Russian consonants /б/ and /д/. However, it is important to note that the Hokkien /b/ and /d/ are not exactly equivalent to Russian /б/ and /д/: the former have a lower degree of voicing, and at times, Hokkien /b/ and /d/ sound like semi-voiced consonants, i.e., they lie between voiced and voiceless consonants. Hokkien students still need to correctly recognize the Russian /б/ and /д/ and practice correct pronunciation.

b) There is individual negative transfer of the Russian labiodental fricatives /в/ and /ф/ by Hokkien speakers: the equivalents of /в/ and /ф/ (i.e., /v/ and /f/) do not exist in Hokkien. Due to a dialectal pronunciation habit of replacing Mandarin /f/ with /h/, Hokkien students often mispronounce Russian /в/ and /ф/ as /w/ and /h/. However, there is a special case in areas where Hokkien is spoken near Cantonese-speaking regions: in these areas, a bilabial fricative /Ф/ exists, which, though different from the Russian

labiodental fricative /ф/, can aid students in acquiring the correct pronunciation of Russian labiodental fricatives /в/ and /ф/ with appropriate labial adjustments.

c) There is also an individual negative transfer of /ж/ by the Hokkien. As we described about the transfer of Russian consonants by the Cantonese in the section (2): the character “如” is pronounced as /ru/ (/жу/) in Mandarin Chinese (Mandarin Chinese /r/ = IPA /z/ = Russian /ж/), whereas in Cantonese there is no equivalent of /r/, then the Cantonese consonant /j/ (Cantonese /j/ = Russian /й/) is used replace the function of /r/, so the character “如” is pronounced as /jyu/ (/юй/) in Cantonese, which causes the negative transfer of pronouncing /ж/ as /й/. The same phenomenon also exists in Hokkien: there is also no equivalent of /r/, but unlike the solution in Cantonese, the consonant /l/ is used replace the function of Mandarin /r/, that is, for example, the character “如” is pronounced as /lu/ (/лу/) in Hokkien, which causes the negative transfer of pronouncing /ж/ as /л/.

And the other transfer of pronouncing /ж/ as /dz/ in Hokkien is also detailed in Section (1), will not be analyzed again.

d) The equivalent of the Russian consonant /й/ do not exist in Hokkien, but the pronunciation of /й/ is easy to cognize. Hokkien students usually understand it as the short vowel /i/, so although there is no equivalent, it does not result in negative transfer.

3. The transfer of Russian syllables pronunciation by the dialects of the southeast China

By summarizing the syllabic structural features of Cantonese and Hokkien, listening to dialectal phonological data, and investigating southeastern Chinese students' actual Russian pronunciations, we have analyzed some general transfers of Russian syllables pronunciation by the dialects of the southeast China. Firstly, we will recount the negative transfer:

(1) The syllable structure of the Chinese language group is characterized by compound vowels, of course the syllables of Cantonese dialect and Hokkien dialect also have compound vowels. Examples: /au/, /iu/, /uai/. However, there are no compound vowels in Russian syllables. This involves a linguistic knowledge that modern language typology divides languages into two types according to their phonemic features: vowel type – vowel phonemes account for 1/3 to 1/2 of the total number of phonemes in the language, such as Chinese, English, etc.; consonant type – consonant phonemes account for 2/3 or more of the total number of phonemes in the language, such as Russian, Arabic, etc. Therefore, when pronouncing words with multiple vowel letter affixes, Chinese students often mistakenly syllabicate these words, which results in negative phonetic transfer. For example, *диалект* [ди-а-лект] → [диа-лект] → *дялект*, *виола* [ви-о-ла] → [вио-ла] → *вёла*.

(2) In Cantonese and Hokkien words, there are very few consonant affixes, but a lot of open syllables, usually followed by vowels after a consonant. Therefore, Southeast Chinese students will be influenced by dialectal pronunciation habits and unconsciously add vowels after consonants, which cause mispronunciation and even affect the grammatical correctness of the words. For example: *клуб* → *клуб*, *хлеб* → *халерб*, *член* → *член*, *братъ* → *бурать*, *вашем* → *вашему*.

(3) When in the previous paragraph we analyzed the transfer of the consonants /ц/, /ч/, /с/, /ш/ and /щ/, found that Cantonese and Hokkien students have a serious negative transfer for these consonants, they incorrectly pronounce /щ/ as /si/, /ш/ as /s/, /ц/ and /ч/ as /ts^{hi}/, and they could not even distinguish between /ц/ and /ч/, /с/ and /ш/. As a result, when they pronounce syllables consisting of these consonants, negative transfer also

often occurs, for example: *тридцать* → *тридчатъ*, *учиться* → *уциться*, *мешать* → *мещать*. Moreover, because of their confusion in distinguishing /c/, /ш/ and /si/, they often have a misunderstanding in listening to some words, e.g., “*шесть*” as “*сестъ*”, “*дышать*” as “*тысячи*”, “*цадить*” as “*садить*”.

Of course, there are syllabic features in Cantonese and Hokkien that have positive transfer effects on acquisition of Russian phonetics:

(1) Many Chinese students from other regions often have pronunciation difficulties and phonological biases in the Russian closed syllables, but in contrast, Cantonese and Hokkien students are hardly affected by negative pronunciation transfer. This is because the syllables of modern Chinese are characterized by the fact that they rarely end in consonants, for instance, in Mandarin Chinese and most Chinese dialects only two types of closed syllables ending in /n/ and /ŋ/. However, Cantonese and Hokkien are special in that they have retained many features of Old Chinese pronunciation, in addition to closed syllables ending in /n/ and /ŋ/, there are also other closed syllables ending in consonants such as /m/, /p/, /t/, /k/ and the like. This means that the equivalents of Russian closed syllables exist in Cantonese and Hokkien. Therefore, Cantonese and Hokkien students have good phonetic habits in the pronunciation of closed syllables, and have a great advantage over other Chinese students in understanding and acquiring the correct pronunciation of Russian closed syllables.

(2) In Cantonese, there are exist some syllables with the form “/consonant+i/” (e.g., /fi/, /si/, /ci/, /gi/, /ki/), which is a favourable positive transfer for Cantonese students to pronounce Russian syllables “/consonant+и/”, it makes them fortunate to avoid the problems that most other Chinese students have in acquiring syllables “/consonant+и/”, especially such as /фи/, /ви/. Because consonants /f/, /g/, /k/ in Mandarin Chinese and most other Chinese dialects cannot be combined with /i/ to form syllables, and it seems that there are exist syllables such as /si/, /ci/ and /shi/ in Mandarin Chinese or other Chinese dialects, but in fact their pronunciation equivalents are /c/, /ц/ and /ш/, not /си/, /ци/ and /ши/. Therefore, a common negative transfer of Russian pronunciation among Chinese students from other areas is the mispronunciation of words consisting of syllables such as /фи/, /ви/, /си/, /ци/, /ши/, etc. For example: “*филе*” as “*феиле*”, “*свет*” as “*свейт*”, “*сидеть*” as “*сеидеть*”.

Conclusion

Through contrastive analysis, we compared the phonemes and syllables of Russian and Southeast Chinese dialects, as well as actual pronunciation data from Southeast Chinese students learning Russian. Based on the observed errors and phonetic transfers, it can be concluded that the phoneme systems of Southeast Chinese dialects differ significantly from those of Russian, particularly with consonants, many of which lack direct equivalents. This difference makes it more challenging for students from this region to acquire Russian phonetics and leads to substantial negative transfer.

Therefore, students from Southeast China need to focus on actively identifying these linguistic gaps and learning the new mouth shapes and tongue positions required for accurate pronunciation. While some phonemes in Southeast Chinese dialects may sound similar to their Russian counterparts, there are subtle distinctions that need to be correctly identified and distinguished. Regular practice is essential for mastering these differences. Without such practice, students may develop an imprecise Russian accent.

Despite these challenges, certain features of Southeast Chinese dialects provide positive transfer advantages that are not found in Mandarin. By recognizing and leveraging

these advantages, students can better construct an effective cognitive system for Russian phonetics, which can stimulate motivation and lead to more efficient learning methods.

References

- Demesinova, N.Kh. (1987). *Leksicheskaya i morfologicheskaya interferentsiya v russkoy rechi kazakhov* [Lexical and morphological interference in the Russian speech of Kazakhs]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoy SSR. (in Russ.).
- Demesinova, N.Kh. (1988). *Interferentsiya v russkoy rechi kazakhov: problemy kazakhskorusskogo dvuyazychiya* [Interference in Russian speech of Kazakhs: problems of Kazakh-Russian bilingualism]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoy SSR. (in Russ.).
- Eckman, F., & Iverson, G.K. (2013). The role of native language phonology in the production of L2 contrasts. *Studies in Second Language Acquisition*, 35(1), 67–92. <https://doi.org/10.1017/S027226311200068X>
- Jarvis, S., & Pavlenko, A. (2008). *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. New York and London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203935927>
- Kasper, G. (1992). Pragmatic Transfer. *Second Language Research*, 8(3), 201–231. <https://doi.org/10.1177/026765839200800303>
- Lin, Yen-Hwei (2007). *The Sounds of Chinese*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Odlin, T. (1989). *Language Transfer: Cross-linguistic Influence in Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Odlin, T. (2022). *Explorations of Language Transfer (Second Language Acquisition, Volume 144)*. Multilingual Matters. <https://doi.org/10.21832/9781788929554>
- Pienemann, M. (1998). *Language Processing and Second Language Development: Processability Theory*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Reformatskiy, A.A. (2004). *Vvedeniye v yazykovedeniye* [Introduction to linguistics]. Moskva: Aspekt Press. (in Russ.).
- Slabakova, R., Corbet, J., Dominguez, L., Dudley, A. & Wellington, A. (Eds). (2019). The acquisition of subject and object pronouns. In: *Explorations in second language processing and representation*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 42–107.
- Sokolova, A. (2021). *Fonetika i fonologiya russkogo yazyka* [Phonetics and Phonology of Russian]. Brno: Universitet im. Masarik. (in Russ.)
- Westergaard, M. (2021). Microvariation in multilingual situations: The importance of property-by-property acquisition. *Second Language Research*, 37(3), 379–407.
- Zavyalova, O.I. (1996). *Dialekty kitayskogo yazyka* [Dialects of the Chinese language]. Moskva: Nauchnaya kniga (in Russ.).
- Zhabayeva, S. (2024). On Negative Language Transfer in the Speech of Kazakh-Russian Bilinguals: Post-Soviet and Current Identities. *International Journal of Religion*, 5(10), 1203–1214. <https://doi.org/10.61707/axcstf95>
- Zhao, W. (2024). A literature review of phonetic transfer. *Journal of Education and Educational Research*, 10(3), 317–321. <https://doi.org/10.54097/wxda7h43>

Список использованной литературы

- Демесинова Н.Х. Интерференция в русской речи казахов: проблемы казахско-русского двуязычия. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1988. 126 с.

- Демесинова Н.Х. Лексическая и морфологическая интерференция в русской речи казахов. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1987. 116 с.
- Завьялова О.И. Диалекты китайского языка. Москва: Научная книга, 1996. 207 с.
- Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва: Аспект Пресс, 2004. 536 с.
- Соколова А. Фонетика и фонология русского языка. Брно: Университет им. Масарика, 2021. 84 с.
- Eckman, F. & Iverson, G. K. (2013). The role of native language phonology in the production of L2 contrasts. *Studies in Second Language Acquisition*, 35(1), 67–92. <https://doi.org/10.1017/S027226311200068X>
- Jarvis, S. & Pavlenko, A. (2008). *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. New York and London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203935927>
- Kasper, G. (1992). Pragmatic Transfer. *Second Language Research*, 8(3), 201–231. <https://doi.org/10.1177/026765839200800303>
- Lin Yen-Hwei. (2007). *The Sounds of Chinese*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Odlin, T. (1989). *Language Transfer: Cross-linguistic Influence in Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Odlin, T. (2022). Explorations of Language Transfer (Second Language Acquisition, Volume 144). *Multilingual Matters*. <https://doi.org/10.21832/9781788929554>
- Pienemann, M. (1998). *Language Processing and Second Language Development: Processability Theory*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Slabakova, R., Corbet, J., Dominguez, L., Dudley, A. & Wellington, A. (Eds). (2019). The acquisition of subject and object pronouns. In: *Explorations in second language processing and representation*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 42–107.
- Westergaard, M. (2021). Microvariation in multilingual situations: The importance of property-by-property acquisition. *Second Language Research*, 37(3), 379–407.
- Zhabayeva, S. (2024). On Negative Language Transfer in the Speech of Kazakh-Russian Bilinguals: Post-Soviet and Current Identities. *International Journal of Religion*, 5(10), 1203–1214. <https://doi.org/10.61707/axcstf95>
- Zhao, W. (2024). A literature review of phonetic transfer. *Journal of Education and Educational Research*, 10(3), 317–321. <https://doi.org/10.54097/wxda7h43>

Ли Шижуй, М. Жамбылқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚЫТАЙДАН КЕЛГЕН СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДА ОРЫС ФОНЕМАЛАРЫ МЕН БУЫНДАРЫНЫҢ АЙТЫЛУ ТРАНСФЕРІ

Аңдатпа. Мақала қытай студенттерінің орыс тілін үйрену барысындағы айтылым трансферін талдауға арналған. Зерттеу нысаны – орыс тілінің фонемалары мен буындары және қытай тілінің оңтүстік-шығыс диалектілері. Бұл жұмыста орыс тіліндегі жалпы айтылым ерекшеліктері және Оңтүстік-Шығыс Қытайдан келген студенттердің айтылымындағы байланысты мәселелер зерттелді, сонымен қатар орыс тілінің фонологиясы мен қытай тілінің оңтүстік-шығыс диалектілерінің фонологиясы бойынша тиісті деректер мен материалдар жинақталып, жүйеленді. Осы деректер негізінде қытай студенттерінің ана тілінің әсерінен туындаған

айтылым трансферін және айтылымдағы ауытқулардың себептерін анықтау үшін салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Оңтүстік-Шығыс Қытайдан келген студенттердің орыс тіліндегі айтылымында көптеген теріс трансфер жағдайлары, әсіресе дауыссыз фонемалар мен буындардың айтылуында байқалатыны анықталды. Алайда оң трансфердің жекелеген жағдайлары да кездеседі. Ғылыми зерттеудің мақсаты – қытай студенттерінің орыс тілін дұрыс фонетикалық қабылдауын қалыптастыру, дұрыс айтылымды және артикуляция тәсілдерін меңгеру үшін тиімді ұсыныстар беру. Сонымен қатар, екінші тілді, атап айтқанда орыс тілін меңгеру саласындағы зерттеулер үшін практикалық анықтамалық материалдар мен жаңа деректер ұсынылды.

Түйінді сөздер: тілдік трансфер, орыс тілін меңгеру, айтылымдағы қателіктер, қытай студенттері, фонетикалық таным

Ли Шижуй, М. Жамбылқызы

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

ТРАНСФЕР ПРОИЗНОШЕНИЯ РУССКИХ ФОНЕМ И СЛогоВ СРЕДИ СТУДЕНТОВ ИЗ ЮГО-ВОСТОЧНОГО КИТАЯ

Аннотация. Статья посвящена анализу трансфера произношения при изучении русского языка китайскими студентами. Объектом исследования являются фонемы и слоги русского языка и юго-восточных диалектов китайского языка. В работе были изучены общие особенности произношения в русском языке и связанные с ними проблемы произношения у студентов из Юго-Восточного Китая, а также собраны и систематизированы соответствующие данные и материалы по фонологии русского языка и фонологии юго-восточных китайских диалектов. На основе этих данных проведен сравнительный анализ с целью выявить трансфер произношения и причины отклонений в произношении, обусловленных влиянием родного языка китайских студентов. Установлено, что в русском произношении студентов из Юго-Восточного Китая существует множество случаев отрицательного трансфера, особенно в произношении согласных фонем и слогов. Однако также встречаются отдельные случаи положительного трансфера. Цель исследования заключается в том, чтобы предоставить эффективные рекомендации для формирования у китайских студентов правильного фонетического восприятия русского языка, овладения правильным произношением и способами артикуляции. Кроме того, были предложены практические справочные материалы и новые данные для исследований в области овладения вторым языком, в частности русским.

Ключевые слова: языковой трансфер, овладение русским языком, ошибки в произношении, китайские студенты, фонетическое познание

Authors' contributions

Li Shirui – conceptualization, data Curation, formal analysis, investigation, methodology, roles/writing – original draft.

Marina Zhambylkyzy – methodology, supervision, validation, writing – review & editing.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Ахтаева Нағима Хабдрашитқызы, философия докторы, қауымдастырылған профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Гуманитарлық ғылымдары жоғары мектебі, Павлодар, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Әбішева Сәуле Жүнісқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4497-0805>

Бақытжанова Алтын Қуанышбековна, филология ғылымдарының кандидаты, ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-8295>

Жамбылқызы Марина, PhD докторы, доцент м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5153-6372>

Жарқынбекова Шолпан Құзарқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>

Күдерінова Құралай Бимолдақызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>

Кулиева Халида Пенах қызы, оқытушы, Сумгаит мемлекеттік университеті, Сумгаит, Әзірбайжан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0014-5451>

Ли Шижуй, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0584-6023>

Маралбек Ермұхамет, PhD, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5954-8669>

Молдағали Мадина Бауыржанқызы, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8494-1497>

Овчинникова Александра Вадимовна, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің магистранты, Павлодар, Қазақстан Республикасы, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7793-6083>

Орынханова Ғибадат Аманжолқызы, филология ғылымдарының кандидаты, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология факультеті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1864-1802>

Өмірханова Шынар Әділханқызы, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының докторанты, филология факультеті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5514-2810>

Сағындықұлы Бекен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Гуманитарлық ғылымдары жоғары мектебі, Павлодар, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8311-2272>

Селиверстова Жанна Болатовна, PhD докторы, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6686-3368>

Тілеулесова Ардақ Шайкенқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абишева Сауле Джунусовна, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4497-0805>

Ахтаева Нагима Хабдрашитовна, доктор философии, ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана. Павлодар, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Бакытжанова Алтын Куанышбековна, кандидат филологических наук, Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-8295>

Жамбылқызы Марина, PhD доктор, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5153-6372>

Жаркынбекова Шолпан Кузаровна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>

Кудеринова Куралай Бимолдаевна, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>

Кулиева Халида Пенах кызы, преподаватель, Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0014-5451>

Ли Шижуй, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0584-6023>

Маралбек Ермухамет, PhD, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5954-8669>

Молдагали Мадина Бауыржановна, докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8494-1497>

Овчинникова Александра Вадимовна, магистрант, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Республика Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7793-6083>

Орынханова Гибадат Аманжоловна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры русского языка и литературы, Филологический факультет, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Республика Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1864-1802>

Сагындыкулы Бекен – доктор филологических наук, профессор. Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8311-2272>

Селиверстова Жанна Болатовна, доктор PhD, ст. преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6686-3368>

Тлеулесова Ардак Шайкеновна, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени Сакена Сейфуллина, Астана, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>

Умирханова Шынар Адильханкызы, докторант программы «Русский язык и литература», Филологический факультет, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050036, Республика Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5514-2810>

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abisheva Saule Zhuniskyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4497-0805>

Akhtaeva Nagima Khabdrashitovna, Doctor of Philosophy, associated professor, Pavlodar pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Bakytzhanova Altyn Kuanyschbekovna, Candidate of Philological Sciences, expert trainer, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-8295>

Kuderinova Kuralay Bimoldaevna, Doctor of philological science, professor, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>

Kulieva Khalida Penah kyzy, lecturer, Sumgait State University, Sumgait, Azerbaijan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0014-5451>

Li Shirui, doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0584-6023>

Maralbek Ermukhamet, PhD, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5954-8669>

Moldagali Madina, doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8494-1497>

Ovchinnikova Alexandra Vadimovna, Master's student, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7793-6083>

Orynkhanova Gibadat Amanzholkyzy, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature, Faculty of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training university, Almaty, Republic of Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1864-1802>

Sagyndykuly Beken, doctor of philological sciences, professor, Pavlodar pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8311-2272>

Seliverstova Zhanna Bolatovna, PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6686-3368>

Tleulesova Ardak Shaikenovna, Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>

Umirkhanova Shynar Adilkhankyzy, the doctoral program "Russian language and literature", Faculty of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training university, Almaty, Republic of Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5514-2810>

Zhambylkyzy Marina, PhD, associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5153-6372>

Zharkynbekova Sholpan Kuzarovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>

«Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі» / «Язык и литература: теория и практика» / «Language and Literature: Theory and Practice»

филологиялық бағыты бойынша журналға

Авторларға арналған нұсқаулар

1. Мақала публикациясына өтініш жасау үшін журналдың сайтында тіркелу керек: <https://yazlit.ppu.edu.kz/>.

Содан кейін мәтіндік тармақтарды толтыру керек.

2 мақала файлын doc/docx пішімінде тіркеңіз (MS Word):

НАЗАР АУДАРЫҢЫЗ! Бірінші файл автор(лар)дың толық деректерімен болуы тиіс; файлды автор(лар)дың тегі бойынша атаңыз. Екінші файл автор(лар)дың деректерін көрсетпей, анонимдік болуы керек, анонимдік файлды «анонимдік мақала» деп аталуы керек.

ЕСКЕРТПЕ: Журналға 2-ден астам авторы бар мақалалар қабылданбайды.

Бұдан әрі көпшілік оферта – ұсынылған қолжазбаның дербес сипаты, мақаланы плагиат мәніне тексерумен келісу және баспагерге айрықша құқық беру туралы келісімге қол қою керек.

Толтырылған деректерді тексеріп, «Жіберу» түймешігін басыңыз.

Мақаланы қарау кезеңдері мен нәтижелері сіздің жеке кабинетіңізде көрсетіледі.

Бұдан әрі көпшілік оферта – ұсынылған қолжазбаның дербес сипаты, мақаланы плагиат мәніне тексерумен келісу және баспагерге айрықша құқық беру туралы келісімге қол қою керек.

Толтырылған деректерді тексеріп, «Жіберу» түймешігін басыңыз.

Мақаланы қарау кезеңдері мен нәтижелері сіздің жеке кабинетіңізде көрсетіледі.

2. Мақаланың көлемі, барлық метадеректерімен: андатпамен, пайдаланылған әдебиеттер тізімі, автор(лар) туралы мәліметтермен бірге, кемінде 15 мың таңба (бос орындарды қоса алғанда) болуға тиіс, сондай-ақ көлемі 35 мың таңбадан (бос орындарды қоса алғанда) аспауға тиіс. Көрсетілген көлемнен асатын жұмыстар ерекше жағдайларда журналдың редакциялық алқасының келісімі бойынша жариялануға қабылданады.

3. Жұмыс мәтіні FTAXP (Ғылым-техникалық ақпараттың халықаралық рубрикаторы; сілтеме арқылы анықталады: <http://grnti.ru/>), ЭОК (эмбебап ондық код) ретінде басталады, содан кейін жартылай қалың қаріппен автордың (лардың) аты-жөні мен тегі, ұйымның толық атауы, қала, ел, автор(лар)дың ORCID, автор(лар)дың e-mail, мақаланың тақырыбы бас әріптермен жартылай қалың қаріппен, андатпа, түйінді сөздер. Аннотация 150-200 сөзден тұруы тиіс, онда үлкен формулалар болмауы тиіс, мақаланың мазмұны мен атауы қайталанбауы тиіс, онда дәйексөздер, жұмыс мәтініне сілтемелер, пайдаланылған дереккөздер тізімі болмауы тиіс, зерттеу нәтижелері мен қорытындыларының қысқаша мазмұны болуы тиіс.

Мақала Times New Roman 12 қарпімен бір жарым интервал арқылы, барлық жағынан 2 см жолақтар, 1,25 тармақ арқылы теріледі. Аннотациялар, әдебиеттер тізімі, авторлар туралы мәліметтер 11 қаріппен ресімделеді. Мақаладағы мысалдар тек курсивпен, астын сызусыз ерекшеленеді. Бөліп алу қажет болған жағдайда мысалда жартылай қалың қаріп пайдаланылады. Бөлімдердің тақырыптары жартылай қалың қаріппен ерекшеленеді. Бөлімдер ішіндегі кіші бөлімдерді араб цифрларымен нөмірлеуге рұқсат етіледі.

4. Ғылыми мақаланың құрылымы келесі бөлімдерден тұрады: Кіріспе, Материалдар мен әдістер, Нәтижелер, Талқылау, Қорытынды, қаржыландыру туралы ақпарат (болған жағдайда), Пайдаланылған әдебиеттер тізімі. Нәтижелер және Талқылау бөлімдерін бір бөлімге біріктіруге жол беріледі.

5. Кестелер тікелей мақаланың мәтініне енгізіледі, олар нөмірленуі, атаулары болуы және мәтінінде оларға сілтеме жасалуы тиіс. Суреттер, графиктер стандартты пішімдердің бірінде ұсынылуы тиіс: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Нүктелік суреттерді 600 dpi рұқсатымен орындау қажет. Суреттерде барлық бөлшектер анық берілуі тиіс.

6. Пайдаланылған әдебиет тізімі мақала мәтінінде дөңгелек жақшада келесі нұсқада беріледі: (Ахметов, 2020, б. 23) немесе (Ибраев, 2018). Бірнеше дереккөздер атап өткен кезде: (Ибраев, 2018; Ахметов, 2020; Иванов, 2022). Бір автордың жұмыстары шыққан жыл сәйкес келген жағдайда сілтеме әріптік символмен қоса беріледі: (Ибраев, 2018a), (Ибраев, 2018b).

Пайдаланылған әдебиет тізімі мақала мәтінінде сілтемелері бар жұмыстарды ғана қамтуы тиіс. Әдебиеттер тізімі әліпбилік тәртіппен, нөмірсіз ресімделеді. Ағылшын тіліндегі жұмыстар қазақ және орыс тілдеріндегі жұмыстардан кейін, сондай-ақ әліпбилік тәртіппен орналастырылады. Нәтижелері дәлелдемелерде пайдаланылатын жарияланбаған жұмыстарға сілтеме жасауға жол берілмейді. Әдебиеттер тізіміне соңғы 5 жылдағы кемінде 4 ағылшын тілді жұмыс, мүмкіндігінше Scopus немесе Web of Sciences базасынан енгізілуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімін ресімдеу мысалдары Журнал сайтындағы мақала үлгісінде келтіріледі.

*НАЗАР АУДАРЫҢЫЗ! Редакция авторлардан дефис (-) пен сызықты (-) ажыратуды сұрайды. Журналдағы, жинақтағы мақала беттерінің шекаралары, жылдар, ғасырлар аралықтары сызықша арқылы ресімделеді.

7. Қазақ немесе орыс тілдерінде пайдаланылған әдебиеттер тізімінен кейін (мақала тіліне байланысты) References беріледі. Яғни, ағылшын тіліндегі және транслитерацияланған бөліктерінің (<https://translate.google.com/>) комбинациясы келтіріледі, ол APA (Американдық психологтар қауымдастығын жариялау жөніндегі нұсқаулық): (<https://apastyle.apa.org/products/publication-manual-7th-edition>), (<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines>) стиліне сәйкес ресімделеді. References ағылшын тіліндегі және транслитерацияланған бөлігінің комбинациясында мақаланың, кітаптың ағылшын тіліндегі ресми аудармасын төрт бұрышты жақшада көрсету қажет. Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда References-тен кейін пайдаланылған әдебиеттің қазақ және орыс тілдеріндегі тізімі пайдаланылған дереккөздің тіліне байланысты болады. Авторлар сайтта көрсетілген транслитерацияны қатаң ұстануы тиіс <https://translate.google.com/>. Транслитерацияның өзге жүйелері қабылданбайды және мақалалар қайтарылады. Ағылшын тіліндегі References және транслитерацияланған бөліктер комбинациясының мысалын Мақалаларды ресімдеу үлгісінен қараңыз.

Бұдан әрі әрбір автор бойынша мәліметтер (ғылыми атағы, қызметтік мекенжайы, ORCID, e-mail – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде) беріледі.

8. Ашықтықты қамтамасыз ету үшін біз тиісті авторлардан CRediT рөлдерін пайдалана отырып, қолжазбаның тең авторлығына үлес қосуды сұраймыз. CRediT таксономиясы әрбір қатысушының ғылыми нәтижелерге қосқан нақты үлесін сипаттайтын 14 түрлі рөлді қамтиды.

Рөлдер: Тұжырымдама; Деректерге жетекшілік ету; Формалды талдау; Қаржыландыруды сатып алу; Тексеру; Әдіснама; Жобаны әкімшілендіру; Ресурстар; Бағдарламалық қамтамасыз ету; Қадағалау; Тексеру; Визуалдау; Рөлдер/Хат – бастапқы жоба; және Жазу – шолу және редакциялау.

Әр қолжазбаға барлық рөлдерді қолдануға болмайтынын және авторлар бірнеше рөлді орындау арқылы өз үлестерін қоса алатынын ескеріңіз.

Бірлескен авторлардың үлестерінің сипаттамасы мақаланың соңында «Автор туралы мәлімет» дегеннен кейін «Авторлық үлестер» деген тақырыпта берілген.

9. Мақалаларды сараптамадан өткізу тәртібі

Редакцияға келіп түскен мақалалар бірінші кезеңде осы Нұсқауда және сайттағы мақала Үлгісінде баяндалған талаптарға мақаланы ресімдеудің сәйкестігіне бастапқы техникалық бақылаудан міндетті түрде өтеді. Мақаланы ресімдеу журналдың талаптарына сәйкес келмеген жағдайда, мақала қабылданбайды. Авторларға ескертеміз, мақаланы ресімдеу – автордың(лардың) міндеті, редакция қажетті талаптар туралы толық ақпаратты және мақаланы ресімдеу үлгісін ғана ұсынады және мақала сараптаудың бірінші кезеңінде техникалық бақылауды жүзеге асырады. Автор(лар) бастапқы техникалық бақылаудан 3 рет өтпей қалса, мақала біржола қабылданбайды.

Мақаланың екінші кезеңінде де міндетті түрде antiplagiat.com (<https://antiplagiat.com>) бақылаудан өтеді, мақаланың түпнұсқалық пайызы кемінде 70% -ды құрауы тиіс.

Бастапқы техникалық бақылаудан және плагиатқа тексеруден өткеннен кейін мақалалар жасырын екі рет «соқыр» рецензиялауға жіберіледі. Рецензиялау мерзімі 2 айдан 6 айға дейін. Автор(лар) жеке кабинетінде рецензиялау нәтижелері туралы хабардар етіледі. Теріс пікір алған мақалалар қайта қарауға қабылданбайды.

Мақалалардың түзетілген нұсқалары мен автордың жауабы редакцияға автордың сайттағы жеке кабинеті арқылы редакцияда көрсетілген мерзімде жіберіледі. Оң пікірлері бар мақалалар журналдың редакциясына талқылау үшін ұсынылады.

Мақалаларды сараптау кезеңдерінен өту процесі ашық болып табылады, автордың журнал сайтындағы жеке кабинетінде оны бақылауға және ол арқылы редакциямен коммуникацияны жүзеге асыруға мүмкіндігі бар.

НАЗАР АУДАРЫҢЫЗ! Редакция мақалалардың ресімделуіне, мақаланың мазмұнына және мақалаларды жариялау жөніндегі шешімге қатысты авторлармен пікірталасқа түспейді.

Нәтижелер және талқылау

Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін
 Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін
 Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін
 Мәтін Мәтін Мәтін

Қорытынды

Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін
 Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін Мәтін
 Мәтін Мәтін

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Абдіманұлы О., Досанова Н.Ж. Kazakh poetry of the early XX century in the context of the world poetic tradition // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 2 (182). 2021. Б. 96–106.
- Айтбайұлы Ө. Қазақ әдеби тілі терминологиясының кейбір мәселелері // ҚазССР ҒА Хабарлары. Филология сериясы. 1984. №4. Б. 1–8. <https://doi.org/10.1037/0000144-000>
- Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного. Москва: Индрик, 2004.
- Бабалова Г.Г., Кучешева И.Л. Семантическая классификация мифонимов (на материале английского языка) // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. Санкт-Петербург, 2016. С. 61–64.
- Виноградова Л.Н. Славянская народная демонология: проблемы сравнительного изучения. Дис. ... докт. филол. наук. Москва: Институт славяноведения РАН, 2001. 304 с.
- Қалиев Ғ., Болғанбаев Ө. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Сөздік – Словарь, 2006. 264 б.
- Кудеринова К.Б. Вопросы перехода современной казахской письменности на латинскую графику: предложения и проект // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 10–1. С. 144–149. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=10306> (қаралған күні: 10.02.2024).
- Сүтжанов С.Н. Рухани алмасу арналары. Павлодар, 2003. 186 б.
- Янушкевич А. Дневник и письма из путешествия по казахским степям // Европа ғалымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері. Алматы, 1992. Б. 21–26.
- Jackson, L.M. (2019). *The psychology of prejudice: From attitudes to social action* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000168-000>
- Kabir, J.M. (2016). *Factors influencing customer satisfaction at a fast food hamburger chain: The relationship between customer satisfaction and customer loyalty*. Doctoral dissertation, Wilmington University.
- Кера, М. (2017). *Slavic Daemons: The Good, the Bad & the Ugly*. Retrieved 20 March 2023 from <https://culture.pl/en/article/slavic-daemons-the-good-the-bad-the-ugly#>
- Kesharwani, P. (Ed.). (2020). *Nanotechnology based approaches for tuberculosis treatment*. London: Academic Press.

- Malmberg, B. (1963). The Functions of Language. In: *Structural Linguistics and Human Communication. Kommunikation und Kybernetik in Einzeldarstellungen*, 2. Berlin, Heidelberg: Springer, 159–164. https://doi.org/10.1007/978-3-662-13066-7_10
- Nurtazina, Ye. (2013). Effective Communicative Strategies and Tactics in Verbal Aggression Situations. *World Applied Sciences Journal*, 24(6), 822–825.
- Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., & Khamitov, G. (2020). Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. *XLinguae*, 13(2), 3–16. <https://doi.org/10.18355/XL.2020.13.02.01>
- Torino, G.C., Rivera, D.P., Capodilupo, C.M., Nadal, K.L., & Sue, D.W. (Eds). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. John Wiley & Sons.

References

- Abdimanuly, O. & Dossanova, N.Zh. (2021). Kazakh poetry of the early XX century in the context of the world poetic tradition. *KazYY Khabarshysy. Filologiya seriyasy*, 2(182), 96–106. (in Kaz.).
- Aytbayuly, O. (1984). Kazak adebi tili terminologiyasynyn keybir maseleleri [Some problems of terminology of the Kazakh literary language]. *KazSSR GA Khabarlary. Filologiya seriyasy*, 4, 1–8. (in Kaz.). <https://doi.org/10.1037/0000144-000>
- Arutyunova, N.D. (2004). *Logicheskiy analiz yazyka. Yazyki estetiki: Kontseptual'nyye polya prekrasnogo i bezobraznogo* [Logical analysis of language. Languages of aesthetics: Conceptual fields of beauty and ugliness]. Moskva: Indrik. (in Russ.).
- Babalova, G.G. & Kuchesheva, I.L. (2016). Semanticheskaya klassifikatsiya mifonimov (na materiale angliyskogo yazyka) [Semantic classification of mythonyms (on the material of the English language)]. In: *Aktual'nyye problemy lingvistiki i metodiki prepodavaniya inostrannykh yazykov*. Sankt-Peterburg, 61–64. (in Russ.).
- Jackson, L.M. (2019). *The psychology of prejudice: From attitudes to social action* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000168-000>
- Harris, K.R., Graham, S., & Urdan, T. (Eds). (2012). *APA educational psychology handbook* (Vols. 1–3). American Psychological Association.
- Kabir, J.M. (2016). *Factors influencing customer satisfaction at a fast food hamburger chain: The relationship between customer satisfaction and customer loyalty*. Doctoral dissertation, Wilmington University.
- Kaliyev, G. & Bolganbaev, A. (2006). *Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasy men frazeologiyasy*. [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]. Almaty: Sozdik – Slovar. (in Kaz.).
- Kepa, M. (2017). *Slavic Daemons: The Good, the Bad & the Ugly*. Retrieved 20 March 2023 from <https://culture.pl/en/article/slavic-daemons-the-good-the-bad-the-ugly#>
- Kesharwani, P. (Ed.). (2020). *Nanotechnology based approaches for tuberculosis treatment*. London: Academic Press.
- Kuderinova, K.B. (2016). Voprosy perekhoda sovremennoy kazakhskoy pis'mennosti na latinskuyu grafiku: predlozheniya i proyekt [Issues of the transition of modern Kazakh writing to the Latin script: proposals and project]. *Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy*, 10–1, 144–149. Retrieved 28 February 2023 <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=10306>. (in Russ.).

- Malmberg, B. (1963). The Functions of Language. In: *Structural Linguistics and Human Communication. Kommunikation und Kybernetik in Einzeldarstellungen*, 2. Berlin, Heidelberg: Springer, 159–164. https://doi.org/10.1007/978-3-662-13066-7_10
- Nurtazina, Ye. (2013). Effective Communicative Strategies and Tactics in Verbal Aggression Situations. *World Applied Sciences Journal*, 24(6), 822–825.
- Sutzhanov, S.N. (2003). *Rukhani almasu arnalary* [Spiritual exchange channels]. Pavlodar. (in Kaz.).
- Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., & Khamitov, G. (2020). Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. *XLinguae*, 13(2), 3–16. <https://doi.org/10.18355/XL.2020.13.02.01>
- Torino, G.C., Rivera, D.P., Capodilupo, C.M., Nadal, K.L., & Sue, D.W. (Eds). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. London: John Wiley & Sons.
- Vinogradova, L.N. (2001). *Slavyanskaya narodnaya demonologiya: problemy sravnitel'nogo izucheniya* [Slavic folk demonology: problems of comparative study]. Dis. ... dokt. filol. nauk. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN. (in Russ.).
- Yanushkevich, A. (1992). Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam [Diary and letters from a journey through the Kazakh steppes]. In: *Europa galymdarynyn kazak madenieti turaly oi-pikirleri*. Almaty, 21–26. (in Rus.).

Р. О. Асельдерова

*Дагестанский институт развития образования
Махачкала, Россия*

Д.Х. Аринова

*Павлодарский педагогический университет
Павлодар, Казахстан*

О ПОНЯТИИ «НЕЗАВИСИМЫЙ ТАКСИС»

Аннотация. В статье рассматривается понятие независимого таксиса в русской синтаксической традиции. Термин «независимый таксис» используется для обозначения сообщаемого факта в отношении к другому факту и независимо к моменту сообщения. Эту проблему изначально рассматривали в своих трудах многие известные российские ученые, которые выявляли соотношение времени действия глаголов-сказуемых. В теории функциональной грамматики проблема таксиса раскрывается во взаимосвязи с аспектуальными характеристиками глагола-сказуемого. Важным фактором в разграничении одновременности/последовательности ситуаций, выраженных однородными членами, является точка отсчета действия. Также интересным для характеристики категории таксиса выступает семиотическое положение об иконичности / неиконичности отражения таксисных отношений в синтаксической и пропозициональной структуре предложения.

Ключевые слова: независимый таксис, одновременность, последовательность действий, иконичность таксиса, предложение.

R.O. Asel'derova

*Dagestan Institute of Education Development
Makhachkala, Russia*

D.Kh. Arinova

*Pavlodar Pedagogical University
Pavlodar, Kazakhstan*

ABOUT THE CONCEPT OF “INDEPENDENT TAXIS”

Abstract. The article deals with the concept of independent taxis in the Russian syntactic tradition. The term “independent taxis” is used to denote a reported fact in relation to another fact and independently to the moment of the message. This problem was initially considered in their works by many famous Russian scientists, who revealed the correlation of the action time of verbs-predicates. In the theory of functional grammar, the problem of taxis is revealed in relation to the aspectual characteristics of the verb-predicate. An important factor in distinguishing the simultaneity/sequence of situations expressed by homogeneous members is the starting point of the action. Also interesting for the characterization of the category of taxis is the semiotic position about the iconicity / non-iconicity of the reflection of taxis relations in the syntactic and propositional structure of a sentence.

Keywords: independent taxis, simultaneity, sequence of actions, iconicity of taxis, sentence.

Автор туралы ақпарат

Руманият Омарқызы Әселдерова, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Дағыстан білім беруді дамыту институты, Махачкала, Ресей. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Руманият Омаровна Асельдерова, кандидат филологических наук, доцент, Дагестанский институт развития образования, Махачкала, Россия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Rumaniyat Omarovna Asel'derova, Candidate of philological science, associate professor, Dagestan Institute of Education Development, Makhachkala, Russia. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Динара Холдарқызы Аринова, магистр, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Динара Холдаровна Аринова, магистр, Павлодарский педагогический университет, Павлодар, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Dinara Kholdarovna Arinova, master, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Авторлық үлестер

Әселдерова Р.О. – тұжырымдама, жобаны әкімшілендіру, формалды талдау, әдіснама, жазу – шолу және редакциялау.

Аринова Д.Х. – әдіснама, бағдарламалық қамтамасыз ету, рөлдер/жазу – бастапқы нобай, жазу.

Руководство для авторов

журнала по филологическому направлению «Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі» / «Язык и литература: теория и практика» / «Language and Literature: Theory and Practice»

1. Для подачи заявки на публикацию статьи необходимо пройти регистрацию на сайте журнала <https://yazlit.ppu.edu.kz/>.

Затем заполнить текстовые поля.

Прикрепите 2 файла статьи в формате doc/ docx (MS Word):

ВНИМАНИЕ! Первый файл должен быть с полными данными автора(-ов), назовите файл по фамилии автора(ов). Второй файл должен быть анонимным без указания данных автора(-ов), назовите анонимный файл «анонимная статья».

ПРИМЕЧАНИЕ: в журнал не принимаются статьи с количеством авторов больше 2-х.

Далее надо подписать публичную оферту – соглашение о самостоятельном характере представленной рукописи, согласии с проверкой статьи на предмет плагиата и предоставлении исключительных прав издателю.

Проверить заполненные данные и нажать кнопку «Отправить».

Этапы и результаты рассмотрения статьи будут отражаться в вашем личном кабинете.

2. Объем статьи должен быть не менее 15 тыс. знаков (включая пробелы) вместе со всеми метаданными статьи: аннотациями, списком источников, сведениями об авторе(-ах), а также объем не должен превышать 35 тыс. знаков (включая пробелы). Работы, превышающие указанный объем, принимаются к публикации в исключительных случаях по согласованию с редколлегией журнала.

3. Текст работы начинается с рубрикатора МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://grnti.ru/>), УДК (универсальный десятиричный код), затем следуют инициалы и фамилия автора(-ов) полужирным шрифтом, полное наименование организации, город, страна, ORCID автора, e-mail автора(-ов), заглавие статьи прописными буквами полужирным шрифтом, аннотация, ключевые слова. Аннотация должна состоять из 150–200 слов, не должна содержать громоздкие формулы, повторять содержание и название статьи, не должна содержать цитаты, ссылки на текст работы, список использованных источников, должна быть кратким изложением результатов и выводов исследования.

Статья набирается 12 шрифтом Times NewRoman через полуторный интервал, поля 2 см со всех сторон, абзац 1,25. Примеры в статье выделяются только курсивом, без подчеркивания. При необходимости выделения в примере используется полужирный шрифт. Заголовки разделов выделяются полужирным шрифтом. Допустима нумерация арабскими цифрами подразделов внутри разделов.

4. Структура научной статьи включает следующие разделы: Введение, Материалы и методы, Результаты, Обсуждение, Заключение, информацию о финансировании (при наличии), Список использованной литературы. Допускается объединение разделов Результаты и Обсуждение в один раздел Результаты и обсуждение.

5. Таблицы включаются непосредственно в текст работы, они должны быть пронумерованы, иметь название и сопровождаться ссылкой на них в тексте работы. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов:

PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки необходимо выполнять с разрешением 600 dpi. На рисунках должны быть ясно переданы все детали.

6. Ссылки на использованные источники даются в тексте статьи в круглых скобках в следующем варианте: (Ахметов, 2020, с. 23) или (Ибраев, 2018). При перечислении нескольких источников: (Ибраев, 2018; Ахметов, 2020; Иванов, 2022). В случае совпадения года издания работ одного автора ссылка сопровождается буквенным символом: (Ибраев, 2018a), (Ибраев, 2018б).

Список использованных источников должен содержать только те работы, на которые имеются ссылки в тексте статьи. Список литературы оформляется в алфавитном порядке, без нумерации. Работы на английском языке располагаются после работ на казахском и русском языках, также в алфавитном порядке. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не допускаются. В список литературы обязательно должны входить не менее 4-х англоязычных работ последних 5 лет, желательно из базы Scopus или Web of Sciences.

Примеры оформления списка использованной литературы приводятся в Шаблоне статьи на сайте журнала.

*ВНИМАНИЕ! Редакция просит авторов различать дефис (-) и тире (–). Границы страниц статьи в журнале, в сборниках, промежутки лет, веков оформляются с помощью тире.

7. После списка использованных источников на казахском или русском языках (в зависимости от языка статьи) следует References, т.е. комбинация транслитерированной (<https://translate.google.com/>) и англоязычной частей использованной литературы, который оформляется в соответствии со стилем APA (Руководство по публикации Американской ассоциации психологов): (<https://apastyle.apa.org/products/publication-manual-7th-edition>) (<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines>). В комбинации англоязычной и транслитерированной части References необходимо указать официальный перевод статьи, книги на английском языке в квадратных скобках. Если статья написана на английском языке, то после References следует Список использованной литературы на казахском и русском языках в зависимости от языка использованного источника. Авторы должны строго придерживаться транслитерации, указанной на сайте <https://translate.google.com/>. Иные системы транслитерации не принимаются и статьи возвращаются. Пример комбинации англоязычной и транслитерированной частей в References смотрите в Шаблоне оформления статей.

Далее следуют Сведения по каждому из авторов (ученое звание, служебный адрес, ORCID, e-mail – на казахском, русском и английском языках).

8. Для обеспечения прозрачности мы просим, чтобы соответствующие авторы вносили вклад в соавторство рукописи, используя соответствующие роли CRediT. Таксономия CRediT включает 14 различных ролей, описывающих конкретный вклад каждого участника в научные результаты.

Роли: Концептуализация; Курирование данных; Формальный анализ; Приобретение финансирования; Расследование; Методология; Администрирование проекта; Ресурсы; Программное обеспечение; Надзор; Проверка; Визуализация; Роли/Письмо – первоначальный проект; и Написание – обзор и редактирование.

Обратите внимание, что не все роли могут применяться к каждой рукописи, и авторы могли вносить свой вклад, выполняя несколько ролей.

Описание вклада соавторов приводится в конце статьи под заголовком «Вклад авторов» после «Сведений об авторах».

9. Порядок прохождения экспертизы статей

Статьи, поступившие в редакцию, в обязательном порядке проходят на первом этапе первичный технический контроль на соответствие оформления статьи требованиям, изложенным в настоящем Руководстве и Шаблоне статьи на сайте. В случае несоответствия оформления статьи требованиям журнала статья отклоняется. Напоминаем авторам, что оформление статьи – обязанность автора(ов), редакция лишь предоставляет полную информацию о необходимых требованиях и образец оформления статьи и осуществляет технический контроль на первом этапе экспертизы статьи. Если автор(ы) не проходят первичный технический контроль 3 раза, то статья отклоняется окончательно и к повторному рассмотрению в журнале не принимается.

На втором этапе статьи также в обязательном порядке проходят контроль antiplagiat.com (<https://antiplagiat.com/>), процент оригинальности статьи должен составлять **не менее 70 %**.

После прохождения первичного технического контроля и проверки на плагиат статьи отправляются на анонимное двойное «слепое» рецензирование. Сроки рецензирования составляют от 2 до 6 месяцев. Автор(ы) информируются о результатах рецензирования в личном кабинете. Статьи, получившие отрицательные рецензии, к повторному рассмотрению не принимаются.

Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию через личный кабинет автора на сайте в сроки, указанные редакцией. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редакции журнала для обсуждения.

Процесс прохождения этапов экспертизы статей является прозрачным, автор имеет возможность наблюдать за ним в своем личном кабинете на сайте журнала и через него осуществлять коммуникацию с редакцией.

ВНИМАНИЕ! Редакция не вступает в дискуссии с авторами по поводу оформления статей, содержания статьи и решения по публикации статей.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

УДК 81-2
МРНТИ 16.01.33

Р. О. Асельдерова

*Дагестанский институт развития образования
Махачкала, Россия
<https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>
email: rumotarovna@mail.ru*

Д.Х. Аринова

*Павлодарский педагогический университет
Павлодар, Казахстан
<https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>
e-mail: dina-arinova@mail.ru*

О ПОНЯТИИ «НЕЗАВИСИМЫЙ ТАКСИС»

Аннотация. В статье рассматривается понятие независимого таксиса в русской синтаксической традиции. Термин «независимый таксис» используется для обозначения сообщаемого факта в отношении к другому факту и независимо к моменту сообщения. Эту проблему изначально рассматривали в своих трудах многие известные российские ученые, которые выявляли соотношение времени действия глаголов-сказуемых. В теории функциональной грамматики проблема таксиса раскрывается во взаимосвязи с аспектуальными характеристиками глагола-сказуемого. Важным фактором в разграничении одновременности/последовательности ситуаций, выраженных однородными членами, является точка отсчета действия. Также интересным для характеристики категории таксиса выступает семиотическое положение об иконичности / неиконичности отражения таксисных отношений в синтаксической и пропозициональной структуре предложения.

Ключевые слова: независимый таксис, одновременность, последовательность действий, иконичность таксиса, предложение.

Конфликт интересов:

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Введение

Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст
ТекстТекст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст
Текст ТекстТекст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст Текст
Текст Текст Текст

Материал и методы

Текст Текст Текст Текст Текст. Текст Текст Текст Текст Текст. Текст Текст
Текст Текст Текст.

Результаты и обсуждение

Текст Текст Текст Текст Текст. Текст Текст Текст Текст Текст. Текст Текст
Текст Текст Текст. Текст Текст Текст Текст Текст. Текст Текст Текст Текст Текст.
Текст Текст Текст Текст Текст.

Заклучение

Текст Текст Текст Текст Текст. Текст Текст Текст Текст Текст. Текст Текст
Текст Текст Текст. Текст Текст Текст Текст Текст.

Список использованной литературы

- Абдіманұлы О., Досанова Н.Ж. Kazakh poetry of the early XX century in the context of the world poetic tradition // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 2 (182). 2021. Б. 96–106.
- Айтбайұлы Ә. Қазақ әдеби тілі терминологиясының кейбір мәселелері // ҚазССР ҒА Хабарлары. Филология сериясы. 1984. №4. Б. 1–8. <https://doi.org/10.1037/0000144-000>
- Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного. Москва: Индрик, 2004.
- Бабалова Г.Г., Кучешева И.Л. Семантическая классификация мифонимов (на материале английского языка) // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. Санкт-Петербург, 2016. С. 61–64.
- Виноградова Л.Н. Славянская народная демонология: проблемы сравнительного изучения. Дис. ... докт. филол. наук. Москва: Институт славяноведения РАН, 2001. 304 с.
- Калиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Сөздік – Словарь, 2006. 264 б.
- Кудеринова К.Б. Вопросы перехода современной казахской письменности на латинскую графику: предложения и проект // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 10–1. С. 144–149. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=10306> (дата обращения: 10.02.2022).
- Сүтжанов С.Н. Рухани алмасу арналары. Павлодар, 2003. 186 б.
- Янушкевич А. Дневник и письма из путешествия по казахским степям // Европа ғалымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері. Алматы, 1992. Б. 21–26.
- Jackson, L.M. (2019). *The psychology of prejudice: From attitudes to social action* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000168-000>
- Kabir, J.M. (2016). *Factors influencing customer satisfaction at a fast food hamburger chain: The relationship between customer satisfaction and customer loyalty*. Doctoral dissertation, Wilmington University.
- Кера, М. (2017). *Slavic Daemons: The Good, the Bad & the Ugly*. Retrieved 20 March 2023 from <https://culture.pl/en/article/slavic-daemons-the-good-the-bad-the-ugly#>
- Kesharwani, P. (Ed.). (2020). *Nanotechnology based approaches for tuberculosis treatment*. London: Academic Press.
- Malmberg, B. (1963). The Functions of Language. In: *Structural Linguistics and Human Communication. Kommunikation und Kybernetik in Einzeldarstellungen*, 2. Berlin, Heidelberg: Springer, 159–164. https://doi.org/10.1007/978-3-662-13066-7_10

- Nurtazina, Ye. (2013). Effective Communicative Strategies and Tactics in Verbal Aggression Situations. *World Applied Sciences Journal*, 24(6), 822–825.
- Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., & Khamitov, G. (2020). Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. *XLinguae*, 13(2), 3–16. <https://doi.org/10.18355/XL.2020.13.02.01>
- Torino, G.C., Rivera, D.P., Capodilupo, C.M., Nadal, K.L., & Sue, D.W. (Eds). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. John Wiley & Sons.

References

- Abdimanuly, O. & Dossanova, N.Zh. (2021). Kazakh poetry of the early XX century in the context of the world poetic tradition. *KazYY Khabarshysy. Filologiya seriyasy*, 2(182), 96–106. (in Kaz.).
- Aytbayuly, O. (1984). Kazak adebi tili terminologiyasynyn keybir maseleleri [Some problems of terminology of the Kazakh literary language]. *KazSSR GA Khabarlary. Filologiya seriyasy*, 4, 1–8. (in Kaz.). <https://doi.org/10.1037/0000144-000>
- Arutyunova, N.D. (2004). *Logicheskiy analiz yazyka. Yazyki estetiki: Kontseptual'nyye polya prekrasnogo i bezobraznogo* [Logical analysis of language. Languages of aesthetics: Conceptual fields of beauty and ugliness]. Moskva: Indrik. (in Russ.).
- Babalova, G.G. & Kuchesheva, I.L. (2016). Semanticheskaya klassifikatsiya mifonimov (na materiale angliyskogo yazyka) [Semantic classification of mythonyms (on the material of the English language)]. In: *Aktual'nyye problemy lingvistiki i metodiki prepodavaniya inostrannykh yazykov*. Sankt-Peterburg, 61–64. (in Russ.).
- Jackson, L.M. (2019). *The psychology of prejudice: From attitudes to social action* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000168-000>
- Harris, K.R., Graham, S., & Urdan, T. (Eds). (2012). *APA educational psychology handbook* (Vols. 1–3). American Psychological Association.
- Kabir, J.M. (2016). *Factors influencing customer satisfaction at a fast food hamburger chain: The relationship between customer satisfaction and customer loyalty*. Doctoral dissertation, Wilmington University.
- Kaliyev, G. & Bolganbaev, A. (2006). *Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasy men frazeologiyasy*. [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]. Almaty: Sozdik – Slovar. (in Kaz.).
- Kepa, M. (2017). *Slavic Daemons: The Good, the Bad & the Ugly*. Retrieved 20 March 2023 from <https://culture.pl/en/article/slavic-daemons-the-good-the-bad-the-ugly#>
- Kesharwani, P. (Ed.). (2020). *Nanotechnology based approaches for tuberculosis treatment*. London: Academic Press.
- Kuderinova, K.B. (2016). Voprosy perekhoda sovremennoy kazakhskoy pis'mennosti na latinskuyu grafiku: predlozheniya i proyekt [Issues of the transition of modern Kazakh writing to the Latin script: proposals and project]. *Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy*, 10–1, 144–149. Retrieved 28 February 2023 <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=10306>. (in Russ.).
- Malmberg, B. (1963). The Functions of Language. In: *Structural Linguistics and Human Communication. Kommunikation und Kybernetik in Einzeldarstellungen*, 2. Berlin, Heidelberg: Springer, 159–164. https://doi.org/10.1007/978-3-662-13066-7_10
- Nurtazina, Ye. (2013). Effective Communicative Strategies and Tactics in Verbal Aggression Situations. *World Applied Sciences Journal*, 24(6), 822–825.
- Sutzhanov, S.N. (2003). *Rukhani almasu arnalary* [Spiritual exchange channels].

- Pavlodar. (in Kaz.).
- Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., & Khamitov, G. (2020). Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. *XLinguae*, 13(2), 3–16. <https://doi.org/10.18355/XL.2020.13.02.01>
- Torino, G.C., Rivera, D.P., Capodilupo, C.M., Nadal, K.L., & Sue, D.W. (Eds). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. London: John Wiley & Sons.
- Vinogradova, L.N. (2001). *Slavyanskaya narodnaya demonologiya: problemy sravnitel'nogo izucheniya* [Slavic folk demonology: problems of comparative study]. Dis. ... dokt. filol. nauk. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN. (in Russ.).
- Yanushkevich, A. (1992). Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam [Diary and letters from a journey through the Kazakh steppes]. In: *Europa galymdarynyn kazak madenieti turaly oi-pikirleri*. Almaty, 21–26. (in Rus.).

Р. О. Әселдерова

*Дағыстан білім беруді дамыту институты
Махачкала, Ресей*

Д.Х. Аринова

*Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан*

“ТӘУЕЛСІЗ ТАКСИС” ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада орыс синтаксистік дәстүріндегі тәуелсіз таксис ұғымы қарастырылады. «Тәуелсіз таксис» термині басқа фактіге қатысты және хабарлау сәтіне қарамастан хабарланатын фактіні белгілеу үшін пайдаланылады. Бұл мәселені алғашында көптеген атақты ресейлік ғалымдары өз еңбектерінде қарастырды, олар предикат етістіктерінің әрекет ету мерзімі арасындағы байланысты анықтады. Функционалды грамматика теориясында таксис мәселесі етістік-баяндауыш аспектілік сипаттамаларымен байланысы ашылады. Біртекті мүшелер білдірген жағдайлардың бір мезгілділігін/бірідділігін ажыратудағы маңызды фактор іс-әрекетті есептеу нүктесі болып табылады. Сондай-ақ, таксис категориясының сипаттау барысында сөйлемнің синтаксистік және пропозициялық құрылымында таксис қатынастары көрінуінің иконикалық / иконикалық емес семиотикалық ұстанымы қызықты болып табылады.

Түйінді сөздер: тәуелсіз таксис, бір мезгілділік, іс-әрекеттер реттілігі, таксистің икондылығы, сөйлем.

R. O. Asel'derova

*Dagestan Institute of Education Development
Makhachkala, Russia*

D.Kh. Arinova

*Pavlodar Pedagogical University
Pavlodar, Kazakhstan*

ABOUT THE CONCEPT OF “INDEPENDENT TAXIS”

Abstract. The article deals with the concept of independent taxis in the Russian syntactic tradition. The term “independent taxis” is used to denote a reported fact in relation to another fact and independently to the moment of the message. This problem was initially considered in their works by many famous Russian scientists, who revealed the correlation of the action time of verbs-predicates. In the theory of functional grammar, the problem of taxis is revealed in relation to the aspectual characteristics of the verb-predicate. An important factor in distinguishing the simultaneity/sequence of situations expressed by homogeneous members is the starting point of the action. Also interesting for the characterization of the category of taxis is the semiotic position about the iconicity / non-iconicity of the reflection of taxis relations in the syntactic and propositional structure of a sentence.

Keywords: independent taxis, simultaneity, sequence of actions, iconicity of taxis, sentence.

Сведения об авторе

Руманият Омаровна Әселдерова, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Дағыстан білім беруді дамыту институты, Махачкала, Ресей. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Руманият Омаровна Асельдерова, кандидат филологических наук, доцент, Дагестанский институт развития образования, Махачкала, Россия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Rumaniyat Omarovna Asel'derova, Candidate of philological science, associate professor, Dagestan Institute of Education Development, Makhachkala, Russia. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Динара Холдарқызы Аринова, магистр, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Динара Холдаровна Аринова, магистр, Павлодарский педагогический университет, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодар, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Dinara Kholdarovna Arinova, master, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Вклад авторов

Асельдерова Р.О. – концептуализация, формальный анализ, методология, написание – обзор и редактирование.

Аринова Д.Х. – методология, программное обеспечение, роли/письмо – первоначальный проект, написание.

Guidelines for Authors

in the journal focused on philological studies “Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі” /

“Язык и литература: теория и практика” / “Language and Literature: Theory and Practice”

1. To submit an article for publication, you need to register on the journal's website <https://yazlit.ppu.edu.kz/>.

Next, fill in the text fields.

Attach 2 article files in doc/docx format (MS Word):

ATTENTION! The first file should contain the full details of the author(s); name the file by the last name of the author(s). The second file should be anonymous without indicating the author(s) details, name the anonymous file “anonymous article”.

NOTE: The journal does not accept articles with more than 2 authors.

Next, you need to sign a public offer – an agreement about the independent nature of the submitted manuscript, consent to check the article for plagiarism, and grant exclusive rights to the publisher.

Review the filled-in details and click the “Submit” button.

The stages and results of the article review will be reflected in your personal account.

2. The article should be no less than 15,000 characters (including spaces) in total, including all article metadata: abstracts, references, author information, etc. Additionally, the volume should not exceed 35,000 characters (including spaces). Works exceeding the specified volume are accepted for publication in exceptional cases upon agreement with the journal's editorial board.

3. The text of the paper begins with the classifier of the IRSTI (International Rubricator of Scientific and Technical Information; determined by the link <http://grnti.ru/>), UDC (Universal Decimal Classification), followed by the initials and surname of the author(s) in bold font, the full name of the organization, city, country, author's ORCID, author(s) email, the title of the article in uppercase bold font, abstract, and keywords. The abstract should consist of 150-200 words, should not contain complex formulas, should not repeat the content and title of the article, should not contain quotations, references to the text of the work, list of sources used. The abstract should be a summary of the results and conclusions of the research.

The article should be typed in 12-point Times New Roman font with one and a half line spacing, 2 cm margins on all sides, and a 1.25 paragraph indent. Examples in the article are highlighted only in italics, without underlining. If necessary to emphasize something within an example, bold font is used. Section headings are highlighted in bold font. Subsections within sections can be numbered with Arabic numerals.

4. The structure of a scientific article includes the following sections: Introduction, Materials and Methods, Results, Discussion, Conclusion, information about funding (if applicable), References. Combining the Results and Discussion sections into one “Results and Discussion” section is permissible.

5. Tables should be included directly in the text of the paper. They must be numbered, have a title, and be accompanied by a reference to them in the text. Figures and graphs should be presented in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG,

BMP, PCX. Dot drawings should be done with a resolution of 600 dpi. All details on the figures should be clearly visible.

6. References to the sources used are given in the text of the article in round brackets in the following format: (Akhmetov, 2020, p. 23) or (Ibraev, 2018). When listing multiple sources: (Ibraev, 2018; Akhmetov, 2020; Ivanov, 2022). In case of the same publication year of works by one author, the reference is accompanied by a letter symbol: (Ibraev, 2018a), (Ibraev, 2018b).

The list of references should only include works that are cited in the text of the article. The bibliography is arranged in alphabetical order, without numbering. English-language works are placed after works in Kazakh and Russian languages, also in alphabetical order. References to unpublished works, the results of which are used as evidence, are not allowed. The list of references must include at least 4 English-language works from the last 5 years, preferably from the Scopus or Web of Sciences database.

Examples of formatting the list of references are provided in the Article Template on the journal's website.

*ATTENTION! The editorial board asks authors to distinguish between a hyphen (-) and an en dash (–). The page ranges in the journal or collection, intervals of years, centuries should be formatted using an en dash.

The list of used sources in Kazakh or Russian (depending on the language of the article) is followed by References, i.e. a combination of transliterated (<https://translate.google.com/>) and English-language parts of the used literature, which is arranged in accordance with the APA style (Publication Manual of the American Psychological Association): (<https://apastyle.apa.org/products/publication-manual-7th-edition>), (<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines>). In the combination of English and transliterated part of References it is necessary to indicate the official translation of the article, book in English in square brackets. If the article is written in English, References should be followed by the List of Used Literature in Kazakh and Russian languages, depending on the language of the source used. Authors must strictly adhere to the transliteration specified at <https://translate.google.com/>. Other transliteration systems will not be accepted and articles will be returned. Refer to the Article Formatting Template for an example of the combination of the English and transliterated parts of the list of references.

This is followed by information about each of the authors (academic title, institutional address, ORCID, e-mail – in Kazakh, Russian, and English languages).

7. For transparency, we ask that corresponding authors specify contributions to the manuscript using the appropriate CRediT roles. The CRediT taxonomy includes 14 different roles describing the specific contributions of each participant to the scientific results.

Roles: Conceptualization; Data Curation; Formal Analysis; Funding Acquisition; Investigation; Methodology; Project Administration; Resources; Software; Supervision; Validation; Visualization; Roles/Writing – Original Draft; and Writing – Review & Editing.

Note that not all roles may apply to every manuscript, and authors may have contributed with multiple roles.

A description of the contributions of co-authors is provided at the end of the article under the heading “Authors’ contributions” after “Information about authors”.

8. Manuscripts submitted to the editorial office must undergo mandatory Antiplagiat.com (<https://antiplagiat.com/>) checks, and the originality percentage of the article should

be at least 70%. Subsequently, the articles are sent for anonymous double-blind peer review, with a review period of 2-6 months. All reviews of the article are sent to the author. Articles receiving negative reviews are not reconsidered. Revised versions of the articles and the author's response to the reviewer are sent to the editorial office within the deadlines specified by the editorial board. Articles with positive reviews are submitted to the journal's editorial board for discussion.

9. Procedure for Conducting Article Review

Articles submitted to the editorial office must undergo an initial technical control at the first stage to ensure compliance with the formatting requirements outlined in these Guidelines and the Article Template on the website. In case of non-compliance with the requirements of the journal, the article is rejected. We remind authors that the formatting of the article is the responsibility of the author(s). The editorial office only provides complete information about the required guidelines, a sample article template, and performs a technical review during the first stage of the article evaluation process. If the author(s) fail the initial technical control 3 times, the article is rejected permanently and will not be accepted for re-consideration by the journal.

At the second stage, articles are also required to undergo a check using antiplagiat.com (<https://antiplagiat.com>), and the originality percentage of the article must be at least 70%.

After passing the initial technical review and plagiarism check, articles are sent for anonymous double-blind peer review. The review process takes between 2 to 6 months. The author(s) are informed of the review results through their personal account. Articles that receive negative reviews are not accepted for reconsideration.

Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editorial office through the author's personal account on the website within the terms specified by the editorial office. Articles with positive reviews are submitted to the Editorial Board for discussion.

The process of article evaluation is transparent, and the author has the opportunity to track its progress through their personal account on the journal's website and communicate with the editorial office via the same platform.

ATTENTION! The editorial office does not engage in discussions with authors regarding article formatting, content, or publication decisions.

- Malmberg, B. (1963). The Functions of Language. In: *Structural Linguistics and Human Communication. Kommunikation und Kybernetik in Einzeldarstellungen*, 2. Berlin, Heidelberg: Springer, 159–164. https://doi.org/10.1007/978-3-662-13066-7_10
- Nurtazina, Ye. (2013). Effective Communicative Strategies and Tactics in Verbal Aggression Situations. *World Applied Sciences Journal*, 24(6), 822–825.
- Sutzhanov, S.N. (2003). *Rukhani almasu arnalary* [Spiritual exchange channels]. Pavlodar. (in Kaz.).
- Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., & Khamitov, G. (2020). Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. *XLinguae*, 13(2), 3–16. <https://doi.org/10.18355/XL.2020.13.02.01>
- Torino, G.C., Rivera, D.P., Capodilupo, C.M., Nadal, K.L., & Sue, D.W. (Eds). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. London: John Wiley & Sons.
- Vinogradova, L.N. (2001). *Slavyanskaya narodnaya demonologiya: problemy sravnitel'nogo izucheniya* [Slavic folk demonology: problems of comparative study]. Dis. ... dokt. filol. nauk. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN. (in Russ.).
- Yanushkevich, A. (1992). Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam [Diary and letters from a journey through the Kazakh steppes]. In: *Europa galymdarynyn kazak madenieti turaly oi-pikirleri*. Almaty, 21–26. (in Rus.).

Список использованной литературы

- Абдіманұлы О., Досанова Н.Ж. Kazakh poetry of the early XX century in the context of the world poetic tradition // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 2 (182). 2021. Б. 96–106.
- Айтбайұлы Ө. Қазақ әдеби тілі терминологиясының кейбір мәселелері // ҚазССР ҒА Хабарлары. Филология сериясы. 1984. №4. Б. 1–8. <https://doi.org/10.1037/0000144-000>
- Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного. Москва: Индрик, 2004. 369 с.
- Бабалова Г.Г., Кучешева И.Л. Семантическая классификация мифонимов (на материале английского языка) // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. Санкт-Петербург, 2016. С. 61–64.
- Виноградова Л.Н. Славянская народная демонология: проблемы сравнительного изучения. Дис. ... докт. филол. наук. Москва: Институт славяноведения РАН, 2001. 304 с.
- Қалиев Ғ., Болғанбаев Ө. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Сөздік – Словарь, 2006. 264 б.
- Кудеринова К.Б. Вопросы перехода современной казахской письменности на латинскую графику: предложения и проект // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 10–1. С. 144–149. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=10306> (дата обращения: 10.02.2024).
- Сүтжанов С.Н. Рухани алмасу арналары. Павлодар, 2003. 186 б.
- Янушкевич А. Дневник и письма из путешествия по казахским степям // Европа ғалымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері. Алматы, 1992. Б. 21–26.

- Jackson, L.M. (2019). *The psychology of prejudice: From attitudes to social action* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000168-000>
- Kabir, J.M. (2016). *Factors influencing customer satisfaction at a fast food hamburger chain: The relationship between customer satisfaction and customer loyalty*. Doctoral dissertation, Wilmington University.
- Кепа, М. (2017). *Slavic Daemons: The Good, the Bad & the Ugly*. Retrieved 20 March 2023 from <https://culture.pl/en/article/slavic-daemons-the-good-the-bad-the-ugly#>
- Kesharwani, P. (Ed.). (2020). *Nanotechnology based approaches for tuberculosis treatment*. London: Academic Press.
- Malmberg, B. (1963). The Functions of Language. In: *Structural Linguistics and Human Communication. Kommunikation und Kybernetik in Einzeldarstellungen, 2*. Berlin, Heidelberg: Springer, 159–164. https://doi.org/10.1007/978-3-662-13066-7_10
- Nurtazina, Ye. (2013). Effective Communicative Strategies and Tactics in Verbal Aggression Situations. *World Applied Sciences Journal*, 24(6), 822–825.
- Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., & Khamitov, G. (2020). Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. *XLinguae*, 13(2), 3–16. <https://doi.org/10.18355/XL.2020.13.02.01>
- Torino, G.C., Rivera, D.P., Capodilupo, C.M., Nadal, K.L., & Sue, D.W. (Eds.). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. London: John Wiley & Sons.

Р. О. Әселдерова

Дағыстан білім беруді дамыту институты

Махачкала, Ресей

Д.Х. Аринова

Павлодар педагогикалық университеті

Павлодар, Қазақстан

“ТӘУЕЛСІЗ ТАКСИС” ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада орыс синтаксистік дәстүріндегі тәуелсіз таксис ұғымы қарастырылады. «Тәуелсіз таксис» термині басқа фактіге қатысты және хабарлау сәтіне қарамастан хабарланатын фактіні белгілеу үшін пайдаланылады. Бұл мәселені алғашында көптеген атақты ресейлік ғалымдары өз еңбектерінде қарастырды, олар предикат етістіктерінің әрекет ету мерзімі арасындағы байланысты анықтады. Функционалды грамматика теориясында таксис мәселесі етістік-баяндауыш аспектілік сипаттамаларымен байланысы ашылады. Біртекті мүшелер білдірген жағдайлардың бір мезгілділігін/бірізділігін ажыратудағы маңызды фактор іс-әрекетті есептеу нүктесі болып табылады. Сондай-ақ, таксис категориясының сипаттау барысында сөйлемнің синтаксистік және пропозициялық құрылымында таксис қатынастары көрінуінің иконикалық / иконикалық емес семиотикалық ұстанымы қызықты болып табылады.

Түйінді сөздер: тәуелсіз таксис, бір мезгілділік, іс-әрекеттер реттілігі, таксистің икондылығы, сөйлем.

Р. О. Асельдерова

Дагестанский институт образования

Махачкала, Россия

Д. Х. Аринова

Павлодарский педагогический университет

Павлодар, Казахстан

О ПОНЯТИИ «НЕЗАВИСИМЫЙ ТАКСИС»

Аннотация. В статье рассматривается понятие независимого таксиса в русской синтаксической традиции. Термин «независимый таксис» используется для обозначения сообщаемого факта в отношении к другому факту и независимо к моменту сообщения. Эту проблему изначально рассматривали в своих трудах многие известные российские ученые, которые выявляли соотношение времени действия глаголов-сказуемых. В теории функциональной грамматики проблема таксиса раскрывается во взаимосвязи с аспектуальными характеристиками глагола-сказуемого. Важным фактором в разграничении одновременности/последовательности ситуаций, выраженных однородными членами, является точка отсчета действия. Также интересным для характеристики категории таксиса выступает семиотическое положение об иконичности / неиконичности отражения таксисных отношений в синтаксической и пропозициональной структуре предложения.

Ключевые слова: независимый таксис, одновременность, последовательность действий, иконичность таксиса, предложение.

About the authors

Руманият Омаровна Әселдерова, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Дағыстан білім беруді дамыту институты, Махачкала, Ресей. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Руманият Омаровна Асельдерова, кандидат филологических наук, доцент, Дагестанский институт развития образования, Махачкала, Россия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Rumaniyat Omarovna Asel'derova, Candidate of philological science, associate professor, Dagestan Institute of Education Development, Makhachkala, Russia. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4261-6703>

Динара Холдарқызы Аринова, магистранты, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Динара Холдаровна Аринова, магистрант, Павлодарский педагогический университет, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодар, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Dinara Kholdarovna Arinova, master`s student, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-3672>

Authors' contributions

Aselderova R. O. – conceptualization, formal analysis, methodology, writing – review and editing.

Arinova D. Kh. – methodology, software, roles/writing – initial draft, writing.

Басуға 13.03.2025 ж. қол қойылды.
Форматы 70×100 1/16. Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 8,5 шартты б.т. Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №1532

Подписано в печать 13.03.2025 г.
Формат 70×100 1/16. Бумага книжно-журнальная.
Объем 8,5 уч.-изд. л. Тираж 300 экз.
Цена договорная.
Заказ №1532

Редакционно-издательский отдел
Павлодарский педагогический университет им. Ә. Маргулана
140002, г. Павлодар, ул. Олжабая батыра, 60
Контакты: e-mail: yazlit_os@pspu.kz, yazlit@pspu.kz